

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN HANLIKLARI (KUBA, ŞEKİ, NAHÇIVAN VE
REVAN) XVIII-XIX. YÜZYILLARDA**

**Hazırlayan
Gülbeniz PALALI**

**Danışman
Prof.Dr. Hava SELÇUK**

Doktora Tezi

Eylül 2021, KAYSERİ

Gülbeniz PALALI

Tarih

Doktora Tezi

2021

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**AZERBAYCAN HANLIKLARI (KUBA, ŞEKİ, NAHÇIVAN
VE REVAN) XVIII-XIX. YÜZYILLARDA**

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Gülbeniz PALALI**

**Danışman
Prof.Dr. Hava SELÇUK**

**Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından
SDK-2020-1234 kodlu proje ile desteklenmiştir.**

Eylül 2021, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Gülbeniz PALALI

İmza

T.C.

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih Anabilim Dalı

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : Azerbaycan Hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII-XIX. Yüzyıllarda

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam sayfalık kısmına ilişkin/...../20..... tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %' dır.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim./...../.....

Danışman: Prof.Dr. Hava SELÇUK

Öğrenci: Gülbeniz PALALI

İmza

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

“Azerbaycan Hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII-XIX. Yüzyıllarda” başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Gülbeniz PALALI

İmza

Danışman

Prof.Dr. Hava SELÇUK

İmza

Genel Türk Tarihi ABD Başkanı

Prof.Dr. Hava SELÇUK

İmza

ÖN SÖZ

Çalışmamızın konusu, XVIII-XIX. yüzyıllarda Azerbaycan hanlıklarıdır. Bu çalışma, hanlıkların kurulmasına kadar cereyan etmiş hadiseleri, Safevilerin son dönemini, Nadir Şah'ın tahta çıkmasından, 1700'lü yılların başlarından, hanlıkların Rusya tarafından işgali ile sona ermesine yani 1828 yılına kadar olan olayları kapsamıştır.

Çalışmamız; giriş, 5 bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında Azerbaycan'ın eski zamanından, hanlıkların kurulmasına kadar olan tarihi kısaca anlatılmıştır. Birinci bölümde, Safevi Devleti'nin çöküş sebepleri ve Nadir Şah'ın tahta çıkmasıyla Azerbaycan'da oluşan olaylar; ikinci bölümde, Kuba ve Şeki hanlıklarının kurulması, sosyal-siyasi durumu ve komşu halklarla ilişkisi; üçüncü bölümde Revan ve Nahçıvan hanlıklarının kurulması, sosyal-siyasi durumu ve komşu hanlıklarla ilişkisi; dördüncü bölümde Hanlıklar Dönemi'nin kudretli devletlerinden biri olan Osmanlı'nın Rusya, İran ve Gürcistan ile olan ilişkileri; beşinci bölümde ise hanlıkların Rusya tarafından işgali incelenmiştir.

Çalışma sırasında yakın ilgi ve desteğini gördüğüm değerli tez danışmanım Prof.Dr. Hava SELÇUK hocama, her zaman arkamda duran, bana inanan rahmetli babama, anneme ve kardeşlerime, desteğini benden esirgemeyen saygıdeğer Doç.Dr. Güntekin NECEFLİ Hanım'a, bana güvenen evlatlarıma ve her zaman bana destek olan gurur kaynağı olduğum eşim İlhan PALALI'ya teşekkürü borç bilirim. Bundan ziyade her zaman destek gördüğüm arkadaşım Sema ARSLAN'a, değerli ağabeyim Bahadır ZEYNALOV'a ve Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü arşiv çalışanlarına sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Gülbeniz PALALI, Kayseri, 01.05.2021

AZERBAYCAN HANLIKLARI (KUBA, ŞEKİ, NAHÇIVAN VE REVAN) XVIII-XIX YÜZYILLARDA

Gülbeniz PALALI

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Mayıs 2021

Danışman: Prof.Dr. Hava SELÇUK

ÖZET

Çalışmamızın konusu, Azerbaycan Hanlıklar Dönemi'dir. Safevi Devleti, iki yüz yıllık yönetimden sonra XVIII. yüzyılın başında yavaş yavaş çökmeye başlamıştır. Sürekli Afganların ve Özbeklerin saldırılarına uğramıştır. Topraklarının bir kısmı Rusların, bir kısmı Osmanlı Türklerinin, diğer kısmı ise Afganların elindedir. Türkmen taifelerinin Afşar boyundan olan Nadir Şah, bu duruma son vermek için savaşa başlamış ve kısa sürede toprakları işgalden kurtarmıştır. Bundan sonra Nadir Şah, Safevi Devleti'nin toprak bütünlüğünü yeniden sağlamıştır.

Bunun üzerine Azerbaycan'daki Muğan Ovası'nda toplantı yaparak kendini Şah ilan etmiştir. Nadir, Şah olduktan sonra Azerbaycan'ı, merkezi Tebriz olan beylerbeylik yapmıştır. Nadir Şah yönetimi zamanında, Azerbaycan'da bir sıra ayaklanmalar meydana gelmiştir. Ayaklanmalar bastırılmıştır ama halkın bağımsızlık isteği alevlenmiştir. Şahın suikast sonucu ölümünden sonra ise Azerbaycan'da küçük devletlerin (hanlıkların) kurulması için zemin oluşmuştur.

Bu tarihi olaylar sonucunda, Azerbaycan'da yirmiye yakın hanlık kurulmuştur. Kuba ve Şeki hanları Azerbaycan topraklarını kendi bayrakları altında birleştirmeye çalışmış lakin başaramamıştır. Revan ve Nahçıvan hanlıkları ise yeterince güçlü olamamış, sürekli komşu devletlerin saldırılarına uğramış ve uzun süre İran'ın yönetiminde kalmıştır.

Osmanlı Devleti, olası Rus ve Gürcü saldırısı karşısında, sürekli hanlıklara destek olmuştur. Maalesef bu destek yeterli olamamış, hanlıkların bir kısmı Rusya, diğer kısmı ise İran tarafından işgal edilmiştir. İşgal sonucunda anlaşmaya varan devletler, Azerbaycan topraklarını Gülistan ve Türkmençay Barış Antlaşması'na binaen Rusya ve İran arasında bölüştürmüştür.

Anahtar kelimeler: Safevi, Hanlık, Osmanlı, Rusya, İşgal

AZERBAIJANI KHANATES (KUBA, SHEKI, NAHCHIVAN, REVAN) IN THE XVIII –XIX CENTURIES

Gülbeniz PALALI

Erciyes University, Graduate School of Social Sciences

PhD Thesis, May 2021

Supervisor: Prof.Dr. Hava SELÇUK

ABSTRACT

The subject of our study is the period of Khanates in Azerbaijan. At the beginning of the XVIII century the Safavid State, after two centuries of rule began to collapse gradually. The state was perpetual attacked by Afghans and Uzbeks. Some of their lands was occupied by Russians and the other parts by Ottoman Turks and Afghans.

Nadir Shah, from the Afşar tribe of the Turkmen crew, for putting an end to this situation started the war and in a short time rescued the lands from the occupation. After the war restored Nadir Shah the territorial integrity of the Safavid State.

Therewith he held a meeting in Azerbaijan in the Mugan plain and declared himself as the Shah. After becoming Shah, Nadir established Azerbaijan as a new Beylerbelik with the state Tabriz as capital. Under Nadir Shah in Azerbaijan occurred a series of riots. The riots were suppressed but, the people's dream of independence became inflamed. After the death of Shah, as a result of assassination, became the ground for the establishing the small state –Khanates.

As a result of this historical events, in Azerbaijan were established approximately 20 Khanates. The Khans of Kuba and Sheki tried to unite the whole Azerbaijan's land under their own flags, but they have not had a success. The Khahates of Revan and Nahchivan were not strong enough and were perpetual attacked by neighbouring states and stayed a long time under Iran's rule. The Ottoman state perpetual supported the Khanates because of possible Russian and Georgian attacks. Unfortunately, this support was not enough and some of the territories of the Khanates were occupied by Russia and the other by Iran. At the end of occupation the states came to an agreement and divided the territories of Azerbaijan between Russia and Iran based on the peace agreements of Gulistan and Turkmençay.

Key words: Safavi, Khanate, Ottoman, Russia, Occupation

İÇİNDEKİLER

AZERBAYCAN HANLIKLARI (KUBA, ŞEKİ, NAHÇIVAN VE REVAN) XVIII-XIX. YÜZYILLARDA

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ	x
HARİTALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİ DEVLETİ'NİN SONUNDA AZERBAYCAN'IN DURUMU

1.1.Safeviler Devleti'nin sonu Nadir Şah Döneminde Azerbaycan'daki Siyasi Durum	28
1.2.Azerbaycan Topraklarında Küçük Devletler -Hanlıklar- Kurulması	42

İKİNCİ BÖLÜM

KUBA VE ŞEKİ HANLIKLARI

2.1.Hanlıkların Kurulması	60
2.2.Hanlıkların Sosyal-Ekonomik Durumu.	68
2.3.Kuba ve Şeki Hanlığı'nın Komşu Hanlıklarla İlişkileri	79

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REVAN VE NAHÇIVAN HANLIKLARI

3.1.Hanlıkların Kurulması	93
3.2. Hanlıkların Sosyal-Ekonomik Durumu.	104
3.3. Hanlıkların Komşu Hanlıklarla İlişkileri:	118

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HANLIKLARIN DIŞ POLİTİKASI

4.1.Hanlıkların Rusya ve Osmanlı ile İlişkileri	127
4.2.Hanlıkların Gürcistan ve İran’la İlişkileri:	150

BEŞİNCİ BÖLÜM

HANLIKLARIN RUSYA TARAFINDAN İŞGALİ.....	177
SONUÇ	205
KAYNAKÇA.....	211
EKLER	225

SİMGELER ve KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Anabilim Dalı
AMİA	: Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi
DABOA	: Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi
HAT	: Hatt-ı Hümâyûn
TİEA	: Tarih İnstitutu Elmi Arşivi
VD	: Ve Diğerleri
YY	: Yüzyıl

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1. Azerbaycan Safevi Devleti (Şah Abbas Ve Selefleri Dönemi, 1587-1736)	205
Harita 1.2. Nadir Şah Afşar'ın İmparatorluğu (1736-1747 yılları).	205
Harita 1.3. Azerbaycan Hanlıkları (XVIII. yy. II. yarısında).....	206
Harita 2.1. Kuba Hanlığı (1747-1837).....	207
Harita 2.1. Şeki Hanlığı (1743-1826).	208
Harita 3.1. Revan Hanlığı (1747-1828).	209
Harita 3.1. Nahçıvan Hanlığı (1747-1828).	210
Harita 4.1. Azerbaycan Topraklarının Rusya Tarafından İşgalinin Başlanması.....	211
Harita 4.2. Azerbaycan Topraklarının Rusya Tarafından İşgalinin Bitmesi.....	212

GİRİŞ

Tezin Konusu

Azerbaycan, dünyanın en eski medeniyet beşiklerinden biridir. Azerbaycan; Rusya ve Gürcistan'ı kuzeyde, Türkiye'yi batıda, İran'ı güneyde ve Hazar Denizi'ni doğuda sınırlayan bir alana yerleşmiştir. Yüzyıllar boyunca Azerbaycan topraklarında hükümlanlık yapmış farklı devletler olmuştur. Bu topraklarda gâh bağımsız devletler kurulmuş gâh bu topraklar, işgalci devletlerin savaş meydanına dönüşmüştür.

III. yüzyılın ortalarında Azerbaycan toprakları; kuzeyde Derbent, güneyde Zencan, doğuda Hazar Denizi, batıda Küçük Kafkasya Dağları olmak üzere Sasani İmparatorluğu'na ilhak edilmiştir. Adurbadagan diye adlanan bu arazi, imparatorluğun bir vilayetinden başka bir statüye sahip olmamıştır. Azerbaycan'ın kuzeyinde ise imparatorluğa bağılı olsa da bağımsızlığını korumayı başarmış diğeri bir devlet olan Albaniya ise varlığını sürdürmüştür.¹ Albaniya Devleti'nin yöneticileri, Mihraniler sülalesi olmuştur. Mihraniler; Mihr, Armael, Vard, Qoçaq Vardan, Vard, Varazman, Varaz Qriqor, Varaz Peroz, Cavanşir, Yezud Xosrov, Varazman olarak devleti idare etmişlerdir.² Devlet, Cavanşir'in yönetimi yıllarında gelişmiş ve güçlenmiştir.

Cavanşir'in yönetimi yıllarında Albaniya Devleti, altın çağını yaşamıştır. Bu zamanda Azerbaycan arazisinde, soylular tabakası oluşmuş; topraklar da artık devletin çatısı altında değil onların elinde birleşmiştir. Akabinde de bu topraklarda tarım, hayvancılık ve kültür gelişmeye başlamıştır. Durum böyle olunca zamanla şehirlerarası

¹ Nailə Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi, Yeddi Cildde, II. Cild (III-XIII. Esrin I. Rübü)* (Bakı: Elm, 2007), 5.

² Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarixi*, çev. Ziya Bünyadov (Bakı: Avrasiya Press, 2006), 110.

ilişkiler de gelişmiş, ekonominin artmasıyla şehirler öne çıkmış ve zanaatın tarımdan ayrılarak gelişmesiyle sonuçlanmıştır.

VI. yüzyılda Sasani Hükümdarı I. Hüsrev Albaniya ve Atropatena, topraklarını “Adurbadagan Kustu (Taraflı)” adı altında birleştirerek tarihte ilk defa Kuzey ve Güney Azerbaycan topraklarının birlikteliğini anılmasına sebep olmuştur.³ Yerli Türk dilli ahalinin, çok fazla yayılmasını istemeyen Sasani Hükümdarı I. Hüsrev, buraya çok sayıda İran birlikleri yerleştirmiştir.⁴ Buradan anlaşılan şu ki: Arap istilalarından çok daha önce Azerbaycan topraklarını, güneyden gelmiş Oğuz ve kuzeyden gelmiş kıpçak Türkleri mesken tutmuştur.⁵ Yavuz Aslan’ın yazdığına göre ise henüz MÖ başlayarak bu araziye Hunlar, Gengerliler, Bolgarlar, Hazarlar vd. mensup boylar gelerek yerleşmişlerdir.⁶

VII. yüzyıldan başlayarak Azerbaycan toprakları Arapların saldırılarına uğramıştır. Arap istilaları sonucu Mihraniler sülalesinin yönettiği Albaniya Devleti’nin varlığı sona ermiş, Azerbaycan toprakları bu defa da Arap yönetimine girmiştir.⁷

Hilafetin içerisinde merkezî devletin bir parçası olan Azerbaycan toprakları, vilayetler arası ilişkilerin gelişmesine ve ekonomiye katkıda bulunmuştur. Lakin kısa süre sonra hilafetin siyasi durumu ve dinî hususta gelişen olaylar, vilayetlerde isyanların oluşmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan’da “Hürremiler Harekâtı” başlamıştır. Hürremiler Harekâtı’nın ne anlama geldiği ile ilgili birkaç görüş vardır. Bu görüşlerden birine göre bu ad, İran’da bir köyün adıdır ve Babek Hürrem Din bu köyden çıkmıştır.⁸ Diğerine göre ise “Hürrem” ayyaşlık yapan ve haram bilmeyen kişilere denirmiş ve Babek’in yandaşları tam da böyle olduklarından bu ad onlara verilmiştir.⁹ Babek’in yönetimindeki bu isyana, Azerbaycan ve Erran’dan 20 bin kişi toplanmıştır.¹⁰ 20 yılı aşkın bir süre devam eden bu isyan, sonunda yatıştırılmış; isyanın başçısı Babek

³ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 6.

⁴ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX. əsrlərdə*, çev. Cababr Cabbarov, Həsən Əlizadə (Bakı: Şərq - Qərb, 2007), 202.

⁵ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX. əsrlərdə*, 200.

⁶ Yavuz Aslan, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı’na Erivan (Revan) Vilayeti’nin Demografik Yapısı (1827-1922)”, *Yeni Türkiye*, VII/38 (2001), 1018.

⁷ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 7.

⁸ Sadık İsfahani, *The Geographical Works*, Zəv. J.C. (London: Valpy. Red Lion Court, Fleet Street, 1832), 23.

⁹ Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX. əsrlərdə*, 255.

¹⁰ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 204.

ise 838 yılında Samire şehrinde idam edilmiştir.¹¹ Uzun süre bastırılmayan “Hürremiler İsyanı”, hilafetin parçalanması için zemin hazırlamıştır.

Bundan sonra İslam dini, Azerbaycan’da geniş bir alana yayılmaya başlamıştır. Lakin bu süreç hemen bitmemiş, neredeyse yüz yıl boyunca sürmüştür. Ahalinin bir kısmı ise Hristiyan olarak yaşamlarını devam ettirmiştir. İslamiyet çatısı altında birleşen ahali, dönemin İslam kültürünün bir parçası olmayı başarmıştır. Bunun yanı sıra Azerbaycan’ın Türkleşmesi de neredeyse bitmiştir. Dinî birliği ve dil birliğini de sağlamayı başarmıştır. Böylece, güneyden gelen Oğuzlar ve kuzeyden gelen Kıpçaklar sayesinde de Türk dilli Azerbaycan halkının oluşum süreci XI-XII. yüzyıllarda tamamlanmıştır.¹² Gerçi bazı yazarlar, bu sürecin XIV-XV. yüzyıllarda da devam ettiğini savunmuştur.¹³

Arap hilafeti zayıfladıkça hilafetin olduğu diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan’da da bütünlük bozulmuş ve bu boşluktan yararlanan eski Arap ordu komutanları, IX. yüzyılın sonları ile X. yüzyılın başlarında yerli küçük devletler kurmuştur. Bu yöneticiler, ilk olarak Hilafetin hazinesine gönderdikleri vergileri azaltmış, daha sonra ise vergi göndermeyi tamamen kesmiştir. Az daha güçlendikten sonra hilafetin ordularına karşı koymayı başaran yöneticileri, halifeyi sonunda tanımak zorunda kalmıştır¹⁴. Azerbaycan’da bu dönem yeni kurulmuş devletler: Şirvanşahlar, Saciler, Salariler, Revvadiler ve Şeddadiler’dir.

Şirvanşahlar Devleti, Azerbaycan’ın en eski devletlerinden biri olmuştur. Kaynaklara dayanarak söyleyebiliriz ki Şirvanşahlar yönetiminin oluşması, özellikle I. Hüsrev Şah döneminde başlamıştır¹⁵. IX. yüzyılda Şirvanşahlar Devleti’ni, Yezit ibn Mezyet yönetmiş ve Araplar zamanla yerli Türklerle birlikte asimile olmuşlardır.¹⁶

Hilafetle çarpışma döneminde kurulmuş devletlerden biri de Sacoğulları Devleti (889–941) dir. Saciler, Orta Asya’nın Eşrusan eyaletinden gelmişlerdir ve sülale fertleri

¹¹ Nailə Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993), 43

¹² Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX. əsrlərdə*, 200.

¹³ Faruk Sümer, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, *Belleten*, 21/83 (1957), 443.

¹⁴ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 237.

¹⁵ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 246.

¹⁶ Süleyman Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi, Uzaq Keçmişdən 1870-ci ilə qədər*, (Bakı: Çıraq Nəşriyyatı, 2009), 207.

genellikle Afşin lakabıyla anılmıştır.¹⁷ Devletin kurucusu, soylu Türk Komutan Ebu Sac Divdad'tır. Başkent ise Erdebil şehri olmuştur.¹⁸

Saciler Devleti siyasi kargaşa döneminine çok fazla dayanamamış ve yerini Salariler Devleti'ne bırakmıştır. Devletin kurucusu Merzuban ibn Muhammed, Gilan eyaletine mensup Salari tayfasından olduğu için devletin adı Salariler (942-981) olarak adlanmıştır.¹⁹ Salariler Devleti'nin de başkenti Erdebil şehridir.²⁰

Artık Azerbaycan'da hilafetin yetkisi iyice zayıflamış, yerel devletler ise henüz yeterince güçlenememiştir. İlk siyasi kargaşada, devletler birbirinin yerine geçmiştir. Tam da bu zamanda Rusların Hazar kıyısına saldırıları başlamıştır. Ruslar, ilk başlarda Tuna ve İtil nehirleri vasıtasıyla Hazar Denizi'ne ulaşarak bu topraklarda sadece ticaretle uğraşmışlardır.²¹ Ruslar, ilk defa 914 yılında 500 gemi ve beş bin mürettebatla Hazar kıyısına saldırdığı zaman Saci Hükümdarı Yusuf, Ruslara karşı savaşmıştır ve 938 yılındaki saldırıda ise Şirvanşah Hükümdarı Menuçöhr ibn Yezd, Bakü'de Rus ordularına karşı savaşmıştır.²² Rusları geri çevirmek mümkün olsa da bu onların akınlarını durduramamıştır.

Ruslar daha da ileri giderek 941 yılında Hazar Denizi vasıtasıyla Kür Nehri'ne, oradan da Terter Irmağı'ndan Berde şehrine ulaşmıştır. Ruslar Berde şehri yakınlarındaki Mübareki köyüne yerleşmiştir.²³ Yeni tahta çıkmış Merzuban ibn Muhammed, ordusuyla Berde şehrini işgal etmiş ve Rusları ablukaya almıştır. Çok sayıda savaş ve büyük kayıplar sonucunda 944 yılının ağustosunda Berde şehri işgal edilmiş ve Ruslar bir sene sonra 945 yılında topraklardan kovulmuştur.²⁴

Bundan sonra da Rusların Hazar kıyısına saldırıları olmuş lakin her defasında yerli ahali ve hâkimler tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Lakin Ruslar Berde şehrinden gittikten sonra, şehir uğramış olduğu tahribat sonucu bir türlü eski ününe

¹⁷ Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, 208.

¹⁸ Ziya Bünyadov ve Yusif Yusifov, *Azərbaycan Tarixi (Ən qədim zamanlardan XX. əsrədək)*, (Bakı: Çıraq nəşriyyatı, 2007), 287.

¹⁹ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 276.

²⁰ Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, 209.

²¹ Василий Владимирович Бартольд, *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира* (Баку: Б. и. 1924) , 37.

²² Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 292.

²³ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 40.

²⁴ Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, 215.

kavuşmamış ve zamanla Gence, Kafkasya'nın en önemli ve gelişmiş şehrine dönüşmüştür.²⁵

971 yılında, Berde şehrinin tahribatından sonra bir türlü kendine gelemeyen Salariler Devleti'nin yerini, başkenti Gence olan Şeddadiler Devleti tutmuştur. Devletin kurucusu, Kürt kökenli Muhammed ibn Şeddad olmuştur.²⁶ Şeddadi hâkimi Fazl ibn Muhammed yönetiminde devlet gelişmiş ve güçlenmiştir. Onun zamanında, Aras Nehri üzerine Azerbaycan'ın en ünlü ve en önemli köprülerinden biri olan Hudaferin Köprüsü (1027) yapılmıştır.²⁷ XI. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzeyinde Oğuz tayfalarının mesken tutması sonucu, Şeddadilerin gücü daha da artmıştır. Şeddadiler Devleti'nin varlığına, 1130 yılında Selçuklular son vermiştir.²⁸

X. yüzyılda Azerbaycan'da kurulmuş devletlerden biri de Revvadiler Devleti'dir. İlk başta Salari hâkimi Merzuban ve oğullarına haraç ödeyen Karadağ hâkimi Abulheyce Revvadi, Salarilerin zayıflamasını fırsat bilerek haraç ödemekten vazgeçmiş ve 981 yılında kendi devletini kurmuştur.²⁹ Revvadilerin soyu, hilafetin işgal sonucu Azerbaycan'a göç ettirdiği Arap tayfalarına dayanmaktadır³⁰. Revvadiler döneminde, ülkenin başkenti Erdebil'den Tebriz'e taşınmıştır. Tebriz, devrinin en gelişmiş ve en zengin kültürel altyapıya sahip şehridir. Revvadiler, genellikle Azerbaycan'ın güney kısmına hâkim olmuşlardır. Revvadilerin de sonu Şeddadiler gibi olmuş, Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1065 yılında devletin varlığına son vermiş ve Tebriz şehrine kendi adamını vali olarak atamıştır.³¹

IX-XI. yüzyıllarda kurulmuş olan devletler, soy kökenleri fark etmeksizin Azerbaycan topraklarının ve tarihinin bir parçası olmuştur. Onlar artık hilafete boyun eğmek istememiş ve bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Kısa süreliğine de olsa bağımsızlık ve refah içerisinde yaşamak, IX-XI. yüzyıllarda Azerbaycan'da, şehirlerin kültürel ve ilmi açıdan gelişmesine sebep olmuştur.

²⁵ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 44.

²⁶ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 293.

²⁷ Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 211.

²⁸ Vəlixanlı vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 292.

²⁹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 296.

³⁰ Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 210.

³¹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 297.

XI. yüzyılda Asya tarihinde çok önemli bir olay yaşanmıştır. Türklük tarihinde ve genel olarak dünya tarihinde söz söylemiş yeni bir devlet olan Selçuklu Devleti, kurulmuştur. Selçuklular, 24 Oğuz kabilesinin Kınık boyuna mensuptur.³²

Henüz Mevaünnehir’de iken, devlet kurulmadan önce, XI. yüzyıldan başlayarak Selçuklu Türklerinin Azerbaycan’a akınları başlamıştır. Bilindiği üzere Azerbaycan’ın en eski ahalisi Türkler olmuştur.³³ Buraya akın eden Oğuzlar, yerel ahaliyle aynı dile sahiptir. Azerbaycan topraklarına akın eden Selçuklu Türklerinin asıl hedefi, Bizans toprakları olmuştur. Selçuklu Türklerinin yöneticisi Tuğrul Bey’in isteği üzerine ağabeyi Çağrı Bey komutasındaki ordu, 1015 yılında Azerbaycan topraklarını aşarak Bizans’a keşif seferleri yapmıştır. Bu defa Oğuz Türk tayfaları, Derbent üzerinden değil İran yolu üzerinden Azerbaycan’a gelmiştir³⁴. Burada Bizans ordusunu yenerek, Van Gölü havzasını ele geçirip Nahçıvan ve etrafını kontrolüne almıştır.³⁵ Lakin uzun süre burada kalamamıştır. Yeniden Maveräünnehr’e dönen Çağrı Bey, Tuğrul Bey’e bu topraklara göç etmenin daha mantıklı olduğunu söylemiş olsa gerek ki bundan sonra Selçuklular’ın Asya’ya göçleri başlamıştır.³⁶

Selçuklular, 23 Mayıs 1040 yılında Dandanakan Savaşı’nda kazandıkları zafer sonucu evvelkilerinden farklı, yeni bir devlet kurmuştur.³⁷ Dandanakan zaferinden sonra Türkmen tayfalarının bu topraklara akını normal bir hâl almaya başlamıştır. Lakin Türkmenlerin o yerlerdeki tutumu ve bazen Selçuklu beylerinin emrine girmek istememeleri, yeni kurulmuş Selçuklu Devleti’ne iyice sıkıntı çıkarmıştır. Bu durum da devletin sultanı Tuğrul Bey’i rahatsız etmiş ve sonuç olarak onlara yeni bir hedef göstererek Azerbaycan’a gitmelerini ve orada yurt tutmalarını tavsiye etmiştir.³⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu toprakların ahalisi, çok önceden buraları kendilerine yurt tutmuş Türkmenlerdir. Bundan sonra Tuğrul Bey’in emri üzere İbrahim Yınal ve Kutalmış, Türkmen tayfalarının eşliğinde Azerbaycan topraklarına sefere

³² Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (İstanbul: Ötüken neşriyat, 2017), 54.

³³ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 301.

³⁴ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 301.

³⁵ Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 216.

³⁶ Turan, *Selçuklu Tarihi*, 90.

³⁷ Turan, *Selçuklu Tarihi*, 106.

³⁸ Hakkı Dursun Yıldız vd. , *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Yedinci cilt* (İstanbul: Çağ yayınları, 1989), 118.

çıkılmıştır.³⁹ Azerbaycan topraklarında ilk yurt edinmiş Selçuklu Oğuzlarına Nevakiye, ikinci dalgayı ise Genceviye Türkmenleri denmiştir.⁴⁰

1062 yılında Tuğrul Bey, Azerbaycan'a varmış ve buraları araştırmıştır.⁴¹ 1064 yılında ise ondan sonra tahta çıkan Alparslan Bey de Azerbaycan'a ve Nahçıvan'a, oradan da Gürcistan'a gitmiştir.⁴² Sultan Melik Şah döneminde ise Azerbaycan'ın yönetimi, oğlu Melik Muhammed Tapar'da olmuştur.⁴³

Selçuklu Devleti'ne ilhak edilmiş ülkeler, ekonomik ve etnik anlamda birbiriyle sıkı ilişkide olmamıştır. Alparslan ve Melik Şah döneminde sürekli taht kavgaları boy göstermiş ve Melik Şah'ın ölümünden sonra (1092) ise bu kavgalar yedi sene daha devam etmiştir.⁴⁴ En sonunda Selçuklu Devleti zayıflamış ve yönetiminde olan ülkelerde yeni devletler kurulmuştur.

XII. yüzyılın başlarında Selçuklu Devleti, son dönemlerini yaşamaktadır. Devletin zayıflaması neticesinde bölgede, Selçuklu şehzade atabeylerinin kurduğu devletçikler ortaya çıkmıştır. Onların kurduğu devletler ise "Atabeylikler" olarak adlanmıştır. XII. Yüzyılda bu şekilde birkaç Atabeylik vardı: Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler), Zengi Atabeyliği (Musul ve Halep kolu), Pers Atabeyliği (Salgariler), Kirman Atabeyliği (Kutlukhanlar), Luristan Atabeyliği (Hazarersbiler) vb.⁴⁵

Azerbaycan Atabeyleri veya İldenizliler; Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmını, Arran ve Cibal bölgesinin kuzeyini kapsayan Kuzeybatı İran'ı yönetmiş bir Atabeyliktir.⁴⁶ Hanedanın kurucusu İldeniz, Kıpçak asıllı bir Memlük'tür.⁴⁷ Zamanında Irak Selçuklu Devleti'nin veziri Kemaleddin Ebu Talib, onu kul pazarından almıştır ve o da kısa süre içerisinde hizmette yükselerek Büyük Selçuklu emirlerinden birine dönüşmüştür.⁴⁸ İldeniz, 1136 yılında ise Azerbaycan Atabeylik Devleti'ni kurmuştur.⁴⁹

³⁹ Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi* (Ankara: Berikan, 2016), 19.

⁴⁰ Əkbər Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri və Atabəyləri Tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından – XIV. əsrə qədər)*, (Bakı: Qanun, 2010), 8.

⁴¹ Turan, *Selçuklu Tarihi*, 153.

⁴² Turan, *Selçuklu Tarihi*, 154-55.

⁴³ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 44.

⁴⁴ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225. cillər)*, (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 3.

⁴⁵ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, 4.

⁴⁶ Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 183.

⁴⁷ Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri*, 21.

⁴⁸ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri*, 183

⁴⁹ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, 38.

1225 yılında son Atabey Hükümdarı Özbek vefat etmiştir ve devletin toprakları Harezmşah Celalettin Mencubertli'nin eline geçmiştir.⁵⁰ Özbek'in ölümüyle Azərbaycan Atabeyliği varlığına son verilmiştir.⁵¹

Sonuçta Celaledin Harezmşah da Azərbaycan'da uzun süre kalamamış; 1231 yılında Moğollar tarafından katledilmiş ve Azərbaycan'da, Moğolların devri başlamıştır.⁵² İldenizliler döneminde Azərbaycan toprakları tam bir merkezden yönetilmiştir. Dönemin en ünlü saray şairi ve mimarları Türk medeniyetinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

XII. yüzyılın sonlarında ve XIII. yüzyılın başlarında göçebe Moğol tayfa başçılarından olan Cengiz Han, öne çıkarak Moğol Devleti'ni kurmuştur. Cengiz Han, Harezmşahları yenerek bütün Orta Asya'yı işgal ettikten sonra İran'a, oradan da Azərbaycan'a saldırmıştır.⁵³

Moğollar, 1221 yılında Marağa şehrini işgal etmişlerdir.⁵⁴ Daha sonra Erdebil ve Tebriz şehirleri de aynı akıbeti yaşamıştır.⁵⁵ Moğol komutanlar Cebe ve Subutay, buradan Aras Nehri'ni geçerek Beylegan şehrine gelmiş ve şehir yöneticilerine elçiler göndererek teslim olmalarını istemiştir. Lakin şehir ahalisi elçileri öldürmüş ve Moğollara karşı savunmaya geçmişlerdir. Bunun üzerine Moğollar, Beylegan şehrini yerle bir etmiş ve herkesi öldürmüştür.⁵⁶ Beylegan şehri, Azərbaycan'da Orta Çağ'ın en gelişmiş şehirlerden biridir. Moğollardan sonra şehir uzun seneler harabe olarak kalmış, yeniden gelişse de bir daha eskisi gibi olamamıştır. 1222 yılında ise Moğollar, Derbent'ten geçerek Azərbaycan'dan çıkmıştır.⁵⁷

Moğolların Azərbaycan'a ilk seferi zamanında merkezi devletin olmaması, ahalinin Moğollara karşı birlikte savaşmasını engellemiştir. Saldırıları sonrası tarım çökmüş, şehirlerin çoğu yerle bir olmuştur. Ahalinin çoğu, komşu memleketlere göç

⁵⁰ Nəcəf, *Səlcuqlu Dövlətləri*, 49.

⁵¹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 337.

⁵² Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, 111-21.

⁵³ Mahmud İsmayıl, *Azərbaycan Tarixi* (Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1997), 132.

⁵⁴ Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyasət, İdarə və Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 37.

⁵⁵ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 336.

⁵⁶ Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 272.

⁵⁷ Oqtay Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi, Yeddi cildə. III. cild (XIII-XVIII. əsrlər)* (Bakı: Elm, 2007), 15

etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Azerbaycan'a, Kıpçak Türklerinin akını başlamıştır.⁵⁸

1231-1239 yıllarında, Curmagun Noyon'un komutasındaki Moğol ordusunun Azerbaycan'a ikinci seferi başlamıştır.⁵⁹ Marağa, Tebriz, Gence şehirleri birer birer Moğollar tarafından düşürülmüştür.⁶⁰ Bundan sonra Azerbaycan, Curmagun'un yönetiminde kalmıştır. 1241 yılında Ögedey, Curmagun'un yerine Baycu'yu görevlendirmiştir. Baycu, Hülegü'nün Kafkasya'ya gelmesine kadar burada görev yapmıştır⁶¹. Moğolların Azerbaycan'a saldırıları sonucunda, ahalinin büyük bir kısmı öldürülmüş ve şehirler, yerle bir edilmiştir. Medeniyet uzun zaman duraksamış, hiçbir ilerleme olmamış ve durgunluk dönemi başlamıştır. Lakin bu olaylar Azerbaycan'da Türklerin sayısının artmasına ve Moğolcanın yanı sıra Türkçenin de konuşulmasına sebep olmuştur.⁶²

1257 yılında Hülegü Han, Azerbaycan'ı istila etmiş ve 1357 yılına kadar devam edecek olan İlhanlılar Devleti'ni kurmuştur. İlhanlılar döneminde, Azerbaycan topraklarına 20 den fazla Türk tayfası gelmiştir. Bunlar içerisinde Sulduz-Çobani, Celairi, Çağatay, Kurgan, Sukait, Corat, Budat, Oyrat, Tatar, Dolan, Ongut vb. Türk tayfalarını gösterebiliriz. Tayfaların konuştuğu dil Türkçeydi ve onlar, Azerbaycan'daki Türk ahali sayısının belirli bir şekilde artmasına sebep olmuştur. Dönemin mühim evrakları ise Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmıştır.⁶³

İlhanlılar Devleti'nin kurulması ve merkezi yönetimin oluşması; Azerbaycan'da sosyal-ekonomik durumun iyileşmesine, siyasi ve medeni hayatın normalleşmesine, ahalinin Türkleşmesine, din, dil ve medeniyetin gelişimine önemli katkıda bulunmuştur.

İlhanlılar Devleti'nin son dönemlerinden başlayarak Azerbaycan, Çobaniler ve Celariler'in yönetiminde kalmış; sürekli devam eden ara çekişmeler ve merkezî yönetimdeki boşluklar XIV. yüzyılın sonlarında Emir Timur'un burayı işgali ile sonuçlanmıştır. 1386 yılında Azerbaycan'a sefere çıkan Emir Timur, Nahçıvan

⁵⁸ İsmayıl. *Azərbaycan Tarixi*, 133.

⁵⁹ Əliyev, *Azərbaycan Tarixi*, 276.

⁶⁰ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 63.

⁶¹ Spuler. *İran Moğolları*, 46.

⁶² Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi", 436.

⁶³ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 19-20.

şehrindeki Elince Kalesi dışında her yeri işgal etmiştir.⁶⁴ Lakin Timur'un ölümünden sonra onun da Azerbaycan'daki yönetimi sona ermiştir.

Timur'un ölümünden sonra, Azerbaycan'da kurmuş olduğu devlet zayıflamış ve halefleri arasında parçalanmak suretiyle sona ermiştir. Bu zamanda Şirvan'da I.İbrahim yönetimindeki Şirvanşahlar Devleti güçlenmeye başlamıştır. Onun sayesinde Şirvanşahlar yönetimini Karabağ, Şeki, Derbent ve Gebele şehirleri de kabul etmiştir.⁶⁵ I.İbrahim, Azerbaycan topraklarını bir bayrak altında birleştirmek uğrunda belirli adımlar atmıştır.

Orta Asya'dan göç eden Türkmen tayfaları, yeni yurtlar edinmiş ve zaman geçtikçe bu tayfa birlikleri güçlü devletler haline gelmiştir. XI. yüzyıldan başlayan bu göçler sayesinde, Azerbaycan topraklarını mesken tutmuş Türklerin sayısı artmıştır. XII-XIV. yüzyıllara denk gelen yeni göçler zamanında, Azerbaycan topraklarına ilk olarak Karakoyunlu, sonra Akkoyunlu ve daha sonrasında ise Safeviler Devleti'ni oluşturacak Türk tayfaları akın etmiştir.⁶⁶

Azerbaycan tarihinde önemli yerlerden birini de Karakoyunlu ve Akkoyunlu tayfa birlikleri tutmuştur. Bu tayfa birliklerinin yükselme isteği ve güçlenmesi Azerbaycan topraklarında Timur'un kurmuş olduğu devletin de sonunu getirmiştir.⁶⁷ Bu tayfaların bayraklarının birinde siyah koyun, diğerinde ise beyaz koyun resmi vardır. Tayfaların önemli meşguliyeti koyunculuk olmuştur.⁶⁸

Menşei olarak Oğuz Türklerinin Baharlı boyundan olan Karakoyunlular, Van Gölü güneyinde yerleşmişlerdir.⁶⁹ XIV. yüzyılın 70'li yıllarında Karakoyunlular, Bayram Hoca'nın önderliğinde Azerbaycan'ın güneybatı topraklarını ilhak ederek Celayiri hükümdarına vergi vermeyi durdurmuştur.⁷⁰ 1410 yılında ise Kara Yusuf komutasındaki ordu, Timur'un ordusunu yenerek Azerbaycan Karakoyunlu Devleti'ni

⁶⁴ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 344.

⁶⁵ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 368.

⁶⁶ Hans Robert Roemer, *Persien Auf Dem Weg in die Neuzeit, İranische Geschichte Von 1350-1750* (Beirut: Ergon Verlag, 2003), 174.

⁶⁷ Roemer, *Persien Auf Dem Weg*, 154.

⁶⁸ John Malcolm, *The History of Persia From the Most Early Period to the Present Time vol.I* (London: Paternoster –Row, 1815), 490.

⁶⁹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 373.

⁷⁰ Tofiq Nəcəfli, *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında* (Bakı: Çarşıoğlu, 2000), 37.

kurmuştur.⁷¹ Azərbaycan Karakoyunlu Devleti, 1410-1468 yılları arasında Azərbaycan'da mevcut bulunmuştur.⁷² Akkoyunlular, Timurlularla savaşlar da merkezî devlet oluşturabilmişlerdir. Akkoyunlular ile olan savaşlarının esas sebeplerinden biri de aralarındaki mezhep farklılığıdır.⁷³

Karakoyunlular'dan sonra Azərbaycan topraklarındaki yönetimi, Akkoyunlular ele almıştır. Akkoyunlular, Oğuzların Bayındır boyuna mensup oldukları için bu devlete Bayındırıyye de denmiştir.⁷⁴ Akkoyunlu tayfa birliğinin kurucusu Kara Osman, Diyarbakır'da devlet kurmuş ve adına para bastırmıştır.⁷⁵

Kara Osman'ın ölümünden sonra uzun süre devam eden taht savaşları, 1453 yılında Uzun Hasan Bey'in tahta çıkmasıyla son bulmuştur. 1468 yılında Karakoyunlu Cihanşah'la Akkoyunlu Uzun Hasan arasındaki savaş Akkoyunluların zaferiyle bitmiş, Karakoyunlu Devleti'nin varlığına son verilerek merkezi Tebriz olan Akkoyunlu Devleti kurulmuştur.⁷⁶ Uzun Hasan Bey'in yönetiminde Akkoyunlu Devleti, güçlenmiş ve gelişmiştir. Azərbaycan, tarihte ilk defa Uzun Hasan Bey sayesinde Avrupa ülkeleriyle politik ilişkiler geliştirmiş ve Batı'nın politik gündemine dâhil olmuştur. Uzun Hasan Bey; İtalya, Macaristan, Avusturya, Lehistan (Polonya) hükümdarlarıyla politik ilişkiler kurmuştur.⁷⁷

Akkoyunlu Devleti'nin çöküşüyle Azərbaycan topraklarına olan Türkmen tayfalarının akınları son bulmuştur. Bundan sonra onlar yerini, Safeviler Devleti'ni oluşturan Türkmen tayfalarının akınına bırakmıştır. Bu oymaklar: Şamlu, Ustaclu, Tekelü, Rumlu, Zülkadr,⁷⁸ Afşar, Kacar, Varsağ⁷⁹ tayfalarını gösterebiliriz.

⁷¹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 72.

⁷² Михаил Сергеевич Иванов, *Очерки истории Ирана* (Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952), 56.

⁷³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 186.

⁷⁴ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, 188.

⁷⁵ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 80.

⁷⁶ Nəcəfli, *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi*, 28.

⁷⁷ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 491.

⁷⁸ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin kuruluşu ve Gelişiminde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara: Güven matbaası, 1976), 43-49.

⁷⁹ Илья Павлович Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв* (Ленинград: Издательство ленинградского государственного Ордена ленина университета имени а. А. Жданова, 1949), 36.

Akkoyunlu Devleti'nden sonra Azerbaycan topraklarında kurulmuş olan otoriter boşluğu dolduracak yeni bir güç, Safevi Devleti, meydana gelmiştir. Safevi Devleti'nin kurulmasıyla Azerbaycan'a, Türkmen tayfalarının yeni akınları başlamıştır. Bu tayfalar sayesinde devlet kurulmuş ve gelişmiştir. Bu durum tabii ki Azerbaycan'ın Türkleşmesine de katkıda bulunmuştur.

Safevi Devleti'nin kuruluşu, Türk ve İslam dünyası için büyük önem kazanmıştır. İslam âleminin merkezinde yeni bir dinî âlem ortaya çıkmış ve onun kurucuları da Anadolu Türkleri olmuştur.⁸⁰ Safevi Devleti kurucusu I.Şah İsmail'in ataları, Safeviye tarikatının kurucularıdır ve devletin adı da Şeyh Safiyüddin İshak'ın adıyla bağlıdır.⁸¹ Safeviye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin İshak, tarikatı Erdebil'de kurmuş olsa da Fars değil Türk soyludur.⁸² Şeyh Safiyüddin İshak'ı, zaman zaman edebiyatta "Türk'ün Piri (pir-i Türk)" olarak adlandırmışlardır⁸³. Bu dönem İslam tarihinin karanlık dönemlerinden biridir. Hilafetin Moğollar tarafından yıkılması ve doğu İslam merkezlerinin dağıtılması sonucu İslamiyet, politik açıdan değil de dinî açıdan ilk buhranını yaşamıştır.⁸⁴ Bu sebeptendir ki tarikatların rolü çok önemli olmuştur.

1300'lü yıllarda Şeyh Zahid Gilani'nin ölümüyle Şeyh Safiyüddin İshak onun yerine geçmiş ve Erdebil'de Sünni tarikatı kurmuştur.⁸⁵ XV. yüzyılın ortalarına kadar tarikat liderleri şeyhler olmuş ve onlar basit hayat sürmüşlerdir. Zamanla Şeyh Sedreddin, Şeyh Hoca Ali ve Şeyh İbrahim döneminde tarikatın çok sayıda müridleri oluşmaya başlamıştır.⁸⁶ Bazı kaynaklar tarikatın Anadolu'daki müridlerinin Timur'un esir ettiği ve Şeyh Hoca Ali'nin isteği üzerine serbest bıraktığı Türkmenlerin olduğunu bildirir.⁸⁷

Şeyh Cüneyd döneminde tarikat zamanla Anadolu'ya geçerek Şii tarikatına dönüşmüştür. Şeyh Cüneyd, amcası Şeyh Cafer'le girdiği tarikat şeyhliği mücadelesinde yenik düşmüş ve amcasını destekleyen Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın baskısı

⁸⁰ Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu*, 1.

⁸¹ Roemer, *Persien Auf Dem Weg*, 221.

⁸² Василий Владимирович Бартольд, *Сочинения. Том 2. Часть 1* (Москва: Издательство восточной литературы, 1963), 748.

⁸³ Mirza Abbaslı, "Safevîlerin Kökenine Dair", *TTK Belleten*, XL/158 (1976): 313.

⁸⁴ Roemer, *Persien Auf Dem Weg*, 222.

⁸⁵ Walther Hinz, *Irans Aufstieg zum Nationalstaat im Fünfzehnten Jahrhundert* (Berlin und Leipzig: De Gruyter, 1936), 13.

⁸⁶ Əfəndiyev vd., *Azərbaycan Tarixi*, 89.

⁸⁷ Malcolm, *The History of Persia*, vol I, 496.

sonucu Erdebil'i terk ederek Anadolu'ya yerleşmek zorunda kalmıştır.⁸⁸ Tarikat artık burada Şii mezhebiyle varlığını sürdürmeye başlamıştır. Bazı yazarlara göre ise ilk başta Sünni olan tarikatın yönünü, Şeyh Safiüddin İshak'ın torunu olan Şah İsmail değiştirmiş ve yeni Şii devleti kurmuştur.⁸⁹

Zamanla Şeyh Cüneyd ve oğlu Şeyh Haydar'ın döneminde tarikat, artık politik olaylara da karışmaya başlamıştır. Şeyh Cüneyd, müridlerini geçindirmek amacıyla "Çerkezler Diyarı"na sefer çıkmış ve Şirvan'dan geçerken Şirvanşah Ferruh Yaşar'la çarpışmak zorunda kalmıştır. Çarpışma sonucu Şeyh Cüneyd öldürülmüştür.⁹⁰ Tam da bu zamanlarda Safevilerin 7. İmam Musa Kazım'ın soyundan gelmeleri ile ilgili fikirler oluşmaya başlamıştır. Bu fikir, onlara devlet kurma yolunda ilerlemeleri için çok işlerine yaramıştır.⁹¹ Müridlerinin sayısı günden güne artan Şeyh Haydar, yeniden Şirvan'a sefere çıkmıştır. Bu defa hem Şirvanşah Ferruh Yaşar hem de dayısının oğlu Süleyman Bey Biçen, oğluyla girdiği savaşta okla vurularak öldürülmüştür.⁹² Böylece Şeyh Cüneyd'in ölümünden sonra Şeyh Haydar'ın da öldürülmesi sonucu müridleri ikinci kez Şeyhlerini kaybetmişlerdir.⁹³

Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın devlet kurma istekleri boşa çıkmıştır. Şeyh Haydar'ın üç oğlu ve eşi, Akkoyunlu Yakup Mirza tarafından dört sene boyunca İstehr Kalesi'nde hapsedilmiştir.⁹⁴ Yakup Mirza'dan sonra tahta çıkan Rüstem, onları hapisten kurtararak Erdebil'e göndermiş ve Haydar'ın büyük oğlu Sultan Ali'yi, Şeyh olarak tanımıştır. Lakin zamanla Şeyh Sultan Ali'nin nüfuzundan korkan Rüstem, ona karşı ordu göndermiş ve savaşta Sultan Ali ölmüştür.⁹⁵

Şeyh Sultan Ali'nin ölümünden sonra annesi Alemşah Beyim ve o, uzun süre saklanmak zorunda kalmıştır. İsmail, müridleri tarafından önce Erdebil'de daha sonra ise Reşt, Lahican-Gilan'da saklanmıştır.⁹⁶ Altı yıl süreden sonra Lahican'dan çıkan İsmail'in yanında yedi kişi bulunmuştur. Bunlar: Talışlı Hulefa Bey, Şamlu Abdi Bey,

⁸⁸ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, 7.

⁸⁹ Василий Владимирович Бартольд. *Историко-географический обзор Ирана* (Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1903), 144.

⁹⁰ Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021), 107.

⁹¹ Abbaslı, "Safevilerin Kökenine Dair", 305.

⁹² Sümer, *Safevi Devleti'nin kuruluşu*, 14.

⁹³ Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, 108.

⁹⁴ Malcolm, *The History of Persia, vol I*, 499.

⁹⁵ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 91.

⁹⁶ Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 44-45.

Lala Hüseyin Bey⁹⁷, Karamanlu Rüstem Bey, Karamanlu Bayram Bey, Hınıslu Aykutoğlu İlyas Bey, Kaçar Kara Piri Bey olmuştur.⁹⁸

1499 yılında İsmail, müritlerinden oluşan kocaman ordusuyla önce ezeli rakipleri olan Şirvanşah Ferruh Yaşar'ı, daha sonra ise Akkoyunlu Alvand Mirza'yı yenerek Güney Azerbaycan'ı tutmuştur. 1501 yılında başkenti Tebriz olan Safevi Devleti'ni kurmuştur. İsmail; kendisini Şah, kurmuş olduğu devletin dinini de Şiilik olarak ilan etmiştir.⁹⁹

Zamanla bütün Azerbaycan topraklarını, merkezî ve Batı İran'ı ve de Bağdat'ı bayrağı altında birleştiren Şah İsmail, Safevi Devleti'nin sınırlarını genişletmeyi başarmıştır.¹⁰⁰

Burada hatırlatmak istiyoruz ki, genellikle edebiyatta Safevi Devleti'nin “Milli İran Devleti” olarak adlandırılmasıyla hemfikir değilizdir. Bir kere Safevi Devleti'nin kurucuları, yukarıda da anlattığımız gibi Türkmen tayfaları olmuştur. Onların konuştuğu Türkçe, sadece emirlerin değil hanedanın da dilidir. Safevi Devleti'nin dayandığı zümre, devlet teşkilatı ve kültürel yapısı kendinden önce aynı sınırlarda kurulmuş olan Türk devletlerinden farksızdır ve hatta onlardan daha fazla Türklük vasıflarına sahiptir.¹⁰¹

İran'ın Sasaniler dönemi sınırları içerisinde kurulsa da Safevi Devleti'nin, İran'dan çok Azerbaycan'la bağlılığı olmuştur.¹⁰² Sünni tarikatın hüküm sürdüğü Tebriz'de, Türkler tarafından Şii devleti kurulmuştur ve devletin merkezi ve yönetimi Türklerin elinde toplanmıştır. Saray yazışmalarında Azerbaycan-Türk dili kullanılmış, hatta Şah İsmail, Azerbaycan Türkçesinde şiirler yazmıştır.¹⁰³ Bundan ziyade elimizde Safevi askerlerinin Azerbaycan Türkçesinde “Qurban olduğım pirüm mürşidim!” diyerek savaşa atıldıklarına dair bilgiler vardır.¹⁰⁴ Devlet kurulmaya başladığında İranlıların, yönetimde hiçbir söz hakkı olmamıştır; onlar yalnızca dinî işlerle

⁹⁷ Tufan Gündüz, *Kızılbaşlar Tarihi, Tarih-i Kızılbaşan* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019), 21.

⁹⁸ Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), 47.

⁹⁹ Иванов, *Очерки истории Ирана*, 60.

¹⁰⁰ Gündüz, *Son Kızılbaş*, 89-90.

¹⁰¹ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu*, 6.

¹⁰² Петрушевский, *Очерки по истории феодальных отношений*, 37.

¹⁰³ Иванов, *Очерки истории Ирана*, 61.

¹⁰⁴ Roemer, *Persien Auf Dem Weg*, 251.

ilgilenmiştir. I.Şah Abbas'ın ıslahatlarından sonraki dönemde, yönetimde artık Azerbaycan değil de Fars unsurları öne çıkmaya başlamıştır.¹⁰⁵

Böylece İran'da Şii Türkler, merkezî bir devlet kurmuş oldular. Türklerin devlet kurmuş olmasının üstene basarak söylüyoruz çünkü Osmanlı ve Safeviler arasında neredeyse 100 yıl kadar sürecektir bir savaş çıkmıştır ki bazı kaynaklar, bunun sebebinin millî zeminden kaynaklandığını ispatlamaya çalışmıştır.¹⁰⁶ Lakin bu savaşlar daha çok dinî zeminden kaynaklanmıştır. Şah İsmail'in kurduğu devletin, din olarak Şiiliği seçmesinde çok büyük ihtimal ki Osmanlı unsuru önemli olmuştur. Osmanlı gibi büyük bir devletin yanı başında yeni bir Sünnî devleti kurarak hiçbir sonuca ulaşamayacağını anlayan Şah İsmail Şiiliğe üstünlük vermiştir.¹⁰⁷ Şah İsmail'in Şiiliği resmî mezhep olarak seçmesi ve devletin gücünün tamamını Şiiliğin hizmetine sunması, İran'da eskiden de var olan "Din ve devlet kardeşdir, biri diğeri olmaksızın var olamaz; din padişahlığın temeli, padişah da dinin koruyucusudur." anlayışının yeniden canlanmasına sebep olmuştur.¹⁰⁸

Şah İsmail'in kurmuş olduğu Safevi Devleti, halefleri tarafından yönetilmiştir. Lakin ara sıra çıkan taht savaşları ve kargaşalar, devletin eski gücüne kavuşmasını engellemiştir. Safevi Devleti, I. Şah Abbas döneminde yeniden eski gücüne kavuşmuş olsa da bu uzun sürmemiş ve sonuçta devletin çöküşü gerçekleşmiştir.

XVIII. yüzyılın başlarında Safevi Devleti son dönemlerindedir. Bunun nedeni ise I.Şah Abbas'tan sonra tahta çıkan şahların yönetimdeki başarısızlıklarıdır ve bunun da başlıca suçlusu I. Şah Abbas'ın kendisidir. Onun fermanına binaen şehzadeler yönetimden uzak, haremdede eğitimsiz bir şekilde yetiştirilmiştir.¹⁰⁹ Tahta oturduktan kısa süre sonra harem ağalarının etkisine ve içkinin cazibesine kapılan şahlar, yönetimden uzaklaşmaya başlamıştır.

¹⁰⁵ Петрушевский, *Очерки по истории феодальных отношений*, 37.

¹⁰⁶ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 101.

¹⁰⁷ Roemer, *Persien Auf Dem Weg*, 394.

¹⁰⁸ Gündüz, *Son Kızılbaş*, 72.

¹⁰⁹ Laurence Lockhart, *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources* (London: Luzac and Co, 1938), 1-2.

Şah Sultan Hüseyin'in döneminde Afganların saldırılarına uğrayan Safevi Devleti, sonuçta Kandahar hâkimi Mahmut'un, İsfahan'a saldırmasıyla sona ermiştir.¹¹⁰ İsfahan'da tahta oturan Mahmut¹¹¹ Sultan Hüseyin Şah'ın neredeyse bütün ailesini infaz etmiştir. Lakin tahtta uzun süre kalamayan Mahmut, hastalık sonucu vefat edince yerine amcazadesi Eşref tahta çıkmıştır. Artık Safeviler Devleti, Afganların yönetimine geçmiştir.

Bu zaman Safeviler Devleti'nin bir parçası olan Kafkasya'nın doğu kısmı Rusya'nın, ülkenin batısı Osmanlı'nın, Herat ve İsfahan Afganların, Horasan Melik Mahmut'un, Kelat ve Ebiverd Nadir'in, Fars Körfezi Arapların, Mazandaran ve Astarabad ise Kacarların elinde idi¹¹². Devlet parçalanmış bir halde idi ve 24 Kasım 1722 yılında Gezvin'de bulunan Şehzade Tahmasp kendini II. Tahmasp olarak şah ilan etmiştir.¹¹³

Tam da bu zaman yetenekli ordu komutanı Türkmen tayfa birliklerinin Afşar tayfasından olan¹¹⁴ Nadir Han, ülkeyi işgallerden kurtarmak için II. Tahmasp ile birlik olmuştur. Kısa süre içerisinde ülkeyi Ruslardan, Osmanlı'dan ve Afganlardan temizlemeyi başarmıştır. Türkistan'ın Özbekistan kısmını, Buhara ve Hiva'yı, Kafkasya'da Derbent şehrini de devlete geri kazandırmıştır.¹¹⁵ Nadir Han, Ruslarla savaşmadan toprakları geri alabilmişse de Osmanlı ile savaşmak zorunda kalmıştır.¹¹⁶

Ülkeyi tamamen işgalden kurtaran Nadir Şah, uzun zamandır hayalini kurduğu ve hizmetlerinden sonra hakkı olarak gördüğü tahta çıkma sevdasını hayata geçirmeye başlamıştır. 1736 yılında III. Şah Abbas'ın ani ölümü sonrası, Nevruz Bayramı arifesinde Nadir Han Azerbaycan'ın Muğan düzündeki, bütün Safevi Devleti'nin önde gelenlerini toplamış ve her gün onlara "Şah Tahmasp ve oğlu III. Şah Abbas sizin şahınız, onların soyundan gelenler ise tahtın varisleridir. Siz ya o varislerden birini hükümdar olarak seçin ya da devleti için büyük hizmetler vermiş güçlü ve yetenekli

¹¹⁰ Mehman Süleymanov, *Nadir Şah* (Tehran: 2010), 85.

¹¹¹ Lockhart, *Nadir Shah*, 9.

¹¹² Süleymanov, *Nadir Şah*, 124.

¹¹³ Lockhart, *Nadir Shah*, 9.

¹¹⁴ John Malcolm, *The History of Persia From the Most Early Period to the Present Time. vol. II* (London: Paternoster-Row, 1815), 46.

¹¹⁵ Sanan Azer, *İran Türkleri* (İstanbul: Cumhuriyet matbaası, 1942), 8.

¹¹⁶ Бартольд, *Место прикаспийских областей*, 147.

birini seçiniz.” diye seçenek sunmuştur¹¹⁷. Bu durum Nadir’in şah seçilmesine kadar devam etmiş ve sonunda kendini şah ilan etmiştir.¹¹⁸ Hatırlatalım ki Nadir Han, henüz 1732 yılında Şah Tahmasp’ı tahtan indirmiş ve yerine oğlunu III. Şah Abbas olarak tahta çıkarmıştır.¹¹⁹

Nadir Şah, Muğan düzündən Azərbaycan’dan gitmeden önce burada kendisine karşı oluşabilecek isyan ve ayaklanmaları önleyebilmek için Şirvan, Karabağ, Tebriz ve Çukur Sed Beylikleri’ni ortadan kaldırmış ve merkezi Tebriz olan yeni bir mıntıka yaratmıştır.¹²⁰ Lakin Nadir Şah Azərbaycan’dan çıktıktan sonra, burada bir sıra isyanlar başlamış ve Nadir Şah’ın Hindistan seferini yarım bırakarak geri dönmesine sebep olmuştur. İsyandar, Nadir Şah tarafından hemen bastırılmıştır. İsyandarın aynı anda başlaması Şah’ın ordularına bir hayli zarar verse de isyancılar içerisinde birliğin ve belirli bir amacın olmaması, onların kısa sürede yatıştırılmasını sağlamıştır. 1747 yılında Nadir Şah’ın suikast sonucu öldürölmesi,¹²¹ onun kurmuş olduğu devletinin dağılmasına ve Azərbaycan topraklarında da küçük devletler halinde olan hanlıkların yara almasına sebep olmuştur.

Nadir Şahın ölümünden sonra kurulmuş hanlıklardan Kuba, Şeki, Revan ve Nahçıvan hanlıkları tezimizin konusudur. Kuba Hanlığı’nın kurucusu Hüseyin Ali Han olsa da hanlık siyasi ve ekonomik açıdan Feth Ali Han döneminde gelişmiştir. Askeri gücüne güvenerek Feth Ali Han, diğer hanlıkları da kendi bayrağı altında birleştirmeye çalışmıştır.¹²² Bu amaçla o, ilk olarak Derbent Hanlığı’na saldırmış ve yerli beylerin de yardımıyla hanlığı işgal etmiştir.¹²³ Daha sonra Feth Ali Han “nikâh diplomasisi ”ne başvurarak kız kardeşi Hatice Bike’yi Bakü Hanı Melik Muhammed ile evlendirmiş ve bu sayede de Bakü Hanlığı’nı resmen yönetmiştir.¹²⁴ Bu olaylardan sonra Azərbaycan’ı birleştirme çabasından vazgeçmeyen Feth Ali Han, uzun süren çekişmeler sonrası

¹¹⁷ Malcolm, *The History of Persia, vol II*, 62.

¹¹⁸ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 348.

¹¹⁹ Malcolm, *The History of Persia, vol II*, 56.

¹²⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 348.

¹²¹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 546.

¹²² Tofiq Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, (Bakı: Elm, 2005), 14.

¹²³ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 570.

¹²⁴ Гаси Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке и его взаимоотношения с Россией*, (Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965), 210-11.

Şamahı Hanlığı'nı da ilhak etmiştir.¹²⁵ 1774 yılında Dağıstan yöneticileriyle yapmış olduğu Gavduşan Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Feth Ali Han için sıkıntılı dönemler başlamıştır.¹²⁶

Feth Ali Han'ın ölümünden sonra tahta büyük oğlu Ahmet Han, o öldükten sonra ise küçük oğlu Şeyh Ali Han çıkmıştır.¹²⁷

Kuba Hanlığı ahalisinin büyük kısmını Türk Müslümanlar oluştursa da onların yanı sıra hanlıkta Hınalıklar, Lezgiler, Buduklar, Tatlar, Yahudiler ve kısmen de Ermeniler yaşamıştır.¹²⁸

Şeki Hanlığı henüz Safeviler döneminde bir eyalet olarak mevcut olmuştur.¹²⁹ Hanlığın kurucusu Hacı Çelebi'yi, ahalinin isteği üzerine Nadir Şah, Şeki'nin yöneticisi Melik Necef'i kontrol amacıyla yönetime getirmiştir.¹³⁰ Hacı Çelebi Nadir Şah'ın ölümünden sonra hanlığı kurmuştur.

Hacı Çelebi, Kuba Hanı Feth Ali Han gibi Azerbaycan'ın bütün topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla o gâh Kartli-Kahet Çarı I. Teymuraz ve II. İrakli ile¹³¹ gâh da Azerbaycan'ın diğer hanlarıyla savaşmıştır. 1752 yılında Hacı Çelebi kendisine karşı Kartli-Kahet çarları, Karabağ, Karadağ, Gence ve Nahçıvan hanlarının kurmuş olduğu tuzaga karşı, sefere çıkmıştır. Lakin Kartli-Kahet çarları diğer dört hana ihanet ederek onları Gence şehrindeki Kızıl Kaya düzündə hapsedmiştir. Bu haberdən hiddetlenen Hacı Çelebi, ordusuyla Gürcülərə saldırmış ve hanları kurtarmıştır.¹³²

Hacı Çelebi'nin ölümünden sonra tahta oğlu Ağa Kişi Bey çıkmıştır. Kısa süre sonra o, kayınpederi Gazı Kumuk yöneticisi Muhammed Han tarafından katledilmiş,

¹²⁵ Петр Григорьевич Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 1* (Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869), 253.

¹²⁶ Tofiq Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 126.

¹²⁷ Tofiq Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 166.

¹²⁸ Salman İbişov, *Quba Xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi* (Bakı: "Azərbaycan Universiteti"nin mətbəəsi, 2012), 175.

¹²⁹ Семён Михайлович Броневский, *Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. 2 ч* (Москва: Тип. С. Селивановского, 1823), 438.

¹³⁰ Kərim Ağa Fateh, *Şəki Xanlarının Müxtəsər Tarixi* (Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1993), 9.

¹³¹ Бутков, *Материалы*, Ч. 1, 238.

¹³² Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 518.

Şeki'nin ileri gelenleri ise Hacı Çelebi'nin torunu Hüseyn Bey'i kaçırmak zorunda kalmışlardır.¹³³

Daha sonra Hüseyn Han olarak Şeki tahtına çıkmıştır¹³⁴. Şeki Hanı Selim Han döneminde ise hanlık Rusya işgaline karşı savaşmış lakin hanlık işgalden kurtulamamıştır. Hanlığın ahalisi Kumukça (Türkçe)¹³⁵ konuşan Türkmen Tatarlarından oluşmuştur.¹³⁶

Revan Hanlığı, Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1747 yılında kurulmuştur. Hanlığın arazisi, Safeviler döneminde Çukur Sed Beylerbeyliği'nin toprakları olmuştur.¹³⁷ Hanlığın kurucusu Mir Mehdi'dir.¹³⁸

Hanlık, kurulduğu andan itibaren yaşam savaşı vermiş ve zor şartlar altında ayakta kalmaya çalışmıştır. Osmanlı, İran ve Rusya gibi büyük devletlerle sınırda yerleştiğinden, sürekli onların ilgi odağı olmuş ve bu devletler arasında hep savaş alanı olmuştur.¹³⁹ Zamanla Revan Hanlığı, Kartli-Kahet Çarlığı'na vergi vermek zorunda kalmıştır. Bunlar yetmiyormuş gibi, diğer güçlü Azerbaycan hanlıkları da Revan Hanlığını topraklarını, kendi topraklarına birleştirmeyi amaçlamışlardır.

Revan Hanlığı'nın yönetimi, 1755 yılında Hasan Ali Han Kacar'a geçmiştir.¹⁴⁰ Dört senelik yönetimin ardından vefat eden Hasan Ali Han'dan sonra tahta kardeşi Hüseyn Ali Han çıkmıştır.¹⁴¹ Hanlık, Hüseyn Ali Han'ın döneminde ekonomik açıdan gelişmiş ve siyasi olarak güçlenmeyi başarmıştır.

¹³³ Ağa Fateh, *Şeki Hanlarının*, 12.

¹³⁴ Abbasqulu Ağa Bakıxanov, *Gülistani-İrem*, çev. M. Əsgərli, (Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1951), 187.

¹³⁵ А.Г. Серебров, “Историко-этнографическое описание Дагестана”, içinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958), 180 -81.

¹³⁶ İrade Memmedova, “Kafkasya'nın türk halkları ve vilayetleri K.German'ın tasvirinde (1770 – 1773'lü yıllar)”. *Yeni Türkiye*, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III (2015): 102 -103.

¹³⁷ Elçin Qarayev, *İrevan Xanlığı (1747-1828)* (Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2010), 25.

¹³⁸ Yaqub Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı, Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan'a Köçürülməsi*, (Bakı: Azərbaycan, 2010), 51.

¹³⁹ Qarayev, *İrevan Xanlığı*, 34.

¹⁴⁰ Qarayev, *İrevan Xanlığı*, 39.

¹⁴¹ Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı*, 53

Hüseyin Ali Han'ın vefatından sonra tahta oğlu Kulam Ali, onun ölümünden sonra ise Muhammed Hüseyin Han çıkmıştır.¹⁴² İran Şahı Ağa Muhammed Şah'ın Azərbaycan'a seferi zamanı Rusya ile ilişkisinden dolayı Muhammed Hüseyin Han, İran'a sürülmüştür.¹⁴³

Ağa Muhammed Şah'ın ölümünden sonra Muhammed Hüseyin Han Revan'a dönerek yeniden tahta sahip çıkmıştır.¹⁴⁴

Muhammed Hüseyin Han'dan sonra 1806 yılında tahta, İran Şahı Feth Ali Şah tarafından "Serdar" (Aras Nehri'nin sol kıyısındaki toprakların komutanı) adını alan Hüseyin Kulu Han çıkmıştır.¹⁴⁵

Revan Hanlığı ahalisinin büyük kısmı Müslüman Türklerden oluşmuştur.¹⁴⁶ Revan Hanlığı'nda Ermeniler, Kürtler ve Çingenler de yaşamıştır.¹⁴⁷

1747 yılında Azərbaycan'da kurulmuş hanlıklardan biri de Nahçıvan Hanlığı'dır. Hanlığın kurucusu Kengerli soyundan olan Haydar Kulu Handır.¹⁴⁸ Diğer Hanlar gibi yeterince askeri ve ekonomik güce sahip olmayan Nahçıvan Hanlığı, kendisinden daha güçlü hanlıklarla müttefik olmaya çalışmıştır. Bu amaçla Haydar Kulu Han, Şeki Hanı Hacı Çelebi'ye karşı kurulmuş olan komploda, diğer hanların yanında yer almıştır.¹⁴⁹ Ama istediği sonuca ulaşamayan Haydar Kulu Han, hanlığın iç işleriyle ilgilenmiş, bu sayede hanlık ekonomik ve ticari açıdan gelişmeye başlamıştır.

¹⁴² Ольга Петровна Маркова, *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке* (Москва: Наука, Гл. ред. вост. лит-ры, 1966), 205.

¹⁴³ Fuad Əliyev və Urfan Həsənov, *İrəvan Xanlığı* (Bakı: "Şərq- Qərb", 2007), 92.

¹⁴⁴ George A. Bournoutian, *The Khanate of Erevan under Qajar Rule, 1795–1828* (Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, 1992), 9.

¹⁴⁵ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 56.

¹⁴⁶ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1878), evrak 487.

¹⁴⁷ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 77.

¹⁴⁸ Musa Quliyev, *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri* (Naxçıvan: Əcəmi, 2013), 76.

¹⁴⁹ В.Н. Левиатов, *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке* (Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948), 128.

Haydar Kulu Han'ın vefatından sonra hanlığın tarihinde uzun süren taht kavgaları başlamış ve taht sürekli diğer hanların da müdahalesi ile Abbas Kulu ve Cafer Kulu Han arasında el değiştirmiştir.¹⁵⁰

En sonunda tahta, Kelb Ali Han çıkmıştır.¹⁵¹ Kelb Ali Han döneminde hanlık, ekonomik açıdan gelişmiştir. Ama bu durum uzun sürmemiş, Ağa Muhammed Şah'ın Azerbaycan'a seferi sırasında Kelb Ali Han'ın Ruslarla ilişkisinden dolayı gözlerine mil çekilmiş ve Revan Hanı'yla birlikte Tahran'a sürülmüştür.¹⁵² Şah'ın ölümünden sonra yeniden tahtı sahiplenen Kelb Ali Han'dan sonra hanlığı oğlu Nazar Ali Han yönetmiştir.¹⁵³

1727 yılında hanlıktaki ahalinin büyük çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşmuş, geri kalan kısmı ise Ermenilerden oluşmuştur.¹⁵⁴ Lakin XIX. yüzyılın ilk yıllarında bu manzara değişmiş, Rus-İran ve Rus-Türk savaşları sonrası buraya, Rusya tarafından Ermeniler göç ettirilmiştir.¹⁵⁵

Kuba Hanlığı ve Şeki Hanlığı 1813 Türkmençay Anlaşması, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları ise 1828 Türkmençay Anlaşması'yla Rusya Çarlığına ilhak edilmiştir.¹⁵⁶

Tezin Amacı

Çalışmamızın amacını şöyle ifade edebiliriz: Safevi Devleti'nin çöküşünü, son döneminde Azerbaycan'daki siyasi ve sosyal durumunu incelemek; Nadir Şah'ın Safevi Devleti'ni bir nevi kurtarması ve akabinde çöküşünü de hazırlamasını, Azerbaycan'daki siyasi gücünü ve ona karşı olan ayaklanmaların amacını belirlemek; Azerbaycan'da bağımsız küçük devletlerin-hanlıkların oluşmasını, var olma sürecindeki olayları, mücadele ve savaşları araştırmak; komşu hanlıklarla ve komşu devletler olan Osmanlı,

¹⁵⁰ Фархад Нагдалиев, *Ханы Нахичеванские в Российской Империи* (Москва: Новый Аргумент, 2006), 328.

¹⁵¹ Tofiq Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqlarının Qısa Tarixi* (Bakı: VİCTORİ, 2010), 233.

¹⁵² Fuad Əliyev və Mirabdulla Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 13.

¹⁵³ Quliyev, *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi*, 82.

¹⁵⁴ Ali Sinan Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları*, 53 (2016): 116.

¹⁵⁵ Kemal Beydilli, "1828- 1829 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*. XIII/17 (1988): 366.

¹⁵⁶ Dursun Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan. Birinci Bölüm". *Bilgi*. Sayı 3. 1996. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234754>.

Rusya, İran ve Gürcistan'la olan ilişkilerini tahlil etmek ve sonda Rusya'nın Azerbaycan topraklarına olan iddiaları ve bu iddialar sonucunda hanlıkların işgal olunmasını analiz etmek amaçlanmıştır.

Tezin Önemi

XVIII. yüzyılın sonu, Azerbaycan tarihinde çok önemli olaylarla akılda kalmıştır. İki yüz yıl boyunca devam eden Safevi Devleti son dönemlerini yaşıyordu. Hem Osmanlı Devleti hem de Rusya'nın baskıları ve Afganların istilasını yeterince güçsüz olan devletin sonunda yenik düşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan toprakları yeni bir sıkıntıyla karşı karşıya kalmıştır. Nadir Şah Afşar, tahta geçmiş ve yeni kurduğu devlette Azerbaycan yalnızca bir beylik olarak adlandırılmıştır. Diğer taraftan I. Petro, Azerbaycan'ın Hazar sahili topraklarına saldırmış; halefleri II. Katerina akabinde de I. Pavel bu topraklara olan iddialarından vazgeçmemişlerdir. Diğer taraftan İran ve Gürcistan'ın da Azerbaycan topraklarıyla ilgili planları olmuş, Osmanlı da Kafkasya'da nüfuzunu kaybetmemek için sürekli hanlıkları desteklemiştir. Bu açıdan Azerbaycan'da yeni küçük devletlerin (hanlıkların) kurulması çok önem taşımıştır.

“Hanlıklar Dönemi Azerbaycan Tarihi” Türkiye’de pek fazla araştırılmamıştır. Birkaç hanlığın tarihi; yüksek lisans ve doktora tezine konu edilse de geniş çapta bir akademik çalışma olarak işlenmemiştir. Bu araştırmada diğer araştırmalardan farklı olarak geniş çapta Azerbaycan’da dönemin önemli siyasi gücüne sahip hanlıkların tarihi araştırılmış; Osmanlı, Rusya, İran ve Gürcistan ile ilişkileri, onlara karşı verdiği direniş mücadelesi ve Ruslara karşı savaşı analize edilmiştir. Bu araştırma sonucunda ortaya çıkmış olan akademik çalışmanın Türkiye’de ve Azerbaycan’da Hanlıklar Devri konusu ile ilgilenen ve incelemek isteyen herkes için bir itici güç olacağını ümit ediyoruz.

Yöntem

Çalışmada tarih biliminde kullanılan klasik ve modern yöntemler uygulanmıştır. Konumuzla ilgili bilgilerin büyük bir çoğunluğu yabancı literatüre aittir. Türkçe bilgiler

çok azdır. İlgili literatür belirlenerek konumuzla ilgili nasıl bir yol çizmemiz gerektiğini gösteren ve bizi aydınlatacak eserler takip edilmiştir.

Giriş, beş bölüm ve sonuçtan oluşan çalışmamızın giriş bölümünde araştırmanın amacı ve önemi, yöntemleri açıklama, bu konu üzerinde önceki dönemlerde yapılan çalışmaları ve kaynakları tarama ve tasnif etme gerçekleştirilmiştir. Birinci bölümde Safevi Devleti'nin çöküş sebepleri, Azerbaycan'ın ve Safevi Devleti'nin son dönemindeki sosyal-siyasi durumu, Nadir Şah'ın tahta çıkması, Azerbaycan'da yaşanan siyasi olaylar ve ayaklanmalar, hanlıkların kurulmasını oluşturan şartlar analiz yöntemiyle araştırılmış ve sonuca varılmıştır. İkinci bölümde Kuba ve Şeki hanlıklarının kurulması, hanlıkların sosyal-ekonomik durumu ve hanlıkların komşu hanlıklarla ilişkileri analize etme ve karşılaştırma yöntemleriyle araştırılmıştır. Üçüncü bölümde ise Revan ve Nahçıvan hanlıklarının kurulması, sosyal-ekonomik durumu ve komşu hanlıklarla ilişkileri öğrenilmiştir. Dördüncü bölümde hanlıkların dış politikası, dönemin önemli devletlerinden olan Osmanlı ve Rusya ile ilişkileri karşılaştırmalı yöntem ile incelenmiş, Gürcistan ve İran ile olan ilişkileri göz önünde bulundurularak analize edilmiştir. Beşinci bölümde hanlıkların Rusya tarafından işgali ve sonuçları eleştiri ve sentez yöntemleri kullanılarak araştırılmıştır. Sonuç kısmında da tüm bu değerlendirmeler ışığında çalışmamızda ulaşılan hanlıkların kurulmasını oluşturan şartlar, hanlıkların yarandıktan sonraki durumu ve Rusya tarafından işgali ile ilgili tespitler ve önemli çıkarımlar sıralanmıştır.

Literatür Değerlendirmesi

Çalışmamızla ilgili başvuracağımız kaynakların başında ele alacağımız Azerbaycan'da yayınlanmış arşiv malzemeleri, kitaplar ve monografiler gelmektedir. Bunların arasında konuyla ilgili olan çalışmalar, arşiv belgeleri olarak Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nin A.A.Bakıhanov adını Tarih Enstitüsünün İlmi Arşivi ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde korunan arşiv belgeleri gelmektedir.

1. AMİA A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünde İlmi Arşivi Belgeleri 3612, 1795(1), 1795(2), 1795(3), 1795(4), 1796, 7415(1), 7415(4), 7415(6), 7747(3) numaralı iş ve evraklar; Rusya'nın İran'la ilişkileri, Rusya'nın Türkiye ile ilişkileriyle ilgilidir.

Buradaki arşiv belgelerini iki kısma ayırabiliriz: a) Resmi evraklar: Rus diplomatlarının Azerbaycan hanları ile yazıştığı mektuplar, Azerbaycan hanlarının Rusya ve Osmanlı'ya gönderdiği mektuplar, Azerbaycan'da olan Rus sefirlerin Rusya'ya gönderdiği bilgiler: b) Gayri resmi evraklar: Belirli şahısların günlükleri, mektupları, Ermeni ve Rus tüccarların Rusya Hükümeti'ne müracaatları.

2. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I,II Ankara, 1992; 1993. Osmanlı Devlet Başbakanlık Arşivi'nin ve Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı'nın hazırladığı bu kitapta Azerbaycan hanlıklarının kurulmasından Rusya ve İran arasında paylaştırmasına dek olan devirde, Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri açıklanmıştır. Burada toplanan evraklar Türkiye Devlet Arşivi'nde bulunan "Mühime Defterleri", "Hattı-Hümayun Defterleri" ve Topkapı Saray Arşivi'ndeki değerli menbelere göre hazırlanmıştır.

3. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hat.* H-05-08-1199, 4 – 110; *Hat.* H-03-04-1201, 17 – 739; *Hat.* H-09-01-1202, 17 – 765; *Hat.* H-16-10-1198, 16 – 720; *Hat.* H-16-10-1198, 16 – 720; *Hat.* H-15-10-1183, 275 – 28; *Hat.* H-29-12-1189, 4 – 94; *Hat.* H-27-10-1194, 6 – 203; *Hat.* H-29-12-1202, 11 – 377; *Hat.* H-29-12-1160, 5-156 numaralı arşiv belgeleri Osmanlı Devleti ve Azerbaycan hanlıklarının ilişkileriyle ilgili belgelerdir. Bu belgelerde Osmanlı sultanlarının valiler aracılığıyla hanlara ulaştırdığı mektupları aydınlatmıştır.

Arşiv belgelerinin yanı sıra Sovyetler döneminde; Azerbaycan Hanlıklar Dönemi'ni, hanlıkların kurulmasını, ekonomik durumunu, sosyal-siyasi yaşamını, komşu devletlerle ilişkilerini araştırarak değerlendiren bir sıra Azerbaycan ve Rus tarihçileri vardır. Bunlara H.Abdullayev, S.Aşurbeyli, V.Bartold, H.Delili, V.Leviatov, İ.Retruşevski, O.Markova vb. gösterebiliriz.

Bunlara ilaveten “Azerbaycan Hanlıklar Dönemi” ile ilgili belli sayıda akademik çalışmalar vardır ve bunların çoğu Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra, 90'lı yıllardan sonra, yapılmıştır.

1. *Necefli Güntekin*, Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti'yle Siyasi İlişkileri (XVIII. yy.ın 1. yarısı), Bakü 2002. Eserde Osmanlı Azerbaycan ilişkileri; Rusya ve Türkiye arşivlerinde bulunan evraklar, bununla birlikte Türkiye ve Azerbaycan'da son dönemde yayınlanmış tarihi edebiyat kullanılarak açıklanmıştır.

Eserde Osmanlı-Azerbaycan karşılıklı ilişkilerinin devirleri belirlenmiş ve bu ilişkiyi zaruri kılan sebepler aydınlatılmıştır. Azerbaycan hanlıklarının bağımsız dış politika yürüttükleri resmi evraklarla kanıtlanmıştır. Kitapta Rus-Türk savaşları zamanı Azerbaycan hanlıklarının tuttuğu saf ve onların Rus istibdadından kurtulma çabaları gösterilmiştir.

2. *Mustafazade Tofiq*, Kuba Hanlığı, Bakü 2002. Eser, XVIII. yy.ın 1. yarısı ve XIX. yy.ın başlarında Azerbaycan'da mevcut olmuş hanlıklar arasında çok mühim yere sahip olan Kuba Hanlığı'nı anlatır. Yazar uzun yıllar boyunca Azerbaycan ve Rusya arşivlerinden topladığı materyallere, tarihi kaynaklardan elde ettiği bilgilere dayanarak Kuba Hanlığı'nın arazisi, tarımı, dâhili sosyal-ekonomik ilişkileri, devlet ve askeri yapısı, kurucusu Feth Ali Han ve onun halefi Şeyh Ali Han'ın yürüttüğü siyaset ile ilgili geniş çaplı bilgi verilmiştir.

3. *Mustafazade Tofiq*, XVIII. Yüzcillik-XIX. Yüzcilliyin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri, Bakı: 2002. Yazar eserde, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde ettiği belgelere göre dönemin Azerbaycan hanlıkları ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin tarihini aydınlatmıştır.

4. *Mahmut İsmayıl ve Bağirova Maya*, Şeki Hanlığı, Bakü 1997. Eserde; XVIII. yy.ın 30-40 yıllarında Azerbaycan'da İran zulmüne karşı halk ayaklanmaları, 40. yıllarda Azerbaycan'ın bağımsız olması, hanlıkların aynı zamanda Hacı Çelebi'nin önderliğinde Şeki Hanlığı'nı kurması, hanlığın siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı ile ilgili bilgi verilmiştir. Eserde Azerbaycan'ın ve Şeki Hanlığı'nın XIX. yy.da Çar Rusya'sı tarafından işgali ile de ilgili bilgi verilmiştir.

5. *Abdülhamid Hacı Seyid*, “Şeki Xanları və Onların Nəsilləri”, Bakü 1993. Eserde, XVIII. yy.ın sonunda ve XIX. yy.ın başlarında Şeki Hanlığı'nın tarihi ve hanların nesilleriyle ilgili bilgiler yer almıştır.

6. *Bağirova Sahibe*, Nahçıvan Diyarının Siyasi Tarihi, Bakü 2014. Eserde, Nahçıvan Hanlığı'nın arazisinin değişmesine sebep olan siyasi olaylar ve hanlığın kurulma tarihi açıklanmıştır. Nahçıvan'ın nüfusu, tarım ve zanaat hayatı öğrenilmiş, şehirlerin gelişim tarihi araştırılmıştır.

7. *Aliyev Fuad ve Aliyev Mirabdulla*, Nahçıvan Hanlığı, Bakü 1996. Eserde, XVIII. yy.da Azərbaycan'da İran zulmüne son verilmesi ve yeni kurulmuş hanlıkların tarihi araştırmıştır. Nahçıvan Hanlığı'nın tarihi geniş şekilde anlatılmıştır. Eserde Nahçıvan Hanlığı'nın toplumsal, ekonomik ve siyasi yapısı geniş çapta araştırılmıştır.

8. *Garayev Elçin*, Revan Hanlığı (1747-1828), Bakü 2010. Eser, XVIII. yy. başlarında Azərbaycan'da mevcut olmuş en uzun ömürlü hanlıklardan biri olan Revan Hanlığı'nı konu almıştır. Kitapta kaynaklar ve Arşiv belgeleri kullanılarak Revan Hanlığı'nın ekonomik tarihi, coğrafyası ve nüfusu ile ilgili bilgi verilmiştir. Kitapta hanlığın arazisi ve siyasi sınırları belirlenmiştir.

9. *Aliyev Fuad ve Hasanov Urfan*, Revan Hanlığı, Bakü 2007. Eserde; Revan Hanlığı'nın kurulması ve gelişim tarihi geniş şekilde açıklanmıştır. Hanlığın nüfusu, tarım, şehir hayatı vs. aydınlatılmıştır.

XIX. yüzyıl Rus yazarlar ve ordu komutanlarının Hanlıklar Dönemi tarihini ışıklandıran geniş sayıda eserleri vardır. Tez yazım zamanında aşağıdaki kitaplar kullanılmıştır.

1. *Berje, A.P.* Акты, собранные Кавказской археографической комиссией Акты собранный Кавказской Археографической Комиссией, 12 ciltte. (Kafkasya Arkeografik Kurumunun Topladığı Belgeler), Tiflis 1866-1904. Eserde; XVIII. yy.ın 60'lı yıllarından XIX. yy.ın başına kadar Rusya Hükûmeti'nin Kafkasya'da uyguladığı politika, ordu komutanlarının Çar'a mektup ve raporları, komutanların birbirine yazmış oldukları mektup ve raporlar, Ermenilerin Rus ordu komutanlarına vermiş olduğu raporlar yer almıştır.

2. *Butkov, P.G.* Materialı dlya Novoy İstorii Kavkaza s 1722 po 1803, 3. ciltte. (1722 Yılından 1803 Yılına Kadar Kafkasya'nın Yeni Tarihi İçin Belgeler), Sankt Petersburg 1869. Eserde Kafkasya ile ilgili geniş bilgiler verilmiş; tarihi, kültürü ve halkları geniş çapta araştırılmıştır.

3. *Dubrovin N. F.* İstoriya voynı i vladıçestva russkix na Kavkaze. 6. ciltte. (Rusların Kafkasya'da Savaşı ve Sahipliği), Sankt Petersburg 1871-1888. Eser, Kafkasya'nın Ruslar tarafından işgali ve yerli halkın onlara karşı direnişi konusunda

aydınlatmıştır. Bunun yanı sıra ahalinin yaşam tarzı, âdet ananeleri, Ruslardan önce ve sonraki yaşam tarzları da anlatılmıştır.

4. *Potto V. A. Kavkazskaya voyna v otdelnıx oçerkax, epizodax, legendax i biografiyax.* (Kafkasya Savaşı Ayrı Ayrı Denemelerde, Bölüm, Efsane ve Biyografilerde). Sankt Petersburg 1887-1889. Rus Ordu Generali Potto, eserinde Kafkasya Savaşı'nı geniş çaplı araştırmış ve tahliller yapmıştır. Eserde farklı farklı evraklar, askerî kronoloji ve arşiv belgeleri yer almıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİ DEVLETİ’NİN SONUNDA AZERBAYCAN’IN DURUMU

1.1.Safeviler Devleti’nin sonu Nadir Şah Döneminde Azerbaycan’daki Siyasi Durum

Safevi Devleti, yönetiminin zirvesine Büyük Şah Abbas’ın (1587-1629) döneminde ulaşmıştır. Şah Abbas, ülkesinin eski görkem ve şanını diriltmekle kalmamış, diğer taraftan devletin çöküşünü getirecek tohumları da ekmeye başlamıştır.

Safevi Devleti’nin çöküşü konusundan önce, Herbert Spencer’in de ifade ettiği gibi “Devletlerin varoluşu, bir insanın varoluşunu hatırlatıyor.” tabirini kullanabiliriz.¹⁵⁷ Yani devletler de insanlar gibi çocukluk, gençlik ve ihtiyarlık dönemini geçirir. Safevi Devleti, Şah İsmail döneminde çocukluk çağını geçirmiş, I. Şah Abbas döneminde olgunluk çağına ulaşmıştır. Bundan sonra ise ihtiyarlık dönemine geçiş başlamıştır. Şah Sultan Hüseyin’in 1694 senesinde tahta çıkışı ile devletin çöküşü günden güne belirmeye başlamıştır.¹⁵⁸

Safevi Devleti’nin oluşumu, iktidara yükselişi ve çöküşü bir insanın varoluşunu hatırlatsa da devletin çöküşünün çeşitli sebepleri vardır. Profesör Vladimir Minorsky Safevi Devleti’nin çöküş sebeplerini aşağıdaki şekilde göstermiştir:

¹⁵⁷ “The Principles of Sociology, in Three Volumes (New York: D. Appleton and Company, 1898). Vol. 1”, (Erişim Tarihi 05.05.2021), https://oll.libertyfund.org/title/spencer-the-principles-of-sociology-vol-1-1898#f1650-01_label_326

¹⁵⁸ Laurence Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia* (London: Cambridge University Press,1958), 17.

1. Şah İsmail'in kurduğu devletin özünü oluşturan temel teokratik fikirlerin yerini alabilecek yeni dinamik ideolojinin oluşmadan tamamen ortadan kaybolması.

2. Safevi ordusu içerisinde eski ve yeni unsurlar arasındaki büyük rekabetin oluşu.

3. Divani-Memalik ve Divani-Hassa orduları arasındaki denge sıkıntısı ve Hassaların gereksiz yere çoğalması.

4. (a) Valide Sultan ve harem ağalarının temsil ettikleri 'gölge' yönetiminin sorumsuz mizacı (vasfı, yapısı) ve (b) şehzadelerin harem ortamında, tamamen dış dünyadan habersiz, cahil bir şekilde eğitilmesi.¹⁵⁹

Henüz XIV. yüzyılda Erdebil'de Şeyh Safi tarafından oluşturulmuş küçük bir tarikat, nerdeyse yüz sene sonra Şeyh Safi'nin torunu I. Şah İsmail tarafından kocaman bir devlete dönüşmüştür.

Şeyh Safi, kendisi Sünni olduğu halde torununun yandaşları fanatik Şiiler olmuştur.¹⁶⁰ Şeyh, kutsal sayılır ve çok önemli nüfuza sahiptir desek yanlış olmayız. Yalnızca Peygamber (s.a.v) soyundan gelmesi ile ilgili değil hem de doğaüstü güçlere sahip olmasından dolayı kutsal olarak görülmüştür.¹⁶¹ Dindar kişiliği ve kerameti sayesinde Sofi tarikatının başına geçmiştir. Tarikatın üyeleri başta şiddete meyilli olmamışlardır. Şeyhin torunu Hoca Ali, ilk kez aşikâr bir şekilde Şii olduğunu dile getirdiyse de onun takipçileri de hoşgörülüydüler ve şiddete meyletmemişlerdir. Hoca Ali, 1427 senesinde Mekke'den dönüşte Filistin'de vefat etmiştir.¹⁶² Onun ölümünden sonra takipçileri, aşırı Şii ideolojisini yaymaya başlamışlardır. Ayrıca zamanla Şeyhler, şiddete ve diğer dinî düşünceye sahip kişilere karşı cihada olumlu yönde bakmışlardır. 1455 senesinde Hoca Ali'nin torunu Şeyh Cüneyd, ilk dinî savaşta öldürülmüştür.¹⁶³

Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd'in yerine geçerek ilk defa Şii Türkmenlerden oluşan Sofi yandaşlarına (on iki İmamı anımsatan) on iki dilimli kırmızı başlık vermiştir. Babası gibi asker olan Şeyh Haydar, 1488 senesindeki savaşta öldürülmüştür.¹⁶⁴ Onun ölümünden sonra küçük yaştaki İsmail, tarikatın dinî lideri

¹⁵⁹ Vladimir Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration* (Gibb Memorial Trust Arabic Studies) (London: Luzac and Co, 1943), 23.

¹⁶⁰ Franz Babinger, "Safiy-ed-Din". İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 65.

¹⁶¹ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 18.

¹⁶² Malcolm, *The history of Persia*, 497.

¹⁶³ Sümer, *Safevi Devleti'nin kuruluşu*, 11.

¹⁶⁴ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 168.

olarak tanınmıştır. Bundan sonra İsmail, yandaşları sayesinde devlet kurmayı ve çok sayıda takipçi edinmeyi başarmıştır.

1501 senesinde İsmail, büyük Türkmen tayfalarından olan Tekkelü, Dulkadir (Zülkadir), Şamlu (Şamlı), Rumlu, Ustaclu, Afşar, Gacar ve Varsag askerî desteğiyle Azerbaycan'da (Tebriz) şah olarak tahta çıkmayı başarmıştır.¹⁶⁵ I. Şah İsmail, yardımları karşılığında Türkmen tayfa önderlerine toprak bağışlamıştır. Osmanlı topraklarından yandaşlarıyla birlikte ayrılmış ve Türkmen tayfaları artık Safevi Devleti'nde kendilerine yurt edinmişlerdir.

Tahta çıktıktan sonra büyük amaçları olan Şah İsmail, Çaldıran Savaşı'ndaki (1514) yenilgisi sonucu hedeflerini değiştirerek ülkesinde Şiiliği tek din haline getirmek için çaba harcamıştır. O, dinî önder olarak sınırsız salahiyyete sahip olmuştur.¹⁶⁶ Bazı Şii dindarları Tebriz ve diğer şehirlerde Sünnilerin çoğunlukta olduğunu söyleyerek Şah İsmail'in bu fikrine karşı çıkmışlardır. Sonunda Şah istediğini elde etmiş ve böylece milli birliğin de elde edilmesini sağlamıştır. I. Şah İsmail, tayfa liderlerine topraklar dağıtarak kocaman bir devlet kurmuştur. Şah'ın sayesinde toprak sahibi olmuş bu kişiler, ona hükümdar olarak minnet duymasalar da onu dinî lider olarak benimsemişlerdir. Devletin bu şekilde yönetilmesi, Şah İsmail atalarının Erdebil'de kurmuş oldukları zaviyedeki yönetim şeklinin bir nevi devamı olmuştur. Şah, kriz dönemlerinde askerî yardıma ihtiyaç duymuş olsa da o zaman Şah yandaşlarının "şahsevenlik" yani şah şahı sevmek, koşulsuz itaat ilkelerini hatırlatmak zorunda kalmıştır.¹⁶⁷

Çaldıran Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra Şah İsmail ve oğlu Şah Tahmasb, (1524-76) Şiiliği devletin sınırları dışına da yayma fikrinden vazgeçmeye başlamış ve tarikatı İran sınırları içerisinde yaymaya ağırlık vermişlerdir. Bu sırada Osmanlı Türkiye'si gücünün zirvesindeydi ve Sünni Osmanlı'ya karşı Şiiliği korumak, Şah İsmail ve Şah Tahmasb için çok zor olmuştur.

Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra (1576) yönetimde eskiden kalma, nasır bağlamış sorunlar gün ışığına çıkmaya başlamıştır. Şah, Tahmasb'ın Halefi Hunhar lakaplı oğlu İsmail olmuştur. O, on sekiz aylık yönetiminin sonunda ya zehirlenme ya

¹⁶⁵ Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 47.

¹⁶⁶ Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk*, 13.

¹⁶⁷ Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 310.

da aşırı içki sonucu vefat etmiştir.¹⁶⁸ II. İsmail'den sonra tahta yarı kör, zayıf huylu, ne açık düşünceli ne de zalim birisi olan kardeşi Muhammed Hudabende çıkmıştır.

II. İsmail'in ayyaşlığı devletin dindar ruhuna zarar verdiği için Türkmen tayfa önderleri Muhammed Hudabende'nin zayıflığından hemen yararlanmaya başlamışlardır. Safevi Devleti, Osmanlı ve Özbeklerin saldırılarına uğradığı bir zamanda Muhammed Hudabende, "Şahseven" ilkelerine dayanarak Türkmen tayfalarından yardım istese de bu boşuna bir çaba olmuştur. Tayfaların Şah'a destek için toplanmaktan vazgeçmesi ve kendi aralarında tartışması sonucu Osmanlı; Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirmiş, Özbekler ise Herat'ı işgal etmiş ve Horasan'ın geri kalanını da işgal etmek için planlar yapmışlardır.¹⁶⁹

1587 senesinde Muhammed Hudabende, on altı yaşındaki oğlu Abbas'ın lehine tahttan vazgeçmiştir. Aşırı çabası ve iyi liderliği sayesinde Şah Abbas, Özbekler'i ezmiş ve Osmanlı ordularını kendi topraklarından çıkarmıştır.¹⁷⁰ Bununla birlikte Şah Abbas, Sofi tarikatının lideri olarak da çok saygı görmüş ve hatta onun doğaüstü güçlerinin olduğuna da inanılmıştır.¹⁷¹

Şah Abbas'ın varisleri; beceriksizlikleri, ilgisizlikleri ve orduyu ihmal etmelerinden dolayı zamanla devleti güçsüz düşürmüşlerdir. Aslında bu durumda Şah Abbas'ın da suçu olmuştur diyebiliriz. Şah Abbas, yönetimi boyunca kendisine karşı Şehzadeler tarafından oluşabilecek herhangi bir girişimden çok korkmuştur. Şah Abbas büyük oğlu Safi Mirza'yı kendisini öldürmesi korkusuyla onu idam ettirmiştir. Aynı sebeplerden dolayı diğer iki oğlunu da kör ettirmişti.¹⁷² O, sürekli bu korkuyla yaşamak yerine şehzadelerin saray hayatının dışında tutulmasını, haremde eğitimsiz ve beceriksiz bir şekilde yetiştirilmesini seçmiştir. Bu sebeptendir ki sonradan da göreceğimiz gibi Şah Abbas'tan sonra tahta çıkmış şahların (II. Şah Abbas hariç)¹⁷³ hiçbirisi ne kaliteli eğitim ne de yöneticilik vasıflarıyla seçilmemiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Malcolm, *The History of Persia vol I*, 516 -17.

¹⁶⁹ Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 330.

¹⁷⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 194.

¹⁷¹ Malcolm, *The History of Persia vol I*, 543.

¹⁷² Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 25.

¹⁷³ Tadeusz Jan Krusinski. *The History of the Late Revolutions of Persia VI: Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, vol I.* (London: Golden -Buck, 1733), 51-52.

¹⁷⁴ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 22.

XVII. yüzyılın sonuna doğru devlette dini bir canlanma olsa da hiçbir sonuca varılamamıştır. Halk, eskisi gibi din etrafında birleşmiyor ve düşmana karşı birlik olamıyordu. Din, artık birleştirici olmak yerine insanlar arasında nifak salma, kolayca huzursuzluk çıkarma ve isyana teşvik etme faktörü olmaya başlamıştır.

Devletin çöküş sebeplerinden biri de Safevi ordusundaki eski ve yeni unsurlar arasındaki rekabet ve nefret olmuştur. Şah Abbas döneminde ülkeyi daha da ileri götürmek amacıyla şahın yapmış olduğu reformlardan en önemlisi, ordu reformları olmuştur. Orduda Türkmen tayfa unsurları gittikçe azalmış, Şah Abbas “Şahseven” inancını devam etmek suretiyle¹⁷⁵, Türkmen tayfalarına muhalif unsurlardan olan devşirme Gürcü ve Kafkasların diğer halklarından oluşan “Kullar”ını (Gulaman-ı hassa-i şerife) kurmuştur.¹⁷⁶

Bu yeni birliklerin oluşturulması çöküş sebeplerinin en önemlisi olmuştur. Her devletin en önemli güç kaynaklarından birincisi ve en önemlisi tabii ki ordusu olmuştur. Safevi Devleti’nin zayıflaması ve neredeyse çok hızlı çöküş sebeplerinden biri de ordunun Şah Abbas’ın ölümünden sonra umutsuzluğa kapılması olmuştur. Ordu içerisinde umutsuzluğun yayılma sebeplerinden biri de yeni devlet başçısı şahın, orduya dedesi ve babası gibi ilgi göstermemesi, hatta orduya karşı ilgisiz ve ihmalkâr olmasıdır. Savaşı ve saygıyı devletin, hatta kendisinin de var olma sebebi olarak gören ordu hem ilgisizlikten hem de “boş oturmaktan” yorulmuş ve sıkılmıştır.¹⁷⁷ Eskiler, bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Fakat yeni unsurlar ise oluşmuş ortamı çok kolaylıkla benimsemişlerdir ki bu da ordu fertleri arasında sıkıntıların meydana gelmesine sebep olmuştur.

Memalik ve Hassalar arasındaki dengenin bozulması da devletin zayıf düşme sebeplerinden biri olmuştur. I. Şah Abbas yeni birlikler olan Kullar ve Tüfekçileri oluşturmuş, topçuları yeniden organize etmiştir. Hassaların çoğunun sonradan kurulması ve gereksiz yere çoğalması ilk olarak mali sorunlarla sonuçlanmıştır. Bu birliklerin masrafları gereğinden fazla olmuş ve masraflar, sarayın gelirlerinden

¹⁷⁵ Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk*, 13

¹⁷⁶ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri: 1578-1612* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1993), 248.

¹⁷⁷ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 18.

karşılanmaya başlanmıştır.¹⁷⁸ Çoğunluğu Gürcülerden oluşan birliğin sayısı 300 bine yakındır ve onların 150 bini şahın hassa hazinesinden, diğerleri ise hükûmet ve hanların hazinesinden ulufe almışlardır.¹⁷⁹

I. Şah Abbas'ın varisi Şah Safi, hassaların yükünü çok ağır bulmuştur. Şahlığının son dönemlerinde devlet neredeyse hiç savaşa girmemiş ve sürekli barış içinde olmuştur. Bu durumda şahın veziri Sarı Tağı, şaha dedesinden kalma bu birliklerin artık gereksiz olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Sarı Tağı, savaşın ve devlete karşı herhangi bir tehdidin olmadığını ileri sürerek şahın ordusundan fazla ordusu olan valilerin ordularını bırakmasını ve eskiden orduya harcanan gelirlerin şahın hazinesine yönlendirilmesi fikrini sunmuştur. Şah, bu fikri çok beğenmiş ve önemli Divan-i Memalik'leri, Divan-i Hassa'ya dönüştürmeye başlamıştır.¹⁸⁰

Safevi Devleti'nin sonunu hızlandıran sebeplerden biri de hem tahta yeni çıkan şahların yönetimden uzak olması hem de haremın yönetim işlerine karışması olmuştur. Bu sebepler, birbirinin sonucu olarak birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Şah Abbas gibi güçlü bir hükümdarın döneminde validelerin ve harem ağalarının yönetime gereksiz müdahale riski olmamıştır. Tahta içki düşkün Süleyman, haremde büyümüş Şah Sultan Hüseyin çıkınca valideler ve harem ağalarının yönetime müdahaleleri daha yaygın olmaya başlamıştır. Yönetimde güçlü vezirlerin, vekillerin, asillerin ve askerî liderlerin olmaması da yönetimin, güçlü bir lider tarafından üstlenilmesini engellemiştir.

Her hâlükârda Şah Abbas, devleti için ne kadar büyük işler yapmış olsa da sonradan devletin bu hale gelmesinin tek suçlusu olmuştur. Yukarıda da anlattığımız gibi o, kendi oğullarının kıskançlığı ve onların yapabileceği şeylerin korkusuyla varislerini, yönetimi ele alıncaya kadar haremde büyütölme geleneğini oluşturmuştur. Şah Abbas'tan sonra tahta çıkmış varisler; yönetimde etkili olamamış, içki ve eğlence düşkün olduklarından yönetimi boş bırakmışlardır. Bu durum hem devlet hem millet için kötü şekilde sonuçlanmıştır.

1629 senesinin ocak ayında Şah Abbas öldüğünde onun iki oğlu kendisi tarafından öldürölmüş, üçüncü oğlu ise kör edilerek devre dışı bırakılmıştır. O zaman

¹⁷⁸ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 23.

¹⁷⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, 248.

¹⁸⁰ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 23.

öldürttüğü oğlu Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza, tahta geçmiştir. Henüz 18 yaşında olan Sam Mirza haremden çıkartılarak boş kalan tahta oturtulmuş ve bundan sonra babasının adını alarak Şah Safi olmuştur.¹⁸¹

Çok yakından belli oluyor ki Şah Safi büyük dedesinin isminden başka ondan hiçbir şey miras almamıştır. Tahta çıktıktan birkaç ay sonra son Safeviler gibi o da hareme aşırı düşkünlüğünün kurbanı olmuştur. Zaman geçtikçe devlet işleriyle daha az ilgilenmiş ve en önemlisi de devlet işlerinin bakanların eline geçmesine fırsat vermiştir.¹⁸² Aynı zamanda Şah Safi; sert, amansız ve hunhar birisi olmuştur. Öldürttüğü kişiler arasında çok sayıda askerî liderin olması, Osmanlı Türkiye'si ile başlamış olan savaşın kötü sonuçlanmasına sebeptir. 1639 senesinde imzalanmış olan Zuhab (Kasr-ı Şirin)¹⁸³ Antlaşması sonucu, Osmanlı ile uzun süren barış dönemi başlamıştır. Sekiz senelik barış döneminin başlanması sonucunda Şah Safi Sarı Tağı'nın teklifini değerlendirerek Memalik ordularını Hassa'ya dönüştürmeyi başarmıştır. Bu süreç; Safevi ordusunun da moralinin bozulmasına, başıbozukluğuna ve yetersizliğine sebebiyet vermiştir.

Sert, amansız ve hunhar olan Şah Safi, Hristiyanlara karşı daha hoşgörülü davranmıştır. Bundan dolayı Safevi Devleti'nde olan misyonerler, onunla ilgili çok iyi ve hoşgörülü bilgiler vermişlerdir.¹⁸⁴

1642 senesinde ya aşırı içki ya da zehirlenme sonucu vefat etmiştir. Şah Safi'nin yerine, oğlu II. Şah Abbas geçmiştir. II. Şah Abbas tahta çıktığında henüz 13 yaşındadır ve sonradan büyük dedesinin sadece adını taşımadığını aynı zamanda ona olan benzerliğini de göstermeye başlamıştır.¹⁸⁵

1648 yılında o, babasının döneminde Moğolların ele geçirmiş olduğu Gandahar'ı geri almayı başarmıştır. Sonradan orduya eski güç ve yeterliliğini geri kazandırmaya çalışsa da ömrü buna yetmemiştir.¹⁸⁶ II. Şah Abbas, amansız olduğu kadar etraftakilerin

¹⁸¹ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 26.

¹⁸² Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia*, vol I, 44.

¹⁸³ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 507.

¹⁸⁴ Herbert Chick, *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries* (London: Eyre and Spottiswoode, 1939), 314-16.

¹⁸⁵ Krusinski, *The History of the Late Revolutions of Persia*, vol I, 48.

¹⁸⁶ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 28.

sevgisini de kazanmayı başarmıştır. Ara sıra içki düşkünlüğü olsa da yönetim idaresinin elinden çıkmasına izin vermemiştir.

II. Şah Abbas dönemini gözden geçirirken görüyoruz ki bu dönem, Safevilerin nerdeyse “altın çağı” olmuştur. Eğer ki II. Şah Abbas az daha yaşasaydı babasının döneminde başlayan devletin çöküşünü, uzun süre ertelemiş olabilirdi.

II. Şah Abbas, 33 yaşında vefat ettikten sonra 1666 yılında oğlu II. Safi tahta çıkmıştır.¹⁸⁷ Tahta çıktıktan sonra hastalanması ve Hazar kıyısı topraklarına, Rusların yaptığı saldırıların önlenememesi sonucunda ismini değiştirmiş ve 1668 senesinde “Şah Süleyman” olarak yeniden tahta çıkmıştır.¹⁸⁸

Şah Süleyman, küçüklükten beri haremde eğitimsiz olarak yetiştirildiği için babasının tahtına çıktığı zaman yönetimle ilgili herhangi bir bilgiye sahip değildir. İyi niyetli biri olduğundan tez bir zamanda harem ağalarının etkisi altına girmiş ve karakter itibarıyla zayıf olduğundan bu etkiden bir türlü kurtulamamıştır. Bu başarısızlıkları nedeniyle o da selefleri gibi içki ve eğlence düşkünlüğü olmuştur. Babasından farklı olarak o, sarhoşken yalnızca yakınındakilerine değil bütün soylulara, ordu komutanlarına ve nerdeyse bütün saray erkânına öfkelenir. Durum böyleyken sarayın harem ağaları, bunu fırsata çevirerek yönetimde daha çok söz sahibi olmayı başarmışlardır. Şah’ın yakınında vezirler var olsa da onlar, çok önem taşımamıştır.¹⁸⁹

En önemlisi, şah sonsuz yönetime sahip olsa da bunu hiç kullanmamış, Şah Safi gibi zamanla yönetimi, harem ağalarına bırakmayı tercih etmiştir. Şah Süleyman’ın bu durumunu Krusinski şöyle anlatmıştır: “Bir yönetici olarak şah, o kadar basit düşünüyordu ki Türklere karşı savunmaya geçmezse, onları geri püskürtmezse, Hristiyanlarla anlaştıktan sonra muhtemel ki Türklerin ona saldıracağı söylendiğinde o, vasat bir şekilde umursamadığını, sadece ona İsfahan’dan çıkmasına izin verilmesini istediğini söylemiştir.”¹⁹⁰

Şah Süleyman’ın şansına Osmanlı bu anda Avrupa’da savaşla ilgilendiğinden Safeviler’e saldırıyı düşünmemiştir. Avrupalı elçiler, Şah Süleyman’a savaşta

¹⁸⁷ Roemer, *Persien auf dem Weg*, 358.

¹⁸⁸ Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, 132.

¹⁸⁹ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 29.

¹⁹⁰ Krusinski. *The History of the Late Revolutions of Persia*, vol I, 58.

Türklere karşı onların yanında olmasını, bunun karşılığında Bağdat'ı ve bir zamanlar Safeviler'in sahip olduğu toprakları geri alabileceğini söyleseler de o, bu teklife ilgi göstermemiş ve Şah, Osmanlı ile uyum ve barış içinde yaşamak istediğini söylemiştir.¹⁹¹ Ordunun yetersizliği ve düşük morali göz önüne alındığında bu kararın devlet açısından çok akıllıca verilmiş bir karar olduğu anlaşılır. Zaman geçtikçe Şah Süleyman kendisini hareme kapatmış ve içkiye daha çok düşmüştür.¹⁹²

I. Şah Abbas'ın ölümüyle Şah Süleyman'ın ölümü arasında geçen 65 senelik bir zamanda devletin çöküşü, önceleri zar zor fark edilse de zamanla hızlanmaya başlamış ve II. Şah Abbas döneminde yeniden yavaşlamıştır.¹⁹³

Safevi Devleti'nin son hükümdarları Şah Safi, II. Şah Abbas, Şah Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin dönemlerinde, devletin eski ihtişamına kavuşması için büyük çaba harcansa da bir sonuca varılamamıştır.¹⁹⁴ İçteki sıkıntılara bir de dışarıdan müdahaleler başlayınca kaçınılmaz son gerçekleşmiş ve Safevi Devleti 1722 senesinde Afgan ordusunun İsfahan'ı kuşatıp ele geçirmesiyle son bulmuştur.¹⁹⁵ Fakat Afganların bölgedeki hâkimiyeti uzun sürmemiş ve Türkmen Avşar tayfalarından olan Nadir Han bu işgale son vermiştir.¹⁹⁶ Avşarlar, Horasan'ın kuzeyinde yerleşmişler. Nadir Han (1688) hayatının neredeyse yarısını savaş ve seferlerde geçirmiş bir devlet adamıdır. 1729 senesinin 29 Eylül'ünde 41 yaşındaki Nadir Han, Afganlara karşı savaş açarak İran'ı (Safeviler Devleti'ni) tamamen Afganlardan temizlemeyi başarmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti dahi İran topraklarında işgal ettiği yerleri boşaltmak zorunda kalmıştır.¹⁹⁷

Nadir Han, devleti işgalcilerden temizlerken yönetimin başında, tahtında oturan Şah Tahmasp'ı tahttan feragat ettirerek yerine henüz küçük olan oğlu Abbas'ı, Şah III. Abbas olarak tahta oturtmuştur. Bahane olarak da "Türkiye ve Rusya ile İran'ın

¹⁹¹ Lockhar, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 30.

¹⁹² Gündüz, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*, 134.

¹⁹³ Lockhart, *The Fall of the Safavi Dynasty*, 34.

¹⁹⁴ Walther Hinz, *İran Politik und Kultur von Kyros bis Reza Schah* (Leipzig: Bibliographisches Institut AG. , 1938) , 103.

¹⁹⁵ Hinz, *İran Politik und Kultur*, 103.

¹⁹⁶ Monika Gronke, *Geschichte İrans. Von der İslamisierung bis zur Gegenwart* (München: C.H.Beck, 2014), 82.

¹⁹⁷ Walter Hinz, *İran Politik und Kultur*, 104.

(Safeviler Devleti'nin) işine yaramayacak antlaşmalar imzaladığından dolayı" böyle bir adım attığını söylemiştir.¹⁹⁸

Tahmasp tahtan indirildikten sonra devletin yönetimi bütünlükle Nadir Han'ın eline geçmiştir. Lakin Nadir Han, Afganistan'da çıkan ayaklanmadan dolayı Osmanlı'ya karşı askerî yürüyüşe başlayamamıştır.¹⁹⁹ Nadir Han bu zaman Samire, Hile, Kərbela, Necef ve diğer yerleri işgal ettikten sonra, Bağdat'a yönelmiştir. Bağdat'a yardıma gelen ordu komutanı Topal Osman'ın savaşta öldürülmesi sonucu Türkler, Tebriz'i kolaylıkla Nadir Han'a teslim etmişlerdir.²⁰⁰ Tebriz'i Osmanlıdan geri alan Nadir Han, yeniden Bağdat üzerine yürümüştür. Olayların gidişatı sonucu Bağdat Emiri Ahmet Paşa, Nadir'e elçi göndererek uzlaşmaya varmalarını istemiştir. Sonuçta iki tarafın da isteğiyle 1733 senesinde barış antlaşması yapılmıştır. Antlaşmaya göre Osmanlı, son on yıl boyunca tuttuğu Safevi topraklarını geri vermeye ve sınırları 1639 senesinde imzalanmış Zuhab (Kasr -ı Şirin) Anlaşması'na uymaya razı olmuştur.²⁰¹

Osmanlı'yla imzalanmış antlaşmanın tanınmadığını anlayan Nadir Han, Türk sınırına yürümeyi planlamıştır. Nadir Han bütün Kafkasya'yı Osmanlılardan geri almayı düşündüğünden buradan direkt Azerbaycan'a, Şamahı'ya, doğru yönelmiştir.²⁰² Aslında Nadir Han'ın bunu yapmaktaki bir amacı da Rusya'daki casusunun Rus yönetiminin Gürcistan'ın eski yöneticileri olan Vahtang ve oğlu Bakar'a Derbent'e gitmeleri, oradan da Şamahı'yı işgal etmeleri emri verdiğini öğrenmesi ve bu bilgiyi Nadir Şah'a iletmesi olmuştur.²⁰³

Osmanlı'yla barış sağlayan Nadir Han, Şamahı'da onun yönetimini kabullenmeyen Surhay Han'ın ve Şamahı'daki Osmanlı'nın yönetimine son vermeye karar vermiştir. Şehir sakinleri, Nadir Han'a karşı şehri savunmaya ve onunla savaşılmaya başlamıştır. Lakin sayı bakımından şehir sakinlerinden üstün olan Nadir Han'ın ordusu, şehri iki aylık kuşatma sonucu ancak alabilmiştir.²⁰⁴ O zaman Nadir

¹⁹⁸ Клиффорд Эдмунд Босворт, *Мусульманские династии, Справочник по хронологии и генеалогии*, çev. Грязневич Петр Афанасьевич (Москва: Наука, 1971), 231.

¹⁹⁹ Rəhimə Dadaşova, *Səfəvilərin Son Dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)* (Bakı: Nurlan, 2003), 147.

²⁰⁰ William Johnes, "Tarikhi Nadir" in "The History of the Life of Nader Shah, King of Persia" (London: Cadell in the Strand, 1773), 54-55.

²⁰¹ Lockhart, *Nadir Shah*, 75.

²⁰² Dadaşova, *Səfəvilərin Son Dövrü*, 148.

²⁰³ Lockhart, *Nadir Shah*, 85.

²⁰⁴ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 542.

Han, Şamahı şehrini yerle bir ettirmiş, ahaliyi ise yeni şehir olan Aksu'ya yerleştirmiştir. Asıl amacı ona karşı gelen şehir ahalisini cezalandırmak olan Naidir Han, şehrin yıkımını düşman hücumlarına açık mevkide yerleşmesi ile ilgilendirmiştir. Şamahı'yı işgal ettikten sonra Nadir Han, yönetime kendi adamını getirmiştir. Surhay Han'ı takip eden Nadir Han Gazı Kumuk'a gitmiştir. Nadir Han'a karşı koyamayacağını anlayan Surhay Han, kaçmıştır ama Gazı Kumuk şehri yerle bir edilmiştir.²⁰⁵

Nadir Han, buradan Gence'ye gitmiş ve şehri kuşatmıştır. Gence şehrinin kuşatılması zamanı Nadir Han, Car Balaken ahalisini de kontrolde tutmak için ordu göndermiştir. Bu dönemde Gence şehri; Osmanlı ordusu ve Kırım Tatarlarından oluşan birlik tarafından korunmuştur. Birliğin başında ise Ali Paşa ile Kırım Sultanı Giray Han bulunmuşlardır.²⁰⁶ Gence'deki ordunun dışardan yardım alamaması, onların durumunu daha da zora sokmuştur. Gence kuşatması sırasında Ruslardan yardım alan Nadir Han, Hazar kıyısındaki Rusların, Osmanlı ordusuna yardım etmesinden endişe ettiği için onların bir an önce kıyısındaki topraklardan çıkmasını istemiştir.²⁰⁷ Bu amaçla Nadir Han Rusların Hazar kıyısından çıkmasıyla ilgili uzun zamandan beri yaptığı konuşmaları, 1735 senesinde 'Gence Antlaşması' adıyla bilinen bir antlaşmayla sonlandırmıştır.²⁰⁸ Antlaşmaya göre; Ruslar Hazar kıyısındaki topraklardan geri çekilmiş ve buradaki eski yönetim, yeniden başa geçmiştir. Gence şehrinin kuşatması esnasında Nadir Han, Azerbaycan topraklarındaki Rus işgaline de son vermiştir.

Nadir Han Gence'yi sekiz aylık kuşatmadan sona Türklerden geri almıştır. Gence hâkimi Ali Paşa 1735 senesinde şehrin anahtarlarını Nadir Han'a vermiştir.²⁰⁹ Nadir Han, buradan Tiflis'e gitmiştir. Tiflis'ten çıktıktan sonra Nadir Han, Kırım Hanı'nı takip etmeye başlamış, yol boyunca çok sayıda Lezgileri katletmiştir. Takibi devam ettiren Nadir Han, Şeki şehrine girmiş, oradan Şamahı'ya doğru yol almıştır. Bu şehirlerin yönetimine kendi adamlarını yerleştirmiştir.²¹⁰

Azerbaycan topraklarını Osmanlı ve Rus ordularından geri alan Nadir Han uzun zamandır içinde beslediği şahlık sevdasının, sonunda ortaya çıkma vaktinin geldiğini

²⁰⁵ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 347.

²⁰⁶ Lockhart, *Nadir Shah*, 92.

²⁰⁷ Dadaşova, *Səfəvilərin Son Dövrü*, 144.

²⁰⁸ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 537.

²⁰⁹ Lockhart, *Nadir Shah*, 89.

²¹⁰ Dadaşova, *Səfəvilərin Son Dövrü*, 151.

anlamıştır. Bütün yaptıklarından sonra Nadir Han, kendisinin şahlık tahtına sahip olma hakkının olduğu kanaatine varmıştır. Artık Nadir Han, kendine sadık Sünni Afgan ve Türkmenlerden oluşan bir ordu da kurmuştur ve bu sebepten de Tahmasp'ın Şii ordusundan eskisi gibi rahatsız değildir.²¹¹ Sonuçta Nadir Han, 1736 senesinde Erdebil'in kuzeyindeki Muğan Ovası'nda kendini şah (1736-1747) ilan etmiştir.²¹² Bu zaman Nadir Han üç önemli konuyu öne sürerek şahlık tahtına oturmuştur. Bunlar, aşağıdaki gibidir:

1. Kimse Nadir'e sırt çevirip eski şahın oğlu Abbas'ı desteklemeyecektir.
2. Şiilik yerine Sünnilik mezhebi kabul edilecektir.
3. Nadir ve oğullarına karşı gelinmeyecek ve onlara itaat edilecektir.²¹³

Nadir Şah siyasi çıkarları için dini kullanmaktan çekinmemiştir. Zayıf düşüremeyeceği ulemanın istediği zaman Abbas'ı desteklemesinden çekinen ve Şiiliğin Safevi sülalesiyle bir anılmasını istemeyen Nadir Şah, böyle bir tedbir almıştır.

Nadir, şah olduktan sonra, devletin başkentini İsfahan'dan, Afşar merası olan Horasan yakınlarındaki Meşhed şehrine taşımıştır.²¹⁴ Bundan sonra ilk iş olarak Afganları kendine tabii etmek için Gandahar'a, sonrasında ise Hindistan'ı işgal için sefere çıkmıştır.²¹⁵

Azerbaycan'daki bütün hanlar, Nadir Şah'ın tahta çıkmasından memnun kalmamıştır. Bunlar içerisinde Ziyadoğlu soyundan olan Gence hanları, Otuzikiler ve Kebirli tayfaları vardır. Nadir Şah, onları cezalandırmak için Gence hanlarını Gürcistan çarlarına tabi ettirmiş, diğerlerini ise Horasan'a sürmüştür. Şah, vilayetlere yeni hâkimler yerleştirmiş, onları kontrol etmek için ise kendine yakın kişileri kayyum atamıştır. Olası isyanların önünü almaya çalışan Nadir Şah, Azerbaycan'ın Şirvan, Karabağ, Tebriz, Çukur Sed beyliklerini birleştirerek merkezi Tebriz olan yeni bir yönetim sistemi oluşturmuştur. Buraya da kardeşi İbrahim Han'ı yönetici olarak

²¹¹ Lockhart, *Nadir Shah*, 97.

²¹² Hinz, *İran Politik und Kultur*, 104.

²¹³ Lockhart, *Nadir Shah*, 99.

²¹⁴ Monika Gronke, *Geschichte İrans*, 82.

²¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi. V cilt. Karlofça Anlaşması'ndan XVIII. Yüzyılın sonuna kadar*. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1988), 299.

yerleştirmiştir. Kendini han ilan ettikten sonra yönetimi oğlu Rıza Kulu Han'a bırakan Nadir Şah, Hindistan'a karşı harekete geçmiştir.

Nadir'in devlet sınırları içerisinde olmamasından faydalanan Azerbaycan halkı sürekli isyan çıkarmıştır. Bunlardan ilki Carlılar'ın çıkardığı ayaklanmadır. 1737 senesinde çıkan ayaklanmayı bastırmak için İbrahim Han, Car'a gitmiştir. Ayaklanmaya Car tayfaları arasında ün salmış Divane İbrahim ve Halil önderlik etmiştir. Azerbaycan'ın yöneticisi İbrahim Han, ordusuyla Car'a geldiyse de buraları iyi tanımadığından tez zamanda isyancıların tuzağına düşmüş ve savaşta aldığı yara sonucu vefat etmiştir.²¹⁶

İsyancılar kazandıkları zafer sonucunda bütün Şirvan'a sahip çıkmış, kervan yollarının kontrolünü ele almışlardır. Nadir'in oğlu Rıza Kulu Mirza Safi önderliğinde yeni bir ordu toplanmış ve Azerbaycan'a gönderilmiştir. Azerbaycan'ı kaybetmekten korkan Nadir Şah, 1741 senesinde Azerbaycan'a gelerek ordunun başına kendisi geçmiştir. Nadir Şah 100 binlik ordusuyla Car'a ve Güney Dağıstan'a yürümüştür.²¹⁷

Sefer zamanı hiçbir sıkıntı ile karşılaşmadan kolaylıkla zafer kazanmış olan Nadir Şah, Dağıstan'da isyancılarla karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır. Nadir'in ordusu, savaşta yenilmiş ve Nadir geri çekilmiştir. Kışın gelişi ile durumlar daha da kötüye gitmiş, Şirvan'da da yeni ayaklanma başlamıştır. Nadir Şah, ayaklanmanın sorumlusu olarak Vali Mahmut Han'ı yönetimden alıp yerine akrabası olan Haydar Bey Afşan'ı getirmiştir.²¹⁸ Bununla beraber Şah, kendi güvendiği kişilerin daha becerikli olacaklarına, ayaklanmaları bastıracaklarına ve en önemlisi vergileri zamanında toplayacaklarına inanmıştır. Hatırlatalım ki Nadir Şah'ın yöneticileri, Ruslardan geri alınmış Hazar kıyısındaki topraklardan ve genellikle de Azerbaycan'dan vergi toplanmakta hep sıkıntı yaşamışlardır.

Nadir Şah, Rusya ile ilişkilerini normalleştirse de Türkiye ile hâlâ savaş durumunda olmuştur. Azerbaycan'dan Türkiye sınırına giden Nadir Şah, olası savaş haline hazırlık amacıyla yeni vergiler belirlemiş ve yeniden orduya asker alımını

²¹⁶ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 348.

²¹⁷ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 541.

²¹⁸ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 350.

başlatmıştır. Vergilerin çokluğu sonucunda Nadir devletinin nerdeyse her köşesinde ayaklanma çıkmıştır.

O zaman Şirvan'da kendilerinin Safevi şehzadesi olduğunu iddia eden iki Sam Mirza, ortaya çıkmıştır.²¹⁹ Kısa süre içerisinde kendilerine çok sayıda yandaş toplayan Sam Mirza'lar uzun zaman boyunca Nadir Şah'a sıkıntı çıkarmayı başarmışlardır. Sonunda Nadir Şah, oğlu Nasrulla Mirza'yı büyük bir orduyla Şirvan'a göndermiştir.

Aynı anda Nadir Şah; Gence, Karabağ, Çukur Sed, Ahar, Karadağ ve Muğan'a çok sayıda ordu göndermiş ve ayaklanmaları bastırmayı planlamıştır. Nasrulla Mirza, ordusuyla Şirvan'daki isyanı yatırmış ve babasının tavsiyesine uyarak Haydar Han'ı Şirvan'a yönetici olarak tayin etmiştir. Lakin Sam Mirza'nın yenilmesi isyanların bitmesiyle sonuçlanmamış tam tersi, ortaya yeni bir Sam Mirza çıkmıştır. Şirvan'daki tehlikeyi sezen Derbent hâkimi Muhammed Ali Bey, Nadir Şah'a mektup yazarak yardım istemiştir.²²⁰

İsyancılar Sam Mirza'nın önderliğinde Nadir Şah'ın ordusunu yenilgiye uğratmış, yerli yöneticileri öldürmüş ve zaferle Aksu şehrine girmişlerdir.²²¹ Sam Mirza ilk iş olarak şehirde Nadir Şah'ın belirlemiş olduğu vergileri ortadan kaldırmış, akabinde de değeri çok az olan vergiler uygulamıştır. Bunun sonucunda ahali, Sam Mirza'ya destek göstermiş ve yandaşları iyiden iyiye artmıştır.²²²

Nadir Şah, yeniden oğlu Nasrulla Mirza'yı ordusuyla Şirvan'a göndermek zorunda kalmıştır.²²³ Nasrulla Mirza, savaşta II. Sam Mirza'yı yenerek onu kaçmak zorunda bırakmıştır. Lakin Sam Mirza Gürcüler tarafından esir alınarak Nasrulla Mirza'ya geri verilmiştir. Hiç zaman kaybetmeyen Nasrulla Mirza, Sam Mirza'yı hemen idam ettirmiştir.²²⁴

O zaman Azerbaycan'ın başka bir şehrinde, Şeki'de, Hacı Çelebi Han'ın önderliğinde başka bir ayaklanma başlatılmıştır. Bu konuyla ilgili, "Şeki Hanlığı" bölümünde daha geniş bilgi vereceğiz.

²¹⁹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 542.

²²⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 351.

²²¹ Lockhart, *Nadir Shah*, 239.

²²² Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 351.

²²³ Lockhart, *Nadir Shah*, 239.

²²⁴ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 352.

Azerbaycan'daki Şirvan ve Şeki isyanlarından sonra durum daha da kötüleşmiştir. Nadir Şah ahalinin o zamanki genel durumu göz önünde bulundurmamış, sürekli yeni vergiler belirlemiş ve vergilerin toplanmasında da ısrar etmiştir. Bu da yeni ayaklanmalara sebep olmuştur. Bu defa Azerbaycan'ın güneyinde III. Sam Mirza olarak bilinen başka bir şehzade ortaya çıkmış ve ahalinin yönetime olan nefretinden yararlanarak ayaklanma başlatmıştır.²²⁵

Artık Nadir Şah'ın devletini iyice ayaklanmalar sarmış ve halk yönetime karşı koymaya başlamıştır. 19 Haziran 1747 senesinde Nadir Şah öldürülmüştür.²²⁶ Nadir'in ölümüyle birlikte kılıç gücüyle birleştirdiği ve kurduğu devlet, oğulları arasındaki taht savaşları sonucu dağılmaya başlamıştır. Zorla birleştirmiş olduğu ülkelerde ise yeni devletler oluşmaya başlamıştır.

Safevi sülalesi zamanında Azerbaycan toprakları, Nadir Şah'tan dolayı sıkıntıya girmiş, birçok ayaklanma yaşanmış, şehirler dağıtılmıştır. Nadir Şah, Safevi sülalesinin sonunu getirmiş ve yeni devlet oluşturmuştur. Bundan sonra Azerbaycan için Nadir Şah dönemi başlamıştır. Kendi şahlığını kabul etmeyen Azerbaycan hanlarını sürgün ettirmiş Nadir Şah topraklara yeni hâkimler yerleştirmiş ve onlara yeni vergiler uygulamıştır.

Nadir Şah'ın Azerbaycan'da yürüttüğü siyaset, durumları daha da zorlaştırmış ve yeni ayaklanmalar çıkmaya başlamıştır. Eskisinden de zalim olan Şah, Azerbaycan'da ayaklanmalar çıkınca onlara daha sert çözümler üretmiş ve kolaylıkla onları yürütmüş, kimseye acımamıştır. Şahın ölümüyle yaratmış olduğu devlet parçalanmış, diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan topraklarında da küçük devletler olan hanlıklar oluşmaya başlamıştır.²²⁷

1.2.Azerbaycan Topraklarında Küçük Devletler -Hanlıklar- Kurulması

Nadir Şah'ın ölümünden sonra, güçlkle kurmuş olduğu devlet dağılmaya başlamıştır. Henüz I. Şah Abbas döneminde Azerbaycan; Tebriz, Çukur –Sed, Şirvan ve Karabağ olmak üzere dört beylerbeyliğe bölünmüştür. Nadir Şah bu dört beylerbeyliği

²²⁵ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 546.

²²⁶ Johnes, "*Tarixhi Nadir*", 113.

²²⁷ Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan" İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2: 117.

birleştirerek Azərbaycan adı altında bir beylerbeylik yapmışdır. İlk kez Azərbaycan adı hem kuzey hem de Güney Azərbaycan'ı kapsayacaq şəkildə anılmışdır.²²⁸

Azərbaycan'daki bu kiçik devletlerin -hanlıkların- bazıları hənüz Nadir Şah döneminde, digərləri isə onun ölümündən sonra kurulmuşdur. Nadir Şah'ın döneminde Şeki, Kuba və Talış'taki hanlıklar bir şəkildə varlıklarını sürdürebilmişdir. XVIII. yüzilin sonlarına doğru Azərbaycan'da yirmi hanlık bulunmaktaydı: Bakü, Karabağ, Kuba, Derbent, Revan, Gence, Nahçıvan, Cavad, Serab, Salyan, Lenkeran (Talış), Şamahı, Şeki, Erdebil, Karadağ, Marağa, Maku, Tebriz, Urmiya və Hoy.²²⁹

Azərbaycan topraklarında, kiçik devletler halinde olan hanlıkların yanı sıra Gazah, Gabala, Araş, İlisu və Şemşədil sultanlıkları, İlisu sultanlığının kuzeyində Car-Balaken Cemaatliyi və Dağlık Karabağ'da da Hamse adlı beş Meliklik mevcuttur. Bu sultanlık və meliklikler, hanlıklardan bağımsız olaraq oluşmuş olsalar da zamanla Gabala, Araş və İlisu sultanlıkları Şeki Hanlığı'nın, Gazah və Şemşədil sultanlıkları Gence Hanlığı'nın, Hamse meliklikləri isə Karabağ Hanlığı'nın himayesine girmişdir.²³⁰

Kuruldukları zaman itibarıyla ayakta kalmaya və yaşam savaşı vermeye çalışan bu kiçik devletlerin, sayılan hanlıkların, tarihi şu şəkildedir: Hanlıklar zamanının önemli devletleri olan Osmanlı, Rusya və İran'ın arasında kalmış, toprakları bu devletlerin ilgi alanı haline gelmiş, genellikle Rusya və İran istilasına karşısında Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Dönemin önemli hanlıkları olan Şeki, Revan, Nahçıvan və Kuba Hanlıkları tezimizin konusu olduğundan bu bölümde onlarla ilgili kısaca bilgi vereceğiz. Diğer Hanlıkların isə Rus istilasına kadar olan tarihini, gözden geçireceğiz.

Şeki Hanlığı (1743-1826): Derviş Muhammed Han'ın soyuna mensup olan Hacı Çelebi Han, Safevi döneminde Nadir Şah'ın emriyle 1746 yılında Şeki Hanlığı'nın yöneticisi olarak tayin edilmiştir.²³¹ Nadir Şah'ın ölümündən sonra Hacı Çelebi, Şeki Hanlığı'nın bağımsızlığını ilan ederek kendisini han olarak tayin etmiştir. Şeki Hanlığı, Hacı Çelebi Han döneminde gelişmiş, sınırlarını genişletmiş ve hatta Azərbaycan'daki hanlıkları kendi bayrağı altında birleştirmeye de çalışmıştır.

²²⁸ Qəzənfər Rəcəbli, *Azərbaycan Tarixi: Oçerklər* (Bakı: Elm və təhsil, 2013), 198.

²²⁹ Əfəndiyev vd., *Azərbaycan Tarixi*, 370.

²³⁰ Rəcəbli, *Azərbaycan Tarixi*, 199.

²³¹ Hacı Seyid Əbdülhəmid, *Şeki Xanları və Onların Nəsilləri* (Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1993), 18.

Yeni topraklar için Kartli-Kahet Çarlığı'yla sürekli savaşmış, Azerbaycan sınırları içerisinde diğer hanlarla ittifak kurmuş, küçük hanlıkları kendi topraklarına katmayı başarmıştır. Hacı Çelebi Han'ın ölümünden sonra yönetim; oğlu Ağakişi Bey'e, onun ölümüyle de Hüseyin Han'a geçmiştir.²³² Bu zamanda hanlık, iyice zayıflamıştır. En son Şeki hâkimi Selim Han'dır ve bundan sonra hanlığın Rusya ile mücadelesi başlamıştır.

Revan Hanlığı (1747-1828): Nadir Şah döneminde Revan'ı, Pir Mahmut Han yönetmiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra yerli beylerden olan Mir Mehdi Han kendini han ilan ederek Revan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir. Lakin Mir Mehdi Han, hanlığın bütünlüğünü koruyamamıştır. Zaman zaman hanlığın toprakları diğer hanlıklar arsında paylaştırılmıştır. 1751 senesinde Urmiyalı Feth Ali Han'ın kardeşi Azad Han, Revan'ı işgal etmiştir. 1755 senesinde ise Mir Mehdi Han'ın kardeşi, Revan'ı geri almayı başarmıştır.²³³

Revan Hanlığı ahalisinin büyük kısmı, Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. Hanlığın topraklarında Ermenilerin dinî merkezi olan "Eçmiadzin"- "Üç kilise" bulunuyordu ve Ermeni kilisesinin yöneticisi, Revan Hanı tarafından atanmıştır.²³⁴

Revan Hanlığı'nın Osmanlı sınırında bulunması, hanlığın işine yaramıştır. Osmanlı Devleti daima Revan Hanlığı'nı Rus, Gürcü ve Ermeni istilasından korumaya çalışmıştır. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru hanlık içerisinde vuku bulan taht kavgaları sonucunda Revan Hanlığı zayıf düşmüş ve çok geçmeden Hoy Hanlığı'nın tesirine düşmek zorunda kalmıştır.²³⁵

Nahçıvan Hanlığı (1747-1828): Hanlığın kurucusu Kengerli soyundan olan Haydar Kulu Han'dır.²³⁶ Yönetiminin ilk başlarında hanlığını korumak amacıyla kendisinden daha güçlü olan Karabağ Hanı'na güvenmiş, ona dayanarak siyaset yürütmüştür. Hanlık, Haydar Kulu Han'ın ölümünden sonra 1787 senesinde taht

²³² Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 370.

²³³ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 379.

²³⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 111.

²³⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 68.

²³⁶ Əliyev, *Azərbaycan Tarixi*, 511.

kavgası sonucu zayıf düşmüş; Hoy, Karabağ, Revan hanlıkları, Kartli–Kahet Çarlığı ve İran arasında ilgi odağına haline gelmiştir.²³⁷

Kuba Hanlığı (1747-1837): Hanlığın kurucusu Hüseyin Ali Han, henüz Rusların Hazar kıyısını istilasını döneminde, 1726 senesinde, hanlığın yöneticisi olmuştur.²³⁸ Daha sonra Kubalı Hüseyin Ali Bey, 1726 senesinin ekim ayında Derbent şehrine giderek Rusya çarlığına sadakat yemini etmiştir.²³⁹ Sonrasında Hüseyin Ali Han; Kuba etrafındaki Gülhan, Altıpara ve Dokuzpara köylerini de kendi topraklarına bağlamıştır.²⁴⁰ Topraklarını genişletmeye başlayan Hüseyin Ali Han, Rusya yanlısı politika izlemiştir. Nadir Şah döneminde Nadir Şah’a itaat eden Hüseyin Ali Han, Kuba ve etrafındaki beylikleri yönetmiştir. Nadir Şah’ın ölümünden sonra Azerbaycan’daki diğer beyler gibi o da Kuba’yı hanlık, kendini ise han ilan etmiştir.²⁴¹

Hanlık, Feth Ali Han döneminde iyice genişlemiş ve gelişmiştir. Onun döneminde Güney Azerbaycan’dan gelen sanatkâr ve köylüler, Kuba’yı kendilerine mesken tutmuşlardır. Feth Ali Han da Hacı Çelebi Han gibi Azerbaycan’ı birleştirmek için çaba harcamıştır.²⁴²

Marağa Hanlığı (1747-1828): Hanlığın kurucusu Ali Kulu Han Mükaddim (1747-1750) olmuştur. Urmiya Hanlığı’nın güçlenmesi sonucunda Feth Ali Han, Afşar Marağa Hanlığı’nı kendi hanlığına ilhak etmiştir.²⁴³

Hoy Hanlığı (1747-1828): Kurucusu, Nadir Şah döneminde Hoy şehrinde yöneticilik yapmış Murtaza Kulu Han’ın oğlu Şahbaz Han (1747-1763) olmuştur. Babasını katletmiş olan Nadir Şah, onu babasının yerine getirmiş o da Nadir Şah’ın ölümünden sonra kendisini hanlığın hanı ilan etmiştir.²⁴⁴

Urmiya Hanlığı (1747-1826): Afşar tayfalarından olan Fath Ali Han Afşar (1747-1763) hanlığın kurucusu sayılmıştır. Azerbaycan topraklarını birleştirmeyi

²³⁷ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 71 -72.

²³⁸ Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 568.

²³⁹ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 14

²⁴⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 374.

²⁴¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 13.

²⁴² Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 102.

²⁴³ Hüseyin Dəlili, *Azərbaycan’ın Cənub Xanlıqları XVIII. Əsrin İkinci Yarısında* (Bakı: Elm, 1979), 22; 63.

²⁴⁴ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 312.

planlayan Fath Ali Han, Güney Azərbaycan'ın bir sıra hanlıklarını birləştirmeyi başarmış, 1763 senesinde Kerim Han Zend tərəfindən yenilgiyə uğratılmışdır.²⁴⁵ Bu yenilgiden sonra Urmiya Hanlığı, eski gücünü kaybetmişdir.

Maku Hanlığı (1747-1923): 30 köyden olunan Maku Hanlığı'nın kurucusu, Nadir Şah'ın eski ordu Komutanlarından Bayat tayfasının öndə gələnlərindən Ahmet Sultan olmuşdur. Hanlığın başkenti Maku şəhriydi. Nadir Şah'ın ölümündən sonra Maku'ya geri döən Ahmet Sultan (1747-1778) kendisini han, Maku'yu isə hanlık olaraq ilan etmişdir.²⁴⁶

Serab Hanlığı (1747-1822): Serab Hanlığı'nın kurucusu Şegagi tayfasından Ali Han'dır. (1747 -1786) O, Nadir Şah'ın ölümü sonucu yaşanan kargaşayı fırsat bilerek kendisini han ilan etmişdir. Küçük bir hanlık olan Serab Hanlığı, kendi bağımsızlığını korumakta sürekli zorluklarla yüz yüze kalmışdır. Muhammed Hasan Han'ın, Kaçar'la yaptığı savaşta yıpranmasına rağmen bağımsız kalmayı başaran Serab Hanlığı, Kerim Han Zend'e karşı koyamamış ve onun emrine girmişdir. Kerim Han Zend'in ölümündən sonra isə yeniden bağımsız olmuşdur.²⁴⁷

Karabağ Hanlığı (1747-1822): Hanlığın kurucusu, Cavanşir tayfasından olan Penah Ali Han olmuşdur. Zamanında kardeşi Behbut Ali Han ilə Nadir Şah'ın yanında, ordusunda hizmet etmişdir. Başarılarından dolayı Şah'ın gözdesi olan ikili, kıskançlık sonucu oluşan dedikodular yüzünden Nadir Şah'ın gözünden düşmüş ve Penah Ali Han'ın kardeşi, Nadir Şah tərəfindən idam ettirilmişdir.²⁴⁸ Kardeşinin ölümündən sonra Nadir Şah tərəfindən takip edildiğini anlayan Penah Ali Han Karabağ'a geri dönmemiş, Zengezur yaylasına gitmiş ve uzun zaman burada kalmışdır.²⁴⁹ Şah, Horasan'dan kaçsa da ailesi hâlâ orada yaşamaya devam etmişdir. Burada kendine yandaşlar toplayarak Gence'ye, Nahçıvan'a, Şeki'ye saldırılar yapmış; ele geçirdiği ganimetleri isə yoksul ahali arasında dağıtarak kendine çok sayıda yandaş toplamayı başarmışdır.²⁵⁰

²⁴⁵ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 380.

²⁴⁶ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 320.

²⁴⁷ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 381.

²⁴⁸ Mirzə Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", İçində *Qarabağnamələr*, ed., Nazim Axundov, (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 36.

²⁴⁹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 372.

²⁵⁰ Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, çev. F.Babayev (Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959), 8.

Kısa bir zamanda İran zulmüne karşı savaşıyan Cavanşir ve Otuzikiler tayfasına rehberlik etmiş Penah Ali Han, İran'ın karşı saldırılarından korunmak için kendine dayanıklı bir kale yaptırmaya başlamıştır. 1748 senesinde Penah Ali Han, Kebirli ilçesinde kendisinin ilk kalesi olan Bayat Kalesi'nin yapımını bitirmiştir. Kale yapıldıktan sonra, han ailesi ve yakınındaki kişiler burada yaşamaya başlamıştır. Kaleye yerleşenler içerisinde Şah'ın Horasan'dan gelen 15 yaşındaki oğlu İbrahim Halil de vardır.²⁵¹ Kale yapılmasının en önemli sebeplerinden biri, Nadir Şah'ın yönetimini kabul etmediği için bu topraklardan sürülen Otuzikiler ve Cevanşirler'in²⁵² geri getirilmesi olmuştur. Kale duvarları arasında kısa zamanda kocaman şehir oluşmuştur. Şehre Tebriz ve Erdebil'den zamanın çok ünlü zanaatkârları gelmiş ve buranın gelişiminde büyük rol oynamışlardır.²⁵³ Penah Ali Han'ın kısa sürede büyük başarı kazanması, dönemin önemli hanlıkları olan Şeki, Şirvan ve diğer hanlıkları rahatsız etmeye başlamıştır ve kendi aralarında Penah Ali Han'a karşı birlikte mücadele etme kararı almışlardır.²⁵⁴

Karabağ Hanlığı'na saldıran Şeki ve Şirvan hanları ile Penah Ali Han arasındaki savaş sonucu zafere kazanan Karabağ Hanı, artık ciddi bir tehlike oluşturmaya ve kendini ispatlamaya başlamıştır. Savaş sonucu yenilgiye uğramış Şeki Hanı Hacı Çelebi, "Penah Han kendini han ilan etmiştir, biz ise yenilgimizle bunu ispatlamış olduk." demiştir.²⁵⁵

Bu halkların yanı sıra Karabağ'ın Hamse melikleri de Penah Ali Han'a sıkıntı çıkarmış, onun yönetimine karşı olmuşlardır.²⁵⁶ Bu meliklikler şunlardır: Dizag, Verende, Haçın, Çilebörd ve Talış.²⁵⁷ Kazandığı uğur ve zaferlerden sonra Penah Ali Han, Karabağ'ın Hamse meliklerini kendine bağlamak için siyaset yürütmeye başlamıştır. İlk başta kendi aralarında iyi geçinen melikler, Verende Meliki Şahnezer'in

²⁵¹ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 8.

²⁵² Nadir Han 1736 yılında Muğan düzündə kendini Şah ilan ettikten sonra, yönetimini tanımayanlar içerisinde Azərbaycan'ın Karabağ vilayətində yaşayan Otuzikiler və Cevanşirler oymaklarına mensup beyler də olmuşdur. Bunun üzərinə Şah bu oymakları Azərbaycan'dan sürmüşdür. Otuzikiler və Cevanşirler Karabağ Türkmənlərindəndir (Sümer, *Səfəvi Dövləti'nin quruluşu*, 198 -99).

²⁵³ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 8.

²⁵⁴ Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 559.

²⁵⁵ Əhməd Bəy Cavanşir, "Qarabağ Xanlığı'nın 1747-1805-ci illərdə Siyasi Vəziyyətinə Dair", içinde *Qarabağnamələr*, ed. , Nazim Axundov, (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 180.

²⁵⁶ Hamse Arapça beş demektir (Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 43) . Karabağ Melikleri de beş tane olduğu için böyle adlandırılmıştır (Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 559).

²⁵⁷ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 43.

taht için amcası Melik Hüsü'nü öldürmesinden sonra birbirlerine düşmüşlerdir.²⁵⁸ Çilebörd, Talış (Talış melikleri, bu köyde yaşadıklarından böyle adlandırılmışlardır, sonradan onlara “Gülüstan Melikleri” denilecektir.)²⁵⁹ ve Dizag melikleri Verende Meliki Şahnezer'e karşı birlik olmuşlardır.²⁶⁰ O da buna karşılık olarak Penah Ali Han'a itaat etmiş, evlilik politikasına başvurmuş kızını Penah Ali Han'ın oğlu İbrahim Halil Han ile evlendirerek²⁶¹ onun güvenini kazanmıştır. Haç'ın meliki de uzun süren kavgalar sonucu Han'ın yönetimine girmiş ve Han'ın güvenini kazanmaya başlamıştır. Geri kalan üç meliklik de kısa süre sonra Han'ın yürüttüğü başarılı politika sonucu hanlığa tabii olmuştur. Penah Ali Han ile Karabağ'ın Ermeni melikleri arasındaki savaş, dinî hususta değil de tahta sahip olmak uğrunda olmuştur.²⁶² Bundan sonra bu meliklikler, en çok da Haç Melikliği'nin ahalisi; Han'a karşı sürekli tuzaklar kurmuş, yönetime karşı sıkıntı çıkarmıştır. Bu sıkıntılara son verme kararını alan Penah Ali Han, Balıkkaya yakınlarındaki savaşta melikleri hüsrana uğratmış, onlar da Gence'ye doğru göç etmişlerdir.²⁶³

Geriye kalan ahali ise hana itaat etmeyi kabul etmiş ve sakinleşmiştir. Han kendine sadık insanlardan birini “Haç Meliki” olarak atamıştır. Bu olaylardan sonra Han, Şahbulak adlı yerde kendisine daha güvenilir ve daha büyük bir kale olan Terneküt Kalesi'ni yaptırmıştır. 1752 senesinde hanın ailesi, yakın akrabaları, çalışanları, tüccar ve zanaatkârlar kaleye yerleşmeye başlamıştır.²⁶⁴

Kalesini iyice güçlendirdikten sonra Penah Ali Han'ın nüfusu o kadar arttı ki Şirvan, Şeki, Gence, Revan, Nahçıvan, Tebriz ve Karadağ hanları mektup yazarak ondan yardım istediklerini, onu tanıdıklarını ve onunla birlik olmak niyetinde olduklarını bildirmiştir.²⁶⁵

²⁵⁸ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 372.

²⁵⁹ Adıgözəl Bəy, “Qarabağnamə”, 43.

²⁶⁰ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 9.

²⁶¹ Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 559.

²⁶² Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 373.

²⁶³ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 9.

²⁶⁴ Cavanşir. “Qarabağ Xanlığı”, 182.

²⁶⁵ Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, 522.

Karabağ Hanı Penah Ali Han, bu hanların bir kısmıyla akraba olmuş, diğer kısmıyla ise Nahçıvan'ın Zengezur, Tebriz'in Kapan ve Karadağ'ın da Çıldur ve Megri diyarlarına sahip çıkmıştır.²⁶⁶

Nadir Şah'ın ölümünden sonra kardeşinin oğlu Ali Kulu Han, Adil Han adıyla tahta çıkmıştır.²⁶⁷ Azerbaycan'a yönetici olarak tayin ettiği Emir Aslan Han, Tebriz'e yerleşmiştir ve Karabağ'da olanlardan haberdar olmuştur. Bundan dolayı o elçilerle at, kılıç, hediye göndermiş ve Penah Ali Han'ın Adil Şah'a tabii olmasını istemiştir.²⁶⁸ Penah Ali Han da karşılığında Tebriz'e kendi adamlarıyla değerli hediyeler göndermiş ve Adil Şah'a, hizmetinde olmayı kabul ettiğini bildirmiştir. Gücünün zirvesindeyken böyle bir adım atması diğer Azerbaycan hanlıklarının sözde dost olmasından kaynaklanmaktadır. Hem de Penah Ali Han, Adil Şah gibi güçlü bir düşmana sahip olmak istememiştir.

Emir Aslan bu ilişkinin Adil Şah'ın da işine yarayacağını iyi bildiği için Adil Şah'a mektup yazarak Penah Ali Han'ın ona hizmet etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. Adil Şah da bunun karşılığında 1745 senesinde Penah Ali Han'ın Karabağ'ın yöneticisi olmasına dair Şah'a ferman göndermiş ve bu ferman da Emir Aslan'ın en yakın adamları vasıtasıyla Bayat Kalesi'nde Penah Ali Han'a ulaştırılmıştır.²⁶⁹ Bu fermanla Penah Ali Han, ilk kez han olarak tanınmıştır.

Penah Ali Han kısa süre sonra Gence, Karabağ, Erdebil ve Nahçıvan topraklarını kendi topraklarına katmayı başarmıştır. Adil Şah'tan sonra tahta Muhammed Hasan Şah Kacar çıkmıştır ve durumların iyi olmamasından rahatsız olan Penah Ali Han düşmandan gelebilecek saldırılardan korunmak için daha tehlikesiz ve savunması kolay, alınması zor olan bir kale yaptırmaya karar vermiştir. Bu amaçla 1754 senesinde Şuşa şehrinin temelini atmıştır.²⁷⁰

Penah Ali Han'ın ölümünden sonra tahta oğlu İbrahim Halil Han çıkmıştır. O 1756-1806 yılları arasında tahta bulunmuştur.²⁷¹ Tahta çıktıktan sonra İran ve Osmanlı devletlerine karşı durabilmiş, Karadağ, Şeki, Şirvan, Tebriz, Nahçıvan, Erdebil, Hoy, Marağa ve Revan hanlıklarını da yönetmiştir. Dağıstan Üsmisi (Usmi-Kaytak beyinin

²⁶⁶ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 9.

²⁶⁷ Malcolm, *The History of Persia vol II*, 109.

²⁶⁸ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 10.

²⁶⁹ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 10.

²⁷⁰ Əliyev, *Azərbaycan Tarixi*, 522-23.

²⁷¹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 563.

taşıdığı unvan²⁷²), Nusal Han'ın kız kardeşiyle evli olduğundan zaman zaman Dağıstan ordusunu kullanarak kendi düşmanlarına karşı savaşmıştır.²⁷³

Bu zamanlarda İran'da Muhammed Hasan Han'ın oğlu Ağa Muhammed Şah, Kacar askerî gücünü toplayarak Tahran şehrini almış ve İran tahtına sahip çıkmıştır.²⁷⁴ İran Şahı kendi tahtını iyice garantiye aldıktan sonra Azerbaycan topraklarına saldırmaya ve kendi itaati altına almaya başlamıştır. Birkaç defa Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a mektup yazarak onu itaat etmeye çağırmıştır. Aralarında geçen uzun süreli konuşmalar sonucunda Ağa Muhammed Şah Kacar ile İbrahim Halil Han'ın arası bozulmuştur. 1794-95 senelerinde ise Şah, Azerbaycan'ı işgal etmek amacıyla sefere çıkmıştır. Şah, Şuşa Kalesi'ni 33 gün kuşatma altına almasına rağmen amacına ulaşamamış ve buradan Tiflis'e dönmek zorunda kalmıştır.²⁷⁵

Bundan sonraki dönemde Karabağ'da kuraklık yüzünden kıtlık yaşanmış, Ağa Muhammed Şah da bunu fırsat bilerek Karabağ'a saldırmıştır. İbrahim Halil Han, Şah'ın gazabından kurtulmak için Karabağ'ı terk etmek zorunda kalmıştır. İbrahim Halil Han; Car Balaken'e sığınmış ve bir süre orada kalmıştır.²⁷⁶

Ağa Muhammed Şah'a da Şuşa şehrinde uzun zaman kalmak nasip olmamış, bir hafta burada kaldıktan sonra yakın adamları Sefer Ali ve Abbas Bey tarafından öldürülmüştür.²⁷⁷

Bu olaylardan bir ay sonra İbrahim Halil Han, Karabağ'a geri dönmüştür. Rusya'nın da tehditlerine karşı koyamayan İbrahim Halil Han, 1805 senesinde mektup yazarak onlara sadık kalacağını bildirmiştir.²⁷⁸ İbrahim Halil Han'dan sonra tahta oğlu Methi Kulu Han çıkmıştır. O, Hanlığın Rusya tarafından ortadan kaldırılması yılına (1822) kadar tahtta oturmuştur.²⁷⁹

Gence Hanlığı (1747-1804): Azerbaycan'da kurulmuş hanlıklardan biri de Gence Hanlığı olmuştur. Gence Hanlığı'nın kurucusu Şahverdi Han, Safevi Devleti'nin

²⁷² Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, 337.

²⁷³ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 56-57

²⁷⁴ Иванов, *Очерки истории Ирана*, 114.

²⁷⁵ Əliyev, *Azərbaycan Tarixi*, 547.

²⁷⁶ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 17.

²⁷⁷ Иванов, *Очерки истории Ирана*, 114.

²⁷⁸ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 22.

²⁷⁹ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 137.

yönetiminde Gence Beylerbeyi olan Türkmen oymaklarından Kacarlar'ın Ziyadoğlu sülalesinden gelmiştir.²⁸⁰ 1747-1804 yılları arasında bu sülale, hanlığı idare etmiştir.²⁸¹

Hanlık kurulduğu günden itibaren yeterince askeri ve siyasi güce sahip olamadığından sürekli yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştır. Komşu hanlıkların gâh birinin gâh da diğerinin yönetimine girmiştir. Coğunlukla Karabağ Hanı Penah Ali Han ve Kartli-Kahet çarları Teymuraz ve II. İrakli'nin saldırılarının odağı halinde gelmiştir.²⁸²

Şahverdi Han'ın ölümünden sonra tahta Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'nin desteklediği Muhammed Hasan Han çıkmıştır. Şahverdi Han, yirmi yıllık yönetiminin ardından kendi kardeşi tarafından öldürülerek yönetimine son verilmiştir. Tahta çıkan kardeşi Muhammed Han da Penah Ali Han tarafından kör edilmiştir. Bu olaylardan sonra Gence Hanlığı, uzun zaman hem Karabağ'ın hem de Kartli-Kahet Çarlığı'nın tayin ettiği görevliler tarafından yönetilmiştir. Bu durum 1780 senesinden 1785 senesine, Cevat Han Ziyadoğlu tahta çıkmasına, kadar devam etmiştir.²⁸³

1786 yılında Ziyadoğlu sülalesinden olan Cevat Han, II. İrakli'ye ödemiş olduğu haraç karşılığında tahta çıkmayı başarmıştır. Lakin kendi gücünü topladıktan sonra bu haracı vermekten kaçınmıştır. Cevat Han, Gence Hanlığı'nın kalkınmasında önemli rol oynamıştır.

Rus Çarlığı, kısa süre sonra Gence Hanlığı'na sıkıntı çıkarmaya başlamıştır. Hanlık, Rus ordusunun saldırılarına karşı koymaya çalışsa da sonunda Rusya tarafından işgal olunmuştur. Gence Kalesi'nin savunmasında Cevat Han ve oğlu Hüseyin Kulu Han, Rus General Sisiyanov tarafından hunharca katledilmiştir.²⁸⁴ Bundan sonra Rus ordusuna karşı koyan Gence Hanlığı'nın ismi değiştirilmiş ve Çar Aleksandr'ın eşi Elizaveta'nın adıyla "Elizavettpol" olarak adlandırılmıştır.²⁸⁵

Derbent Hanlığı (1747-1828): Derbent Hanlığı'nın kurucusu, Muhammed Hüseyin Han olmuştur. Han yürüttüğü politika sonucunda hem köylüleri hem de yerli

²⁸⁰ Эльгюн Бабаев, *Из Истории Гянджинского Ханства* (Баку: Nurlan, 2003), 4.

²⁸¹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 376.

²⁸² Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 168.

²⁸³ Бабаев, *Из Истории*, 32.

²⁸⁴ Mahmud İsmayilov vd. , *Azərbaycan Tarixi, Yeddi cildə. IV cild (XIX. əsr)* (Bakı: Elm, 2007), 15.

²⁸⁵ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 599.

beyleri bıktırmıştır. Bu politika sonucunda Derbent halkı, Kuba Hanı Feth Ali Han'dan hanlığı yönetmesini istemiştir. 1759 yılında Kuba'lı Feth Ali Han, Derbent'e saldırmış ve bundan sonra bu iki hanlık neredeyse bir hanlık olarak varlığını sürdürmüştür.²⁸⁶

Derbent Hanlığı'nda ahali zanatkarlık ve tarımla uğraşmıştır. Derbent Kalesi'nin Carçı kapısı, Türkmen kapısı, Dübar kapısı, Boyat kapısı, Kale kapısı, Yengi kapısı, Orta kapı, Kırklar kapısı gibi kapıları olmuştur.²⁸⁷

Bakü Hanlığı (1747-1813): Bakü Hanlığı'nın merkezi, Hazar kıyısında merkez liman şehri olan "Bakü" olmuştur.²⁸⁸ Bakü Hanlığı'nın kurucusu Mirza Muhammed Han, Nadir Şah'ın ölümünden sonra Şah'ın buradaki yöneticisini devirerek kendisini han ilan etmiştir.²⁸⁹ Bakü Hanlığı, küçük bir hanlıktır. Ahalisi ve askerî gücü yeterince olmasa da kendi bağımsızlığını uzun süre korumayı başarmıştır. Bakü, doğal kaynaklarda zengindir ve bu da onun gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bunun yanı sıra Bakü'de petrol, tuz gibi önemli gelir kaynakları insanların ilgisini çekmiştir.²⁹⁰ Hazar Denizi'nin tüm Batı kıyıları, Bakü Hanlığı için doğal koruma görevinin dışında kıyı boyu doğal limanlar da Bakü'nün stratejik ve ekonomik konumu açısından eşsiz önem taşımıştır.²⁹¹ Bakü Hanlığı'nın yeterince güçlü olmaması onu kısa sürede Kuba Hanlığı'nın ilgi odağı haline getirmiştir. Kuba'lı Feth Ali Han, Derbent Hanlığı'nı kendisine ilhak ettikten sonra, Bakü Hanlığı'na doğru yönelmiştir. Kuba'lı Feth Ali Han evlilik politikasına dayanarak büyük iradeye sahip kız kardeşi Hatice Bike'yi Bakü Hanı'nın oğlu, zayıf iradeli Melik Muhammed'le evlendirerek Bakü Hanlığı'nı resmen kendi yönetimi altına almıştır. Bundan sonra Hatice Bike'nin sayesinde Melik Muhammed, hanlığı ağabeyi Feth Ali Han'ın isteğine göre yönetmiştir. Melik Muhammed öldükten sonra devleti, küçük yaşta olan oğlu II. Mirza Muhammed'in adına resmen Hatice Bike idare etmiştir.

Dayısı Kuba'lı Feth Ali Han'ın da isteği ve nasihati üzerine küçük yaştaki II. Mirza Muhammed Han, bağımsızlığını korumak için Rusya'nın hamiliğini kabul

²⁸⁶ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 377.

²⁸⁷ Илья Николаевич Березин, *Путешествие по Дагестану и Закавказью* (Казань: Унив. тип., 1849), 128.

²⁸⁸ Sara Aşurbeyli, *Bakı Şəhərinin Tarixi*, çev. Azər Bağirov (Bakı: Avrasiya press, 2006),37.

²⁸⁹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 375.

²⁹⁰ Aşurbeyli, *Bakı Şəhəri*, 38.

²⁹¹ Merziye İskenderova, "Baku Hanlığı", İçinde *Türkler. VII Cilt*, ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 45.

ettiğine dair mektup göndermiştir.²⁹² Lakin dayısı Feth Ali Han'ın ölümü sonucunda II. Mirza Muahmmmed Han'ın Rusya ile olan konuşmaları yarım kalmıştır.

II Mirza Muhammed'in önce amcası Muhammed Kulu Han daha sonra ise onun oğlu Hüseyin Kulu Han ile arasında yaşanan taht kavgası sonucu, tahta çıkması ile sonuçlanmıştır. Sürekli taht uğrunda yapılan kavgalar Bakü Hanlığı'nı zayıf düşürmüştür ve Kuba Hanlığı ile Ağa Muhammed Şah Kacar'ın tehditleri sonucunda Rusya'ya doğru yönelmeye başlamıştır.²⁹³

Hüseyin Kulu Han, tahta çıktıktan sonra birkaç defa Rusya'nın himayesine girmek için başvurmuştur. Rusya, İran'la ilişkilerini bozmamak için Azerbaycan hanlıklarının arasındaki anlaşmazlık ve yürüttükleri siyasete karışmayarak hanlıkları uzaktan izleme kararı almıştır.

Daha sonra Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın Tiflis saldırısının başarısını kutlayan Azerbaycan hanlıkları, Tiflis'te istediğine ulaşamayan Şah'ın gazabına uğramışlardır. Bu zaman Bakü Han'ı artık kendi elçisini Rusya'ya göndermiş ve ısrarla Rusya hamiliğine kabul edilmesini istemiştir.²⁹⁴ II. Katerina Bakü Hanlığı'nın teklifini kabul etmişse de aslında bu dostça bir yanaşma değil tam tersi kısa bir zamanda Bakü dâhil bütün Azerbaycan hanlıklarını işgal etmek için uzun zamandan beri hazırlanmış planın bir parçasıydı ve bu amaçla II Katerina, ordusunu General Zubov'un komutasında Kafkasya'ya göndermiştir. Bakü Han'ı Hüseyin Kulu Han, Rusların amacını kısa zamanda anlamış ve diğer hanlıkları da haberdar etmek amacıyla Şamahı'lı Mustafa Han'a elçi göndermiştir.²⁹⁵ Çok geçmeden Hüseyin Kulu Han, Rusya'ya karşı çıkmanın anlamsız olduğunu anlayarak kalenin anahtarlarını Ruslara vermiştir.²⁹⁶

Bakü'nün işgalinden sonra General Zubov'un yerine General P. D. Sisyanov, Bakü kumandanı olarak göreve getirilmiştir.²⁹⁷ Lakin 1796 yılında I Katerina'nın ölümü sonucunda oğlu I. Pavel, annesinin yürütmüş olduğu Kafkasya siyasetini devam ettirmek istememiş ve buradaki ordularını geri çağırmıştır. Rus ordusunun geri

²⁹² İskenderova, "Baku Hanlığı", 50.

²⁹³ Петр Григорьевич Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 2* (Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869), 295.

²⁹⁴ Əfəndiyev vd., *Azərbaycan Tarixi*, 391.

²⁹⁵ İskenderova, "Baku Hanlığı", 52.

²⁹⁶ Bakıxanov, *Gülüstanı-İrem*, 207.

²⁹⁷ İskenderova, "Baku Hanlığı", 52.

çekilmesiyle oluşan boşluğu fırsat bilen İran Hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kacar, Azerbaycan'a saldırmıştır.²⁹⁸ Ağa Muhammed Şah Kacar, erişilmez olmasıyla ün salmış Şuşa Kalesi'ni işgal ettikten sonra burada bulunan diğer hanlara, kendisine itaat etmesi için uyarılar göndermiştir. Artık Rusya'dan bir destek alamayacağını anlayan Hüseyin Kulu Han, Şuşa'ya gitmiş ve daha önceden Ruslarla ilişkisi olduğundan ve Bakü şehrini kolaylıkla Ruslara teslim ettiğinden dolayı Şah'ın gazabına uğramış, hanlığı elinden alınmış ve zindana atılmıştır. Lakin Ağa Muhammed Şah Kacar'ın ölümü sebebiyle Hüseyin Kulu Han kurtulmuş ve yeniden Bakü'ye geri dönmüştür.²⁹⁹

Ağa Muhammed Şah Kacar'ın ölümünden sonra, tahta yeğeni Feth Ali Şah'ın çıkması, Çar I. Pavel'i yürüttüğü Kafkasya siyasetini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Babasından sonra tahta çıkan I. Aleksandr ordularını Kafkasya'ya, Azerbaycan'a göndermiştir. I. Aleksandr işgal zamanı yerli halkın can ve mal varlığına dokunulmayacağına dair genelge yayımlamıştır.³⁰⁰

Bakü Hanlığı'nda ve Azerbaycan'da yaşananlardan sonra Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han şehirdeki Rus tüccarlarına karşı baskı uygulamaya başlamıştır. Bu tutum Rusların da Bakü'ye karşı düşmanca tavırlar sergilemeye başlamasıyla sonuçlanmıştır. Sonunda Hüseyin Kulu Han, Ruslar tarafından hiç istemediği halde barış sözleşmesi imzalamaya zorlanmışsa da onun Ruslara karşı olan düşmanca tavrı hiçbir zaman değişmemiştir.³⁰¹

Zamanla Rusya ve İran arasında kalmış Bakü Hanı sürekli manevralar etmek zorunda kalmıştır. Sonunda Gence Hanlığı'nın yenik düşmesi ve Cevat Han'ın öldürülmesi üzerine Hüseyin Kulu Han Ruslara direnmenin boş olduğunu anlamıştır. Lakin Rus filosunun 1805 yılında Bakü'yü denizden top ateşine tutması sonucunda Hüseyin Kulu Han, şehri Ruslara vermekten vazgeçmiş ve kalenin muhteşem savunmasını başlatmıştır.³⁰² Rus ordusu amacına ulaşamadığını anladığında Gence şehrindeki ordusunu Bakü'ye sürmüştür. Bakü'ye geldikten sonra General Sisyanov,

²⁹⁸ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 400.

²⁹⁹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 401.

³⁰⁰ Aşurbeyli, *Bakı Şəhəri*, 290.

³⁰¹ İskenderova, "Baku Hanlığı", 54.

³⁰² Aşurbeyli, *Bakı Şəhəri*, 291.

Şamahı Hanı Mustafa Han'ı Rusya'ya tabii olmaya zorlamıştır. Ruslar bu olaydan sonra Bakü Hanlığı'nın da onlara itaat edeceğini düşünmüşlerdir.

Bu amaçla 1806 yılının şubat ayında Ruslar, Hüseyin Kulu Han'la konuşmalara başlamışlardır. Konuşmalar sonucunda Hüseyin Kulu Han, şehri teslim etmeyi kabul etmiştir. 8 Şubat 1806 yılında Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han, şehrin anahtarlarını General Sisiyanov'a vermek amacıyla buluştuklarında General Sisiyanov ve knez Elizbar Elitson Han'ın yanındaki iki kişi tarafından öldürülmüştür.³⁰³ Böylelikle Hüseyin Kulu Han, hem kendi hanlığını Ruslara vermekten vazgeçmiş hem de Gence Hanı Cevat Han'ın intikamını almıştır. Bundan sonra Rusya Hükûmeti, Bakü'nün alınması ve Han'ın öldürülmesi emrini General Glazenap'a vermiştir. Daha sonra ise General Glazenap'ın yerine General Bulgakov geçmiştir ve o da ilk iş olarak Bakü'ye gitmiştir.³⁰⁴ Hüseyin Kulu Han direnmenin anlamsız olduğunu anlayınca ailesiyle birlikte İran'a kaçmak zorunda kalmış, şehir sakinleri ise Han'ı desteklemelerine rağmen General Sisiyanov'un öcünün alınmasından ihtiyat ettiklerinden Han gittikten sonra kalenin kapılarını Rus ordusuna açmıştır.³⁰⁵

Bundan sonra General Bulgakov ordusunu ve Bakü'nün idaresini General Guryev'e bırakmıştır.³⁰⁶ Görüldüğü gibi Bakü Hanlığı'nın alınması Ruslar ve yürüttükleri sömürgecilik politikası için çok önemlidir. Bu amaçla hiçbir adımdan kaçınmamış ve sonunda Bakü Hanlığı'nı işgal etmeyi başarmışlardır.

Lenkeran (Talış) Hanlığı (1736-1826): Safeviler Devleti dağıldıktan sonra Azerbaycan'da bağımsızlık kazanmış hanlıklardan biri de Lenkeran Hanlığı'dır. Nadir Şah'ın hâkimiyetinin son dönemlerinde Lenkeran (Talış) Hanlığı'ndan Seyid Abbas adlı birisi güçlenmeye başlamıştır. Seyid Abbas, Lenkeran (Talış) Hanlığı'nın kurucusu olmakla birlikte, Safevi sülalesinden gelmektedir.³⁰⁷ Seyid Abbas, Nadir Şah'ın hâkimiyetini kabul etmiş ve oğlu Cemal'ı (Kara Hanı) Nadir Şah'ın hizmetine göndermiştir. O da Nadir Şah'ın seferlerinin birinde gösterdiği kahramanlıktan dolayı Nadir Şah tarafından "Cemaleddin" adını almış ve yönetmesi için ona Ruslardan geri

³⁰³ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 383.

³⁰⁴ Bakıxanov, *Gülistani-İrem*, 221.

³⁰⁵ Aşurbeyli, *Bakı Şəhəri*, 294.

³⁰⁶ Bakıxanov, *Gülistani-İrem*, 223.

³⁰⁷ İrade Memmedova. "Talış (Lenkeran) Hanlığı", içinde *Türkler. VII Cilt*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 136.

alınmış topraklar vermiştir. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Seyid Abbas kendini Han, Lenkeran (Talış)'ı ise hanlık ilan etmiş ve yirmi senelik bir süreçte hanlığın başında durmuştur.³⁰⁸ Onun ölümünden sonra tahta oğlu Kara Han çıkmıştır. Kara Han, devleti güçlendirmek için daimi bir ordu kurmuştur. Lenkeran (Talış) Hanlığı'ndaki toprakların çoğu kısmı han sülalesinden olmayan beylerin elinde toplanmıştır. Bundan dolayı da onlar merkezî hâkimiyete karşı çıkmaya yeltenmişlerdir. Kara Han bu durumu düzeltmek ve toprakları Han hâkimiyetinde birleştirmek için kendisine karşı çıkan beylerin topraklarına el koyarak devletin elinde birleştirmiştir. Bundan sonra Kara Han, hanlığın merkezini Astara şehri yakınlarındaki Şindan Kalesi'nden Lenkeran (Talış) Şehrine taşımıştır.³⁰⁹

Lenkeran (Talış) Hanı Kara Han, Rusya yanlısı bir dış politika yürütmek zorunda kalmıştır. Kara Han, Gilan hâkimi Hidayet Han'la girdiği savaşta kendisine yandaş aradığından dolayı böyle bir adım atmıştır. 1768 yılında Hidayet Han 12 bin kişilik ordusuyla Lenkeran (Talış) Hanlığı'na saldırmıştır. Kendisini korumak amacıyla Şindan Kalesi'ne sığınan Kara Han ve yandaşları uzun savunmadan sonra teslim olmak zorunda kalmıştır. Hidayet Han, para karşılığında Kara Han'ı serbest bırakmıştır.³¹⁰

Bundan sonra Kara Han, Gilan'ın saldırılarından korunmak amacıyla küçük kardeşi Kerbelayi Sultan'ı küçük bir birlikle Kuba'lı Feth Ali Han'ın hizmetine göndermiş ve resmen Kubalı Feth Ali Han'dan taraf olmuştur.³¹¹ Yalnız Feth Ali Han'ın ölümünden sonra yeniden bağımsızlık politikası yürütmeye başlamıştır.

Kara Han'ın ölümünden sonra tahta oğlu Mir Mustafa Han çıkmıştır (1786-1814).³¹² Mir Mustafa Han'ın yönetimi çok zor bir zamana denk gelmiştir. Osmanlı Devleti nüfuzunun Kafkasya'da, en önemlisi de Azerbaycan'da zayıflaması bölgenin Rusya ve İran'ın işgalci planlarının gerçekleştirme alanına dönüşmesine sebep olmuştur. Mir Mustafa Han, İran Şahı Ağa Muhammed Kacar'ın kardeşi Murtaza Kulu Han'a yardım ederek Şah'a karşı girişiminde destek olmuştur. Murtaza Kulu Han, hem Lenkeran (Talış) hem de Kuba hanlarını yardımıyla kardeşine karşı durmuşsa da belirli bir zamandan sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır.³¹³

³⁰⁸ Березин, *Путешествие по Дагестану*, 326.

³⁰⁹ Рəcəбли, *Azərbaycan Tarixi*, 202.

³¹⁰ Memmedova. "Talış (Lenkeran) Hanlığı", 141.

³¹¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 141.

³¹² Рəcəбли, *Azərbaycan Tarixi*, 202.

³¹³ Бутков, *Материалы. Ч. 1* (Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869), 314.

Lakin Mir Mustafa Han, Ağa Muhammed Şah'a karşı çıkmamanın anlamsız olduğunu anlayarak boşa çaba sarf etmeyi bırakıp Rusya'dan yardım istemek için elçiler göndermiştir. Bunun yanı sıra Han diğer Azerbaycan hanlarına mektup göndererek Ağa Muhammed Han'a karşı birlikte hareket etmeyi önermiştir.

Rusya da tam olarak Azerbaycan hanlıklarına güvenmediğinden onları hemen kendi egemenliği altına almaya çalışmamıştır. Mir Mustafa Han 1797 yılında elçisi Mirza Muhammed Bey'i, Rus himayesini kabul ettiğini bildirmek için I. sarayına göndermiştir.³¹⁴ 1800 senesinde Lenkeran (Talış) Hanı, Rusya'nın himayesine geçmiştir.³¹⁵

Daha sonraki olaylardan da anlaşılıyor ki Mir Mustafa Han, Rusya'nın himayesine geçse de Rusya yanlısı olmamıştır.³¹⁶ Ara sıra İran'la da ilişkiler kuran Mir Mustafa Han kendi hanlığının çıkarlarını korumaya çalışmıştır. Rusya ile İran arasında yaşanan savaş esnasında, 1812 yılında, Rusya, Lenkeran (Talış) Hanlığı'nı işgal etmiştir.³¹⁷

1814 yılında Mir Mustafa Han vefat etmiş, tahta oğlu Mir Hasan Han çıkmıştır. 1826 yılında ise Lenkeran (Talış) Hanlığı tamamen ortadan kaldırılmıştır.³¹⁸

Şamahı Hanlığı (1747-1828): Şamahı Hanlığı'nın Azerbaycan tarihinde çok önemli yeri vardır. Asırlardan beri Şirvanşahlar Devleti'nin başkenti, kültürün ve eğitimin gelişmiş merkezi olmuştur. Defalarca yabancı devletlerin saldırısına hedef olmuşsa da kendi özgürlüğünü korumayı başarmıştır. Nadir Şah'ın tahta oturmasına karşı çıkan Şamahı şehri, Nadir tarafından güya düşman saldırısına çok açık olduğundan yerle bir edilmiştir. Yerle bir edilmesine rağmen Şamahı şehri kendi özgünlüğünden ödün vermemiş, tam tersi yeniden daha güzel bir şekilde gelişmiştir.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra XVIII. yüzyılda Şamahı'da iki hanlık kurulmuştur: Eski Şamahı'da zengin bir aile olan Hançoban sülalesinin Serker neslinden olan Allahverdi Bey'in oğullarının kurduğu Eski Şamahı Hanlığı ve Aksu şehrinde ise Hacı Muhammed Ali Bey'in kurduğu yeni Şamahı Hanlığı.³¹⁹

³¹⁴ Мустафаев, *Северные Ханства*, 53.

³¹⁵ Березин, *Путешествие по Дагестану*, 326.

³¹⁶ Джамал Мустафаев, *Северные Ханства Азербайджана И Россия (конец XVIII—начало XIX в.)*, (Баку: Елм, 1989), 53.

³¹⁷ Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", 61.

³¹⁸ İsmayılov vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 78.

³¹⁹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 377.

Tarihte Şamahı Hanlığı çoğu zaman Şirvan Hanlığı olarak da adlandırılmıştır. Rus kaynaklarında her iki adla adlandırılmış Şamahı Hanlığı, Osmanlı kaynaklarında ise Şirvan Hanlığı olarak geçmiştir. Osmanlı kaynaklarında yalnızca Şamahı Hanlığı değil de Kuba ve Şeki hanlıkları da genel olarak Şirvan Hanlığı olarak adlandırılmıştır. Anlaşılan odur ki Şirvan topraklarında kurulan bütün hanlıkların yöneticileri kendilerini Şirvan hâkimi olarak görmüşlerdir.³²⁰

Şirvan toprakları geniş araziye sahiptir. Burada Kubalı Feth Ali Han; Kuba, Bakı, Şamahı, Salyan hanlıklarını birleştirerek Şirvanşahlar Devleti'ni adeta yeniden kurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla da o Eski Şamahı'yı güçlendirmeye, devletin merkezi haline getirmeye çalışmıştır.³²¹

1748 yılında Nadir Şah'ın vergi toplama işiyle ilgilenen emiri Hacı Muhammed Ali, Yeni Şamahı'da tahtı ele geçirmiştir. Aslında İran yanlısı olan Hacı Muhammed Ali Han, ahali üzerine gereğinden fazla vergi yüklediğinden halkın nefretini kazanmıştır.³²²

Şamahı'da devam eden ikili yönetim 1763 yılında sona ermiştir. Eski Şamahı Hanı Muhammed Said, Yeni Şamahı'ya saldırarak Hacı Muahmmmed Ali'yi esir etmiş ve Yeni Şamahı'yı Eski Şamahı'yla birleştirmiştir.³²³ Eski Şamahı, hanlığın merkezi olmuştur. Hanlığın birleştirilmesinde Muhammed Seyit Han'a, kardeşi Ağası Bey yardım etmiştir.

Şamahı Hanlığı daha sonra Feth Ali Han'ın Azerbaycan'ı birleştirme politikasında sürekli saldırı hedefi olmuş, toprakları Kuba ve Şeki hanlıkları arasında bölüştürülmüştür. Daha sonra ise Şamahı Hanlığı da diğer Azerbaycan hanlıkları gibi Rusya Çarlığı tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Azerbaycan topraklarında yirmiden fazla küçük devlet (hanlık) oluşmuştur. Bazıları büyük ve güçlü, bazıları ise küçük ve yeterince güçlü olmayan bu hanlıklar Azerbaycan'ın bir bütün olarak birleşmesini ve gelişmesini sürekli engellemiştir. Hanlıkların ekonomilerinin gelişmemesi, bu da yetmezmiş gibi sürekli birbirleriyle savaş halinde olmaları işleri daha da zorlaştırmıştır.

³²⁰ Nailə Bayramova, *Şamaxı Xanlığı*, (Bakı: Təhsil, 2009), 19.

³²¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 113.

³²² Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 377.

³²³ Bayramova, *Şamaxı Xanlığı*, 23.

Rusya, İran ve Kartli-Kahet Çarlığı ile siyasi ve dost ilişkileri kurmaya çalışan hanlıklar, ne hikmetse her zaman bu devletlerin kurnaz politikasının kurbanı olmuş ve saldırılarına uğramışlardır.

Tabii ki Kafkasya’da Rus nüfuzunun güçlenmesini istemeyen Osmanlı Devleti her zaman hanlıkların yanında olmuş, kendi zayıf düşmesine rağmen bazen gizli, bazen de aşikâr bir şekilde hanlıkları desteklemiştir. Lakin hanlıklar ne Osmanlı Devleti’nin birleşme, yardımlaşma çağrısına karşı duyarlı olmuş ne de birbirlerine küçük bir köy için bile saldırmaktan vazgeçmiştir. Tam tersi zamanla aralarındaki daha güçlü hanların toprakları birleştirme politikasına karşı çıkmış ve komşu devletlerden bu hususta yardım isteğinde de bulunmuşlardır. Azerbaycan’ın hanlıklara parçalanmış olması durumu, onun bir devlet olarak birleşip kendi çıkarlarını savunmasını engellemiştir. Sonuçta hanlıklar teker teker Rusya ve İran’ın yürütmüş olduğu işgal politikasının kurbanı olmuşlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

KUBA VE ŞEKİ HANLIKLARI

2.1.Hanlıkların Kurulması

Azerbaycan tarihi “Hanlıklar Dönemi”nin en önemli hanlıklarından biri de Kuba Hanlığı olmuştur. Hanlık Feth Ali Han’ın yönetiminde genişlemiş ve o bütün Azerbaycan’ı birleştirmeyi amaçlamıştır. Şeki Hanlığı ise henüz Safeviler döneminden beri kendi varlığını korumuş, Nadir Şah döneminde ise güçlenerek sonunda hanlık ilan edilmiştir.

Kuba Hanlığının kurulması: Kuba Hanlığı henüz XVII. yüzyılda mevcut olmuştur. Hanlık doğuda Hazar Denizi, batıda Derbent Hanlığı ve Tabasaran toprakları, batıda Şeki Hanlığı, güneybatıda Şamahı Hanlığı, güneyde ise Bakı Hanlığı’yla sınır komşusudur.³²⁴ Hanlığın ilk yöneticisi olarak Hüseyin Han’ı gösterebiliriz.³²⁵ Hüseyin Han’ın doğum tarihi tam olarak belli olmasa da ölüm tarihi kesin olarak 1689 yılı olarak belirlenmiştir.³²⁶

Abbas Kulu Ağa Bakıhanov’un ‘Gülüistan-ı İrem’ kitabından anlaşılıyor ki “II. Şah Abbas ve oğlu II. Sefi Şah’ın döneminde Dağıstan’daki yöneticilerine maaş olarak paranın yanı sıra Şirvan’daki mülkler de verilmiştir. Kaytak Usmi’nin soyu o zamandan iki kısma bölünmüştür. Büyük kısım Mecalis’te, küçük kısım ise Yengi Kent’te mesken tutmuştur. Kısa süre sonra bu iki kol arasında savaş çıkmış ve küçük kısım büyük kısma

³²⁴ “Quba Xanlığı”, (Erişim Tarihi 21.06.2021), https://www.azerbaijans.com/content_388_az.html

³²⁵ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 88.

³²⁶ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 7.

saldırarak küçük yaşlı Hüseyin dışında herkesi katletmişlerdir. Lakin Ayda Bey adlı birisi Hüseyin'i kaçıırarak saklamıştır.³²⁷

On sekiz yaşını dolduran Hüseyin Bey, İran'a gitmeyi kararlaştırmış ve sefer esnasında kısa süreliğine Salyan ilinde kalmıştır. Burada o Salyan kadısının kızıyla evlenmiş ve evlilikten bir kızı olmuştur.³²⁸ Lakin Hüseyin Bey uzun süre Salyan'da kalamamış ve nihayet sonunda İran'a gitmiştir. İsfahan'a ulaşan Hüseyin Bey, burada Şah'la görüşemediğinden uzun süre şehirde bulunmak zorunda kalmıştır. İsfahan'da Kacar tayfasından olan Zühre adlı bir hanımla evlenmiş ve onun sayesinde sonunda Şah'la buluşabilmiştir. Şah'a hizmetlerinden dolayı o Kuba ve Selyan'ın³²⁹ yönetimine sahip olmuştur. Hüseyin Bey'in Zühre Hanım'dan olan oğlu Ahmet Han, soyunu devam ettirmiştir. Bu sebeptendir ki Ağa Muhammed Şah Kacar Azerbaycan hanlıklarına saldırırken Kubalı Şeyh Ali Han'ı kendine akraba olarak görmüştür.³³⁰

Kurulduktan sonra savunmaya ihtiyaç duyan hanlığın yapılan ilk kalesi Hudat Kalesi olmuştur. Tam olarak güçlendiğinin farkına varan Hüseyin Han, kendi hakkı olan Başlı köyünü sahiplenmiş lakin burada uzun zaman kalamamıştır. Usmi Ali Sultan onu yenilgiye uğratarak Kuba'ya çekilmeye zorlamıştır. Hüseyin Han Kuba'da vefat etmiştir.³³¹ Ondan sonra Hüseyin Han'ın oğlu Ahmet Han, yeniden Başlı'ya saldırmış ve oradaki yandaşlarının da yardımıyla Başlı'yı işgal etmiştir. Uzun süre Başlı'da kalamayan Ahmet Han, burayı yeni orduyla saldırıya geçen Uulbey'in oğlu Ahmet Han'a bırakmak zorunda kalmıştır. Kubalı Ahmet Han Mecalis'e geri dönmüş ve burada kendi adamı tarafından öldürülmüştür.³³² Ahmet Han'ın ölümünden sonra tahta oğlu Sultan Ahmet çıkmıştır.³³³

Tahta çıktıktan kısa süre sonra, 1718 yılında Sultan Ahmet, kayınbabasının tahriki sonucu Hudat'a saldıran Hacı Davut tarafından öldürülmüştür. Han'ın adamları

³²⁷ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 145.

³²⁸ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 7.

³²⁹ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 146.

³³⁰ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 146.

³³¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 8.

³³² Петр Григорьевич Бутков, "Выдержки Из „Проекта Отчета О Персидской Экспедиции В Виде Писем“ ", içinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958), 207.

³³³ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 8.

onun küçük oğlu Hüseyin Ali'yi kaçırarak Ahı köyünde saklamışlardır.³³⁴ Hüseyin Ali Han burada büyümüş ve sonradan Nadir Şah'ın ordusunda hizmet etmiştir. Hizmetlerinin karşılığı olarak da Nadir Şah ona babasının mülkünü geri vermiştir.³³⁵

Hacı Davut tarafından Hudat'a saldırı yapılması ve akabinde gelişen olaylardan sonra Hüseyin Ali Han'a, şehrin hanlığın merkezi olarak kalması mantıklı gelmemiş ve bu amaçla merkez sonradan, 1735 yılında, Kuba şehrine taşınmıştır.³³⁶ Hanlığı geliştirdikten sonra Hüseyin Ali Han, İran tehlikesine karşı daha güçlü devletlerin himayesini aramaya başlamıştır. Bu husustan dolayı daha yakında olan Rusya'dan yardım istemiştir.

1726 yılında Petersburg şehrinde Rus Hükûmeti, Kuba Hanlığı'nın Rusya himayesine alınması konusuyla ilgili meşveret etmiş ve gelecekte Osmanlı Devleti'yle yapılan anlaşma sonucu Kuba, Rusya tarafında kalacaksa Rusya'nın himayesine girecektir diye karar alınmıştır.³³⁷ Anlaşma sonucu olarak 1727 yılının başlarında Kuba Hanlığı, Rusya'ya ilhak edilmiş; öldürülen Sultan Ahmet'in oğlu Hüseyin Ali Han da Kuba Hanı ilan edilmiştir.³³⁸ Hüseyin Ali Han ve saray erkânı toplu şekilde Rusya'ya sadakat yemini etmişlerdir.³³⁹

Yukarıda da anlattığımız gibi Hüseyin Ali Han, Nadir Şah'a karşı da tedbirli davranmış ve neticede dedelerinin eski mülklerini de ele geçirmeyi başarmıştır. Bu politika sonucunda “Salyan” yeniden Kuba Hanlığı'yla birleştirilmiştir.³⁴⁰ Bakıhanov'un “Gülüstan-i İrem”de yazdığına göre; Nadir Şah Kaytak Usmisi'nin kız kardeşini de Hüseyin Ali Han'la evlendirmiştir.³⁴¹

1747 yılında Nadir Şah suikast sonucu öldürüldüğünden kurmuş olduğu devlet, parçalanmaya başlamıştır. Devletin her yerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da devlete karşı ayaklanmalar ve isyanlar başlamıştır. Azerbaycan'da bu zamana kadar ayakta kalmayı başarmış Kuba Hanlığı, bu dönem kurulmuş hanlıklardan biri olmuştur.

³³⁴ Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, 148.

³³⁵ Бутков, “Выдержки из”, 207.

³³⁶ Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений*, 73.

³³⁷ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 11.

³³⁸ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII. веке*, 79.

³³⁹ Бутков, *Материалы*, Ч. I, 97

³⁴⁰ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 11.

³⁴¹ Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, 172.

Nadir Şah'ın Azərbaycan'a seferi zamanı digər hanlıklar daha çox zarar görmüşse de Kuba Hanı her defasında Nadir Şah'la uzlaşabilmiş və hanlık topraklarını harabeye dönmüşmekten kurtarmıştır. Bu sebepten de hanlık gelişmiş ve güçlenmiştir. Tabii ki hanlığın bu durumu, sonuçta diğer topraklardan da buraya ahalinin göç etmesine sebep olmuştur. 1757 yılında Derbent ve Şamahı etrafındaki insanların Kuba'ya göç etmesi, sonuçta hanlığın askerî gücünün artmasına sebep olmuştur.³⁴²

Diğer hanlıklarla kıyaslandığında daha güçlü ve gelişmiş olduğunun farkına varan Kuba Hanlığı kısa süre sonra Azərbaycan'ın bütün topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmek için savaşmaya başlamıştır. Eskiden Kuba Hanlığı'nın himayesinde olan Salyan, Nadir Şah'ın ölümünden sonra hanlık ilan edilmiş ve Ahmet Han tahta oturmuştur. 1757 yılında vefat eden Ahmet Han'ın yerine tahta çıkan akrabası İbrahim Han'ın güçlenmesini istemeyen Hüseyin Ali Han orayı ele geçirmeye çalışmıştır. Salyan ahalisi, İbrahim Han'ı sevmeliklerinden Hüseyin Ali Han'dan yardım istemişlerdir. Durum böyleyken Han ayağına gelen bu fırsatı kullanmış ve 20 yaşındaki oğlu Feth Ali Bey'i ordunun başında Salyan'a göndermiştir. Feth Ali Bey'in ordusuyla Salyan'a geldiğini duyan İbrahim Han tahtı bırakıp Rudbar adlı köyde saklanmak zorunda kalmıştır.³⁴³ Salyan Hanlığı'nı himayesine alan Feth Ali Bey, buraya Kleb Ali Sultan'ı yeni yönetici olarak atamış ve geri dönmüştür.³⁴⁴

1758 yılında Hüseyin Ali Han vefat etmiş, tahta oğlu Feth Ali Han çıkmıştır.³⁴⁵ Feth Ali Han çok akıllı ve becerikli bir devlet adamı olmuştur. Özel bir eğitim almayan Feth Ali Han, küçükken haylaz bir çocuktur. Hatta yaptığı bir yaramazlık yüzünden babasından ceza almamak için uzun zaman ondan saklandığı da olmuştur.³⁴⁶

Hüseyin Ali Han'ın ölümünü fırsat bilen Şamahı Hanının kardeşi Ağa Razi Bey, Kuba Hanlığı'nın köylerine saldırarak oranın ahalisini zorla Şirvan'a göç ettirmiştir. Babasının ölümünden dolayı Feth Ali Han olayların farkına geç varmıştır.³⁴⁷ Ama tahta oturduktan sonra hemen Salyan'a saldırmış ve Muhammed Said Han'la savaşarak onu

³⁴² Бутков, *Материалы*, Ч. I, 249.

³⁴³ İskəndər Bəy Hacınski, *Qubalı Fətəli Xanın Həyatı*, (Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959), 6. .

³⁴⁴ А. Г. Серебров. "Историко-этнографическое описание Дагестана". İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958), 183.

³⁴⁵ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 15.

³⁴⁶ Hacınski, *Qubalı*, 6.

³⁴⁷ Hacınski, *Qubalı*, 7.

yenmiştir. Yürüyüşün sonunda Feth Ali Han hem ahaliyi geri getirmiş hem de babasından sonra kendisinin güçsüz ve savunmasız olduğuna inanan hanlara kendini göstermiş, hiç de kolay bir rakip olmayacağını ispatlamıştır.

Feth Ali Han, kısa süre sonra Derbent Hanlığı'ndan yardım isteğiyle ilgili aldığı mektuplar sonucu hanlığı ele geçirmeyi planlamıştır. Derbent Hanı Muhammed Hüseyin Han, ahaliye zulüm ederek fazladan vergi toplamıştır. Durum böyleyken hanlığın ahalisinin bir kısmı Feth Ali Han'a giderek ondan yardım istemişlerdir. Feth Ali Han bu fırsatı kullanarak Derbent'e yürüyüş yapmış, şehrin kısa süren ablukasından sonra Derbent'e girebilmiştir.³⁴⁸ Derbent beylerinin bir kısmının gizli bir şekilde Feth Ali Han'la görüşüp ondan yardım istemiş olduğu, başka kaynaklarda ifade edilmiştir. Feth Ali Han, beylere karşı iyi davranmış; onlara hediyeler vererek kendi tarafına çekmiştir. O beyler sayesinde Feth Ali Han, Derbent şehrinde kendine çok sayıda yandaş bulmuş ve bu sayede de Derbent'i kolaylıkla alabilmiştir.³⁴⁹ Muhammed Hasan Han ise yönetimden uzaklaştırılmış ve Bakü'ye giderek hayatını orada sonlandırmıştır.

Feth Ali Han, Salyan ve Derbent hanlıklarını ilhak ettikten sonra gücüne güvenerek bütün Azerbaycan hanlıklarını kendi bayrağı altında birleştirmeye çalışmıştır.

Şeki Hanlığı'nın kurulması: 1404 yılında Timur'un Kafkasya'ya seferi zamanı Şeki vilayetini Seyid Ali yönetmiştir. Seyit Ali; Timur yönetimini tanımamış ve dağlara çekilmiştir. Safeviler döneminde ise Şeki yönetimi kabul etmiş bir eyalet olmuştur.³⁵⁰

Safevi Devleti'nin çöküşü sonucunda Nadir Şah, kendi devletini kurmuştur. Nadir Şah'ın hükümrancılığının son döneminde kurmuş olduğu devlette bir sıra sıkıntılar çıkmaya başlamıştır. Vergilerin çokluğundan, savaşlardan yıpranmış ahali Nadir Şah'ın yurt dışına seferini fırsat bilerek ayaklanmalar çıkarmışlardır. Nadir Şah'ın ülke dışında olmasından Azerbaycan'dakiler de yaralanmış, bir kısım Car Balaken sakinleri Köy Ağası Divane İbrahim ve Halil'in liderliği ile ayaklanma başlatmıştır. Akabinde Surhay Han'ın oğlu Murtaza Ali ve Sahur hâkimi Muhammed Bey'in oğlu da isyancılara destek vermişlerdir. Nadir Şah'ın yurt dışında olması isyancıların ekmeğine yağ sürse de Şah'ın Azerbaycan'daki ordu komutanı İbrahim Han ayaklanmayı bastırmak için hemen harekete geçmiştir. Tiflis'e doğru giden isyancıları Garayan Çölü'nde yakalayan

³⁴⁸ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 17.

³⁴⁹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 570.

³⁵⁰ Броневский, *Новейшие географические*, 2 ч., 438.

İbrahim Han, onları dağıtmayı başarmıştır. İsyancılar kendi memleketlerine geri dönmek zorunda kalmışlar ve o sene bir daha sıkıntı çıkarmamışlardır.³⁵¹ Ama isyancıların yenilgiye uğraması bir daha ayaklanma çıkmayacağı anlamına gelmemektedir.

1738 senesinde Car Balaken sakinleri, Köy Ağası Divane İbrahim ve Halil'in önderliği ile yeniden ayaklanma başlatmıştır. Onlara, Dağıstanlılar da yardıma gelmiştir. İbrahim Han, ilk başta isyancıları içten parçalayıp kendi tarafına çekmeyi ve böylece ayaklanmayı bitirmeyi planlasa da bunu başaramamıştır.³⁵²

İlk çarpışmada İbrahim Han zafer kazanmış, isyancılar dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu başarısından sonra İbrahim Han isyancıları takip ederek bir hamleyle onları bitirmeyi planlamıştır. İbrahim Han'ı bu planından vazgeçirmeye çalışsalar da hiç kimseyi dinlemeyen İbrahim Han, isyancılarla savaşa girmiş ve sonuçta hem kendisi hem de Gence hâkimlerinden Uğurlu Han isyancılar tarafından öldürülmüştür. İbrahim Han'ın ölümünden sonra Nadir Şah'ın Azerbaycan'daki ordusunun başına, Şah'ın akrabalarından Muhammed Han Afşar geçmiştir. Muhammed Han Afşar, ordunun geri kalan kısmıyla bin bir zorluklarla Araz Nehri'ne ulaşmayı başarmıştır.³⁵³ Olaylar esnasında Afganistan ve Hindistan'ın işgali ile uğraşan ve sürekli askerî güce ihtiyaç duyan Nadir Şah, Azerbaycan'a bir ordu göndermek zorunda kalmıştır.

Eş zamanda Şeki'de de Nadir Şah'ın hâkim olarak atadığı Melik Necef'in yaptıklarından bıkan halk Şah'a sürekli şikâyet mektubu yazmıştır. Şah onsuz zaten zor olan durumu, daha da zorlaştırmamak adına Şeki halkının çok sevdiği ve saygı gösterdiği Hacı Çelebi Kurbanoglu'nu Melik Necef'e vekil tayin etmiş; vergilerin toplama zamanı ve vergi konusunda onunla istişare etmesini emretmiştir.³⁵⁴ Hacı Çelebi, eski Şeki hâkimlerinden Derviş Muhammed Han'ın soyundan gelmektedir. Hacı Çelebi'nin vekillik yapması ve sürekli Melik Necef'i kontrol etmesi Melik Necef'i iyice

³⁵¹ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 541.

³⁵² Надырпаша Сотавов, *Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях XVIII века* (Москва: Наука, 1991), 97.

³⁵³ М. Р. Арунова ve К.З.Ашрафян, *Государство Надир-Шаха Афшара: очерки общественных отношений в Иране 30-40-х годов XVIII века* (Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1958), 189.

³⁵⁴ Ağa Fateh, *Şeki Hanlarının*, 9.

bıktırmıştır. Ondan kurtulmanın yollarını arayan Melik Necef sonunda Şah'a mektup yazarak Hacı Çelebi'nin vergileri toplarken ona engel olduğunu bildirmiştir.³⁵⁵

Nadir Şah mektuba cevap olarak Hacı Çelebi'yi Derbent'e çağırarak idam ettirmeyi planlamıştır. Bunun böyle olacağını önceden anlayan Hacı Çelebi, Şah'ın huzuruna çıkarak Şah'ın vergilerine değil de Melik Necef'in kendisi için topladığı vergilere karşı çıktığını anlatmıştır. Nadir Şah'ın veziri Mirze Mehdi Han, Şeki halkı arasında önemli nüfuza malik olan Hacı Çelebi'nin bu durumda öldürülmesinin isyana yol açacağını bildirerek onu bırakmayı önermiştir. Kaynakların ifadesine göre Nadir Şah Hacı Çelebi'yi bıraktıktan sonra çok pişman olmuş ve yakınındakilere şöyle söylemiştir: *"Benim adamlarım huzurumda bırakın konuşmaya, nefes almaya bile zorluk çekerken, Şekli Hacı Çelebi boğazında ip varken bana derdini hiç çekinmeden anlattı. Bunun sonuçları çok kötü olacak"*.³⁵⁶

1743 senesinin sonunda Hacı Çelebi ile Melik Necef arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Nadir Şah, bu defa Hacı Çelebi'ye 100 bin tümen (para birimi) ceza kesmiştir. Hacı Çelebi bu parayı ödemekten imtina ettiğinde Şah onu, huzuruna çağırmıştır. Bu defa öyle kolay kurtulamayacağını anlayan Hacı Çelebi, Şeki soylularıyla birlik olup Melik Necef'i öldürmüştür.³⁵⁷ Akabinde Hacı Çelebi; Şeki'yi hanlık, kendisini ise han ilan etmiştir.³⁵⁸

Nadir Şah 1744 yılında Hacı Çelebi'yi cezalandırmak amacıyla 15 bin kişilik ordu ile Şeki Seferi'ne çıkmıştır. Saldırıdan korunmak amacıyla Hacı Çelebi kendi taraftarlarıyla Şeki şehrinin 8 km uzağında bulunan "Gelirsen Görürsün Kalesi"ne saklanmak zorunda kalmıştır. Hacı Çelebi'nin ordusu mekâna hâkim olduğundan Şah'ın ordusu sürekli yenilgiye uğramaktadır.³⁵⁹

Ordusunun yenilgisinden sonra Nadir Şah Berde'ye, oradan da Derbent üzerine sefer düzenlemiştir. 1745 senesinde yeniden *"Gelirsen Görürsün Kalesi"ne* saldırmıştır. Lakin bu defa da yenilgiye uğrayan Şah sinirinden Şeki şehrini yakmış, 5 ay daha burada kaldıktan sonra ordusunun bir kısmını burada bırakarak gitmek zorunda kalmıştır. 1746 senesinin mart ayında erzak yetmezliği sonucunda Hacı Çelebi, pes

³⁵⁵ Ağa Fateh, *Şeki Hanlarının*, 10.

³⁵⁶ Левиатов, *Очерки из истории*, 92.

³⁵⁷ Refik Hüseyinoğlu İbadov, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri", içinde *Türkler. VII Cilt*, ed. , Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 74.

³⁵⁸ Mahmud İsmayıl ve Maya Bağirova. *Şeki Hanlığı* (Bakı: Azər nəşr, 1997), 17.

³⁵⁹ Левиатов, *Очерки из истории*, 93.

etmiş ve Nadir Şah'ın hâkimiyetini tanıdığını bildirmiştir. Nadir Şah da Hacı Çelebi'yi Şeki'ye vekil tayin etmiştir.³⁶⁰ Aslında bu Hacı Çelebi için belki de küçük bir zafer sayılıyordu ama hanlıkların ortaya çıkması yolunda atılmış mühim bir adımdır. Bundan sonra olacak olaylarda yani hanlıkların ortaya çıkmasında bu hadise ilk adım olarak değerlendirilebilir.

1747 senesinde Nadir Şah'ın ölümünden sonra, kurmuş olduğu Afşar İmparatorluğu dağılmaya yüz tutmuştur. 1743 senesinde ortaya çıkmış olan Şeki Hanlığı tamamen bağımsız olmuş ve Hacı Çelebi de kendini resmen han ilan etmiştir. Azerbaycan hanlıkları içerisinde en kudretlisi Şeki Hanlığı'dır. Hanlık; batıda İlu Sultanlığı'yla, doğuda Şamahı Hanlığı'yla, güneyde Karabağ ve Gence hanlıklarıyla, kuzeyde Dağıstan ve Kuba hanlıklarıyla sınır komşusudur.³⁶¹

Hanlığın merkezi Şeki şehridir. 1722 senesinde Kiş Nehri'nin taşması sonucu şehir yerle bir olmuş nüfusunun bir kısmı taşınmış, diğer kısmı ise yeni bir şehir inşa etmiştir. Yeni kurulmuş şehrin ismi Nuha olmuş ve 1964 senesine kadar şehir bu isimle adlandırılmıştır.³⁶²

1765 senesine kadar kale duvarları olmayan şehir sık sık düşman saldırısına maruz kalıyor ve şehrin sakinleri sürekli "Gelirsen Görürsün Kalesi"ne sığınmak zorunda kalıyordu. Nihayet 1765 senesinde kale duvarları yapılmaya başlanmıştır.³⁶³

Hanlık ortaya çıktığı ilk günden başlayarak kendi hudutlarını korumak zorunda kalmıştır. Şah'ın varislerinden olan Emir Arslan Han, Azerbaycan'ın Batı Hanlıkları'nın varlığını tehdit ederek ona boyun eğmeye davet ettiğinde Hacı Çelebi onun teklifini geri çevirmiş ve oğlu Hasan Ağa'yı orduyla, ona karşı savaşmaya göndermiştir. Bu savaşta Hasan Ağa şehit olsa da Emir Aslan, Şeki'yi işgal etmeden geri dönmüştür. Onu takip eden Hacı Çelebi, Tebriz yakınlarında yenilgiye uğrayarak geri dönmek zorunda kalmıştır.³⁶⁴

³⁶⁰ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 545.

³⁶¹ "Şeki Hanlığı", (Erişim Tarihi 21.06.2021), https://www.azerbaijans.com/content_392_az.html

³⁶² İbadov, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu", 74.

³⁶³ От канцелярия кавказского наместника, *Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Кавказский календарь на 1846 год*, (Тифлис: Канцелярия Кавказского Наместника, 1846), 51.

³⁶⁴ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 21.

2.2.Hanlıkların Sosyal-Ekonomik Durumu.

Kuba ve Şeki hanlıkları, dönemin en güçlü ve gelişmiş hanlıkları sayılmıştır. Askerî gücün yanı sıra tarım da gelişmiş ve ahali yaptıkları işin karşılığında hanlara ve beylere belirli miktarda vergiler ödemiştir.

Kuba Hanlığı'nın Ahalisi: Kuba Hanlığı 10 vilayetten oluşmuştur: Derbent, Ulus, Kuba, Rustov, Müşkür, Şabran, Bermek, Hınalığ, Budug. 1796 yılında Rusların yürüyüşüne kadar Kuba'da yaşayan ahali Türk soylu Müslüman ahali olmuştur.³⁶⁵ Kuba Hanlığı'nda Türk dilli ahalinin yanı sıra Tat, Buduk ve Hınalık halkları da yaşamıştır. Tatlar, Kuba vilayetinin doğu kısmını mesken tutmuşlardır.³⁶⁶ Bu halklar kendi dillerini korusalar da yerel halk içerisinde onlara karışarak asimile olmuşlardır. Hanlığın birkaç köyünde Ermeni aileleri de yaşamışlardır ama onların sayısı 180 evi geçmemiştir.³⁶⁷ Kuba şehri yakınlarında Gudyalçay Nehri'nin kıyısında iki yüz aileden oluşan Yahudi köyleri olmuştur.³⁶⁸ Buradan anlaşılan şu ki Kuba Hanlığı'nda Türkler, Hınalıklar, Lezgiler, Buduklar, Tatlar, Yahudiler ve Ermeniler yaşamışlardır.³⁶⁹ Lakin hanlığın ahalisi, genellikle Türk olmuş ve ahali arasında Türkçe konuşulmuştur.³⁷⁰

Hanlıkta yaşayan Yahudilerin aslında buraya ne zaman geldiği ve kim olduklarıyla ilgili elimizde iki farklı bilgi vardır. Bazı kaynaklar onların eskiden Kuba Hanlığı arazisinde yaşayan ve sonradan Yahudiliği kabul eden Pers dilli Tatlar olduğunu yazmıştır.³⁷¹ Diğer kaynağa göre ise onlar Sasani Şahı II. Kuruş'un zamanında Babil esaretinden kurtularak İran'a gelen ve sonradan burada kalmak isteyen Yahudiler olmuştur.³⁷²

Kuba Hanlığı'nda yaşayan Yahudiler daha çok dağlık arazide toplu olarak yaşadıklarından onlara "Dağ Yahudiler" denilmiştir. Zamanla ise Kuba Hanlığı'nda

³⁶⁵ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 18.

³⁶⁶ Bakıxanov, *Güllistan-i İrem*, 25.

³⁶⁷ İbişov, *Quba Xanlığı*, 181.

³⁶⁸ Бутков, "Выдержки из", 205.

³⁶⁹ İbişov, *Quba xanlığı*, 175.

³⁷⁰ Бутков, "Выдержки из", 204.

³⁷¹ Б.В. Миллер, "О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа", *Записки Института Востоковедения АН СССР*, № I (1952): 269.

³⁷² Ю. А. Солодухо, "Движение Маздака и восстание еврейского населения Ирака", *Вестник древней истории*, № 3-4(1940): 143.

yaşadıklarından dolayı adları “Kuba Yahudi”si olarak değişmiştir.³⁷³ Yahudiler de birlikte yaşadıkları Müslüman Türklerle karışmalar da din ve dillerini korumuşlardır.

Kuba Hanlığı’nda yaşayan diğer bir halk ise Lezgilerdir. Onlar tarih boyunca Kuba Hanlığı’nda yerli Türklerle birlikte yaşamışlardır. Lezgilerin daha çok yaşadıkları yerler ise Hınalık, Yukarıbaş, Enikdere, Sırt, Altıpara, Aktıpara, Dokuzpara ve Rutul köyleri olmuştur.³⁷⁴

Hanlıkta sosyal zümrenin başında Han durmaktadır. Han, iç işlerinden ve dış politikanın oluşumundan sorumlu sayılsa da kimseye hesap vermemiş ve yönetimde tek söz hakkına sahip olmuştur. Buna rağmen Han, şeriat kanunları ve töreyi bozamazdı.³⁷⁵ Hanlardan sonra piramitte ikinci sırada beyler durmuştur. Beyler Hanlıkta sınırsız yetkiye sahip olmuşlardır. Ama onlar da kendi aralarında iki kısma bölünmüştür: soylu Beyler ve hizmet Beyleri.³⁷⁶ İlk kısım beyler henüz hanlık oluşmadan çok önce Safeviler döneminde yönetimde söz hakkına sahip kişilerin nesillerinden gelmişlerdir. Diğer kısım beyler ise bu adı hanlık için hizmetlerinden dolayı sonradan almışlardır.³⁷⁷ Hanlık var olduğu sürece yönetimdeki hanlar hizmet beylerine güvenerek politikalarını oluşturmuşlardır. Lakin hanlığın Rusya tarafından işgalinden sonra yönetim değiştiği için beylerin de durumu değişmiştir.

Hanlığın ahalisinin büyük kısmı köylülerden oluşmuştur. Onlar, sosyal zümrenin en aşağı kısmında yerleşmişlerdir. Beyler gibi köylüler de birkaç kısma bölünmüştür: raiyyet, rencber ve elatlar.³⁷⁸

Raiyyet, genellikle beylerin topraklarında yaşamış, kendi iş aleti ve hayvanı olan ailelerden oluşmuşlardır.³⁷⁹ Kendi iş aleti ve hayvanı olmayan köylüler ise rencberler olmuştur. Onlar hanların, beylerin ve ruhban kısmının topraklarında çalışmışlardır. Rencberler en zor durumda yaşayan kesim olmuştur. Kimin toprağında çalıştıklarına

³⁷³ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 20.

³⁷⁴ И.Г. Гербер, “Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря”, içinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, ed., М. О. Косвен, (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958), 77.

³⁷⁵ Илья Павлович Петрушевский. *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Часть I (Феодальные отношения и колониальный режим. 1827-1843 гг.)*, (Москва- Ленинград: Издательство АН СССР., 1936), 137.

³⁷⁶ İbişov, *Quba Xanlığı*, 162.

³⁷⁷ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 158.

³⁷⁸ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 403.

³⁷⁹ İbişov, *Quba Xanlığı*, 173.

bakılmaksızın hazineye en çok vergiyi veren kısım rençberler olmuştur. Bu ahalinin yanı sıra hayvancılıkla uğraşarak elatlar da vardı ki onlar genellikle göçebe hayat tarzı sürmüşlerdir.³⁸⁰

Kuba Hanlığı'nda şehir ahalisi; tüccar, sanatkâr ve şehir yoksullarından oluşmuştur.³⁸¹

Kuba Hanlığı'nda Ziraat: Kuba Hanlık toprakları ziraat için çok yararlı topraklar olmuştur. Ahalinin neredeyse çoğu ziraatla geçinmiştir. Hanlıklar arasında uzun süren ara savaşırlara ve yabancı hükümdarların saldırılarının bu topraklara verdiği zararlara rağmen köylüler, yılmadan ziraatla uğraşmış ve kendi buğdayını üretmeyi başarmıştır.³⁸²

Hanlığın arazisi ve yerleştiği iklim kuşağı ziraatın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Toprakları verimli olan Kuba Hanlığı yemyeşil bağlar ve bahçelerle çevrilmiştir. Bağlarda armut, elma, şeftali, kırmızı erik, incir, dut, ayva, nar ve ceviz yetiştirilmiştir.³⁸³ Bugün bile Kuba'nın elmaları Azerbaycan'da çok ünlüdür. Elmanın ahalisi arasında daha çok yetiştirilmesi, bu meyve ağacının çok verimli olmasıyla alakalandırılmıştır.³⁸⁴ Hanlıkta yetiştirilen meyveler, yalnızca Kuba Hanlığı'na değil diğer hanlıklara da fazlasıyla yetmiştir. Müşkür ve Şabran eyaletlerinde ise üzüm yetiştirilmiştir.³⁸⁵

Ziraatla uğraşan köylüler ise boya bitkileri, pamuk, tahıllı bitkiler yetiştirmişlerdir.³⁸⁶ Düzlük arazilerde ziraat gelişse de dağlık kısımlarda sadece tahıl yetiştirilmiştir. Buranın soğuk iklimi, diğer çeşitleri yetiştirmek için uygun olmamıştır. Dağlık arazilerde ziraatın gelişmemesinin diğer sebebi ise su kaynaklarının derinde, ziraat için yararlı toprakların ise daha yüksekte bulunması olmuştur. Bazen de ormanlarda ağaçların kesilmesi sayesinde ziraat için yararlı topraklar oluşturulmuştur.

³⁸⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 403.

³⁸¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 71.

³⁸² Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 21.

³⁸³ İbişov, *Quba Xanlığı*, 196.

³⁸⁴ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 22.

³⁸⁵ Высочайшаго Соезволения, *Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Том IV* (Санкт-Петербург: Тип. Департамента внеш.торговли, 1836), 133.

³⁸⁶ Ф.Ф. Симонович, “Описание Южного Дагестана 1796 год”, içinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, ed., М. О. Косвен, (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958),144.

Bu yerler ise ahali arasında “tala ziraatı” olarak adlandırılmıştır.³⁸⁷ Bunun yanı sıra toprakları ekime daha da verimli yapmak için, onları sırayla kullanmışlardır. Nadasa bırakılan topraklarda önceleri hayvanlar beslense de sonrasında onlar da bağcılık için kullanılmıştır.³⁸⁸

Tüm zamanlarda olduğu gibi tarım için hanlıkta da çift ve saban kullanılmıştır. Çift veya saban kullanımında büyükbaş hayvanlar kullanılmıştır. Çift dağlık arazilerde, saban ise daha çok düzgün arazide kullanılmıştır.³⁸⁹

Hanlık, su kaynakları ve nehirler açısından oldukça zengindir. Hanlık arazisinde susam yetiştirilmiş ve tohumlarından tahin yağı alınmıştır. Tahin genellikle ilkbaharda yetiştirilmiştir. Yetişen tahin önce biçilmiş, daha sonra ise kurutularak tohumlarından arındırılmıştır. Burada yetişen tahin, diğer memleketlerden farklı olarak daha koyu renkli olmuştur. Temizlenmiş tahin tohumları, kahve taneleri gibi iyice kavrulduktan sonra dibek taşında ezilerek yağ haline getirilmiştir.³⁹⁰

Hanlığın ziraatında hayvancılık, çok önemli bir yer tutmuştur. Hanlık topraklarının bol olması burada hayvancılığın da gelişmesine imkân vermiştir. Hayvancılık; Şabran, Müşkür, Şeşpara ve Beşbarmak köylerinde gelişmiştir. Hanlıkta 27 bin at, 50 bin öküz, 40 bin inek, 20 bin çamız ve 250 bin koyun vardır.³⁹¹ Tarımda büyükbaş hayvanlar daha çok kullanılır. Yani tarımla uğraşan köylüler saban ve çift sürmek için büyükbaş hayvana ihtiyaç duymuş ve onları beslemişlerdir. Köylülerin elat kısmı ise büyükbaş hayvanı para kazanmak için kullanmış, daha çok küçükbaş hayvan yetiştirmişlerdir. Köylüler hayvanların etini ve sütünü kullanmış, yününden kilim ve halı örmüşlerdir.³⁹²

Kuba Hanlığı’nda Vergiler: Ahaliden toplanan vergilerin Han için olan kısmı “töycü” olarak adlandırılmıştır. Bundan başka bağ sahiplerinden bağ parası, hazine otlaklarını kullananlardan çöpbaşı, pirinç yetiştirenlerden ise uşr denilen vergiler toplanmıştır. Köylüler yalnızca Han’ın sarayına değil beylere de vergi ödemek zoruna

³⁸⁷ Teymur Bünyadov vd. , *Azərbaycan Etnoqrafiyası, Üç cildə. I cild* (Bakı: Şərq-Qərb, 2007), 70.

³⁸⁸ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 48.

³⁸⁹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 49.

³⁹⁰ С. Гмелин, *Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. ч. 3* (Санкт-Петербург: Ижд. Имп. Акад. Наук, 1785), 118.

³⁹¹ Высочайшаго Соизволения, *Обозрение российских владений за Кавказом, Том IV*, 133.

³⁹² Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 50.

kalmışlardır. Vergi olarak genellikle tahıl yetiştirenlerden tahılın bir kısmı, tarım için hayvan kullananlardan odun, saman alınmıştır (hayvanı olmayanlar bu vergiden muaf tutulmuştur). Bundan başka on aileden toplam bir kişi işçi olarak bey evine gönderilmiş, beyler ev yaptırdıkları zaman ise bütün köy belirli süre içerisinde orada çalışmıştır. Bunun yanı sıra köylüler beyin pirinç tarlasında çalışmış ve ona belirli miktarda ayıklanmış pirinç vermiştir. Bu vergiler köy ağası tarafından toplanmıştır.³⁹³

Eğer ki hanlık özel bir durumdaysa ve ya savaş kapıdaysa o zaman Han, bütün ahaliden hatta beylerden de vergiler toplamıştır. Hanlıkta kişi başına ödenen can vergisi, bekâr kişilerle kıyaslandığında evli kişilerden daha fazla toplanmıştır.³⁹⁴

Hanlıkta 1806 yılından başlayarak ipek üretiminden vergi alınmıştır.³⁹⁵ İpeğin vergisi on ayda bir mahsul tam oluştuğunda toplanmıştır.³⁹⁶

Köylüler, vergi toplanma zamanında yıl içerisinde kullanacakları mahsulü ayırdıktan sonra geri kalan ürünü vergi olarak vermişlerdir. Gayrimüslümler de Müslümanlar gibi vergiye tabii tutulmuştur. Ticaretle uğraşan Yahudiler de hazineye vergi ödemişlerdir.³⁹⁷

Hanlıklar döneminde vergilerden muaf tutulmuş “maaflar” adlı bir grup da bulunmaktadır. Bu grup içerisinde vergi ödemeyen ruhbanlar, köylüler, göçebe tayfalar, şehir ahalisi, dervişler, manastırlar yer almaktadır.³⁹⁸ Han ve beylerin hizmetinde bulunanlar yüzbaşılar, onbaşılar ve köy ağaları da “maaflar” kategorisinden sayılmışlardır.³⁹⁹ Hanlıklarda “maaflar” kategorisi, birbirinden farklı olmuştur. Rus işgalinden sonraki dönemde “maaflar” kategori olarak ortadan kalkmış ve onlar da vergi ödemeye başlamışlardır.

Kuba Hanlığı’nda mimarî yapı, zanaat ve ticaret: Kuba Hanlığı’nın mimarisi ile ilgili örneklerin çoğu günümüze kadar ulaşmıştır. Hüseyin Ali Han tarafından dönemin en güzel yapıtlarından biri olan Kuba Han Sarayı yaptırılmıştır. Saray tuğladan

³⁹³ Mustafazadə, *Quba Hanlığı*, 72.

³⁹⁴ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 172-73.

³⁹⁵ Mustafazadə, *Quba Hanlığı*, 74.

³⁹⁶ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том IV* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866), evrak 1007, 648.

³⁹⁷ А.П. Берже, *Акты*, evrak 1007, 648.

³⁹⁸ Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений*, 182.

³⁹⁹ Левиатов, *Очерки из истории*, 42.

yapılmış, dekoratif süslemelerle zenginleştirilmiştir.⁴⁰⁰ Diğer bir yapıt ise Feth Ali Han'ın eşi Tuti Bike için Derbent şehrinde yapılmış türbedir. Türbe 1787-1788 yıllarında inşa edilmiştir.⁴⁰¹

Hanlıkta zanaat ve ticaret çok gelişmiştir. Küçükbaş hayvancılığın gelişmesi sayesinde halı dokumacılığı en yaygın zanaat şekli olmuştur. Hanlıkta pamuk da yetiştirildiğinden yünden halı ve kilim, pamuktan ise kumaşlar dokunmuştur. Derbent şehrinde dokunan ipek kumaşlar, Şamahı ipek kumaşları kadar kaliteli olmuştur.⁴⁰²

Kuba Hanlığı'nda halı dokumacılığı, zanaatın gelişmiş alanlarından sayılmıştır. İmankulukent, Çiçi, Zeyve ve Pirabadil köyleri dokuma halılarıyla ün salmışlardır.⁴⁰³

Hanlıkta demircilik de gelişmiş, daha çok saban, kara saban, balta ve kesici aletler yapılmıştır.⁴⁰⁴ Demirci atölyelerinin yanı sıra silah atölyeleri de çok önemlidir. Kuba, Derbent, Ahtı, Dokuzpara şehirlerindeki silah atölyelerinde silah yapılmıştır.⁴⁰⁵

Derbent, Kuba ve Salyan'da darphanelerin olmasına ve orada gümüş para basılmasına dair bilgiler de mevcuttur. Kuba'da basılmış gümüş paraların kalitesi diğerleriyle kıyaslandığında daha kaliteli sayılmıştır.⁴⁰⁶

Hanlıkta ahali genellikle ziraatla uğraştıklarından ve neredeyse hep aynı ürünler yetiştirildiğinden satılacak çok fazla mahsul olmamıştır. Bu sebeptendir ki ticaret çok gelişmemiştir. Genellikle Kuba ve Derbent şehirleri, ticaret merkezi sayılmış ve ticaretle uğraşanlardan “rahdari” vergisi alınmıştır.

Şeki Hanlığı'nın Ahalisi: Şeki Hanlığı zamanın en gelişmiş ve güçlü hanlıklarından biri olmuştur. Evliya Çelebi, Şeki Hanlığı'ndan şu şekilde bahsetmektedir: “Şirvan eyaletinde tepe üzerinde yapılmış güzel bir kale. Kalede bine yakın asker var. Gence ve Şirvan isimli iki kapısı olan bu kale, Dağıstan'la sınırda yerleşmiştir. Kalede üç bin ev ve yedi mihrap var. Kalede kapalı çarşı, Lağuş oğlu

⁴⁰⁰ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 189.

⁴⁰¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 230.

⁴⁰² Бутков, “Выдержки из”, 201; 207.

⁴⁰³ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 59.

⁴⁰⁴ Высочайшаго Соизволения. *Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях Том III* (Санкт-Петербург: Тип. Департамента внеш. торговли, 1836), 312.

⁴⁰⁵ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 61.

⁴⁰⁶ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 60.

Ahmet Bey ve III. Murat Han camisi var. Kervansaray, hamam ve küçük pazarı olan şehrin bağlarında ipek üretiliyor.”⁴⁰⁷

Hanlığın toprakları Şeki, Haçmaz, Gabala, Araş, Padar, Ağdaş, Alpaut ve Göynük olmak üzere sekiz vilayete bölünmüştür. Bu vilayetleri Han'ın görevlendirdiği naipeler idare etmiştir. Şeki vilayetinin nüfusu 1796 yılında 60 bin kişidir. Hanlıkta savaş çıktığı zaman 10 bin kişilik ordu meydana gelmektedir.⁴⁰⁸ Serebrov; Şeki'de 15300 ev olduğunu, ahalinin adet ve geleneklerinin Kuba ve Derbent hanlıklarıyla neredeyse aynı olduğunu ve Kumukça (Türkçe) konuştuklarını yazmıştır.⁴⁰⁹

Memmedova; Şeki ahalisinin Türkmen Tatarlardan oluştuğunu yazmıştır.⁴¹⁰ Burnaşev ise şehirle ilgili bilgi verse de hanlığın ahalisi ile ilgili bilgi vermemiştir.⁴¹¹

1824 yılında Şeki Hanlığı'nda 80 bin Azerbaycan Türk'ü, 15300 Ermeni, bin civarında Yahudi ve bin beş yüz Udi yaşamıştır.⁴¹² Ermeni aileleri buraya 1807 yılında Hoy Hanı Cafer Kulu Han'la birlikte, Ruslar tarafından göçürülmüştür.⁴¹³

Hanlığın sosyal yapısı içerisinde piramidin en başında Han bulunmaktadır. Han'dan sonra sultanlar, melikler ve beyler gelmektedir. Onlardan sonra sırasıyla tayfa başçıları, ağalar ve ruhban kesimi gelmektedir. En alt tabakada ise köylüler, raiyyet, rençber ve elatlar bulunmaktadır.

Diğer Hanlıklarda olduğu gibi Şeki'de de han sınırsız yetkiye sahiptir ve Hanlığın yegâne yöneticisi olmuştur. Han'ın yakın adamlarından oluşan teşkilat divan sayılmaktadır. Han'ın en yakın danışmanı veziridir. Han'dan sonra gelen sultanlar ve melikler, hana tabii olan ve belirli yerlere yöneticilik yapan kişiler olmuştur. Hanlıkta iki sultan vardır. O sultanlar; Gebele ve Ereş sultanlıklarının yönetiminden mesul sayılmışlardır.⁴¹⁴ Serkeri-ali maliye işlerine bakmış, eşik ağası ise Han'ın işleri ile

⁴⁰⁷ Evliya Çelebi, *Səyahətnamə (Azərbaycan Tarixinə Aid Seçmələr)*, çev. Seyidağa Onullahi (Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997), 58-59.

⁴⁰⁸ И.Т. Дренякин, “Описание Ширвана”, içinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII — XIX вв. Архивные Материалы*, ed. , М. О. Косвен, (Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958), 170-71.

⁴⁰⁹ А.Г. Сereбров, “Историко-этнографическое”, 180 -81.

⁴¹⁰ Memmedova, “Kafkasya'nın Türk Halkları”, 102 -103.

⁴¹¹ С. Бурнашев, *Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния* (Курск: в типографии Курского приказа общественного призрения, 1793), 9.

⁴¹² “Şeki”, (Erişim tarihi 08.05.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/seki>.

⁴¹³ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том III* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1869), evrak 496, 275 -76.

⁴¹⁴ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 26.

ilgilenmiş ve Han'ın hazinesini yönetmiştir. Sandıkrat ağası Han'ın depolarındaki tahıl ve diğer erzakları kontrol etmekle ilgilenmiştir. Han sarayındaki memurlara maaş karşılığı olarak bazı vilayetlerin vergi toplama hakkını vermişse de hazineye vergileri serkarlar toplamıştır.⁴¹⁵

Beyler de Kuba Hanlığı'nda olduğu gibi soylu (mülk sahipleri) ve hizmet (tiul) beyleri olarak ikiye ayrılmıştır.⁴¹⁶

Ahalinin büyük kısmı köylülerden oluşmuştur. Köylüler de diğer hanlıklarda olduğu gibi raiyyet, rencber ve elatlardan oluşmuştur. Kuba Hanlığı kısmında onlarla ilgili bilgi verdiğimiz için daha fazla detaya girmek istemedik. Diğer Hanlıklarda da köylüler aynı olduğundan onların da sadece isimleri verilecektir.

Şeki Hanlığı'nda Ziraat: Şeki Hanlığı'nda toprakların verimli olması, ılımlı iklim kuşağı ve ahalinin tarım becerileri sayesinde tarım oldukça gelişmiştir ve ziraat çok önemli bir yer tutmuştur. Hanlıklar arasındaki savaşlar, komşu devletlerin işgalci yürüyüşleri hanlıktaki tarım arazilerinin mahvolmasıyla sonuçlanmıştır. Bazı dönemlerde savaşların yanı sıra tarım arazileri afetler sonucu da zarar görmüştür. Şeki Hanlığı'nda da toprakların büyük kısmı han ve beylere ait olmuştur. Tarım aleti olmayan rencber köylüler bu topraklarda çalışmışlardır.

Diğer hanlıklarda olduğu gibi Şeki Hanlığı'nda da ziraatta en önemli yerlerden birini buğdaycılık tutmuştur. Ahali kendi buğdayını yetiştirip kendini geçindirmeyi başarmıştır. Komşularla ilişkilerin zayıf olması, daha çok düşmana sahip olmaları, diğer yerlerden buğday ve temel gıda malzemelerinin getirilmesinin zor olması sonucunda tarım iyice gelişmiştir.⁴¹⁷ Buğday ekimi sadece köylerde değil toprağın uygun olduğu şehirlerde de yapılmıştır.

Buğdayın yetiştirilmesi aşamalı şekilde olmuştur: sürüm işlemi, ekim işlemi, hasat ve sonda buğdayın öğütülmesi. Buğdayın daha verimli olması için toprağın iyice sürülmesini gerekmiştir. Bu dönem, diğer hanlıklarda olduğu gibi Şeki Hanlığı'nda da sürüm işlemi zamanı çift ve saban kullanılmıştır. Şeki Hanlığı'nda da düzlük arazilerin sürülmesinde çift, dağlık arazilerde ise saban kullanılmıştır. Saban sürmek için bazen

⁴¹⁵ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 24 -25.

⁴¹⁶ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 403.

⁴¹⁷ Броневский, *Новейшие географические.*, 2 ч, 277.

dört beş kişinin yönetiminde 14 çift hayvan kullanılmıştır.⁴¹⁸ Kendi toprak sahalarında buğday yetiştiren köylüler aynı şekilde hanların ve beylerin de topraklarında çalışmışlardır. Hanlık var olduğu sürece hanların topraklarının işlenmesi hep köylülerin işi olmuştur.

Diğer Hanlıklarda olduğu gibi Şeki Hanlığı'nda da buğdayın yetiştirilmesinde rencberler çalışmıştır. Kendi toprakları ve tarım aletleri olmayan rencberler hanların ve beylerin topraklarında çalışmış ve emeklerinin karşılığı olarak buğdayın bir kısmını almışlardır.

Tarımda önemli yerlerden birini de çeltik yetiştirilmesi tutmuştur. Çeltik yetiştirmek köylüden çok fazla zahmet ve güç isteyen bir tarım sahası olmuştur. Bol suya ihtiyaç duyan çeltiği yetiştirmek için, buğday ekiminde yararsız olan topraklar kullanılmıştır. Çeltik bitkisi toprakta yetismeye başladığı günden başlayarak hasat dönemine kadar sürekli ilgi istemiş, aksi takdirde mahsulün kalitesiz olma olasılığı artmıştır.

Şeki Hanlığı'nda da diğer hanlıklarda olduğu gibi çok sayıda bağ sahaları olmuştur. Kuba Hanlığı nasıl elmasıyla ünlüyse, Şeki Hanlığı da armut meyvesiyle çok ünlü olmuştur.⁴¹⁹ Bunun yanı sıra bağlarda kestane, ceviz ve fındık yetiştirilmiştir.

Şeki Hanlığı Azerbaycan'da yetiştirilen ipeğin merkezi olmuştur. Yüzyıllar boyu gelişen ipekçilik geleneğinin inkişafı, Şeki Hanlığı'nda olmuştur. Hanlığın savaşıardan çok yıpranmaması da ipekçiliğin gelişmesine yardımcı olmuştur. İlk başta Şamahı şehri ipekçiliğin merkezi olsa da sonradan ipekçilik, Şeki Hanlığı'nda gelişmiş ve hatta o kadar ki 'Şeki ipeği, Şamahı ipeğinden daha kaliteli' sayılmıştır.⁴²⁰ Şeki Hanlığı'nda üretilen ipek hem hanlıkta kullanılmış hem de hanlık dışına ihraç edilmiştir.⁴²¹

Şeki Hanlığı'nda hayvancılık da gelişmiş, köy yaşamının ve köylülerin geçim kaynağı olmuştur. Hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvancılık gelişmiştir.

⁴¹⁸ Иван Иванович Шопен, *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи* (Санкт-Петербург: тип. Имп. акад. наук, 1852), 737-738.

⁴¹⁹ Высочайшаго Соизволения, *Обозрение российских владений*, 347.

⁴²⁰ Броневский, *Новейшие географические.*, 2 ч, 441.

⁴²¹ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 418.

Şeki Hanlığı'nda vergiler: Diğer Hanlıklarda olduğu gibi Şeki Hanlığı'nda da vergi toplanmıştır. Toplanan vergiler hazineye gönderilse de bazen vergiler belirli kişiler tarafından benimsenmiştir. Bunu yapanlar, genellikle vilayetlere yönetim olarak atanan “naip”ler olmuştur. Bu vazife babadan oğula geçtiğinden irsi sayılmış ve onlar da diğer memurlar gibi maaş karşılığı olarak kendileri için vergi toplamışlardır. Bütün Orta Çağ topluluklarında olduğu gibi bazı naip”ler, gerektiğinden fazla vergi toplamışlardır.⁴²²

Hazinenin büyük bir kısmını, köylülerin raiyyet ve rençber kısmının ödediği vergiler oluşturmaktadır. Elatlar kısmı ise birçok vergiden muaf olsalar da genellikle Han'ın ordusunda hizmet etmişlerdir.⁴²³

Köylülerin yetiştirdikleri çeltiğin belirli bir kısmı vergi olarak toplanmıştır. Hatta köylülerin kullandıkları çift ve saban aletlerinden bile vergi alınmıştır. Genellikle mahsulün $\frac{1}{10}$ den $\frac{1}{3}$ e kadar vergi olarak alınmıştır. Bundan başka malcehet, çöpbaşı, bağbaşı, toyparası, at arpası, otağ harcı gibi vergiler de ödenmiştir.⁴²⁴ Hanlık arazisinde vergiler bazen para şeklinde, bazen ise buğday, arpa ve yukarıda dediğimiz gibi çeltik şeklinde toplanmıştır.

Bunun yanı sıra bayramlık, Han'ın veziri için vezirlik, vergi toplayanlar için ihracat gibi vergiler de köylülerden toplanmıştır.⁴²⁵ Tüccarların da kendilerine göre ödedikleri vergiler olmuştur. Bunlara darğalık (köy ve şehir yöneticileri için toplanmış vergi), kasaphane parası ve rahdari vergilerini gösterebiliriz. Rahdari bir çeşit gümrük parası gibi düşünülebilir. Hem şehre satılık mal getirenler hem de şehirden satmak için mal çıkaranlar bu vergiyi ödemek zorunda kalmışlardır.⁴²⁶

Lakin diğer hanlıklarda olduğu gibi burada da vergi ödemekten muaf tutulmuş “maaflar” olmuştur. Maaflar, köylüler arasından Han ordusuna hizmeti sayesinde vergilerden muaf tutulmuş kişilerdir. Onların asli görevi orduda verilen emirlere

⁴²² А.П. Берже, *Акты, Том VII*, evrak 412, 463.

⁴²³ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 404.

⁴²⁴ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 584.

⁴²⁵ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Xanlığı*, 27.

⁴²⁶ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 150.

uymak, verilen buyrukları yerine getirmek olmuş; karşılığında da onlar hazineye vergi ödemekten muaf tutulmuşlardır.⁴²⁷

Şeki Hanlığı'nda Mimari Yapı, Zanaat ve Ticaret: Hanlık mimarî yapı açısından çok zengin olmuştur. Dönemin en ünlü yapıları olarak XVIII. yüzyılın sonlarında yapılmış iki karvansaray (Han) ve Şeki Han Sarayı'nı gösterebiliriz.⁴²⁸ Her üç yapıt günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hanlıklar döneminde inşa edilmiş camilerden biri ise “Gilek Mahalle Camisi”dir.⁴²⁹ Diğer önemli yapıt ise 1765-1766 yıllarında Muhammed Hüseyin Han tarafından yaptırılmış “Şekihanovların Evi” yapıtıdır. Bu mimarî yapı, halkın yaşadığı ev tipinden saray tarzı ev tipine geçiş halidir.⁴³⁰ Ev, iç mekândaki sanatsal süslemelerle zengindir.

Hanlıkta zanaat genel olarak Şeki şehrinde gelişmiştir. İpekçilik en önemli zanaat dalıdır.⁴³¹ İpekçiliğin yanı sıra çömlekçilik, boyacılık, bakırlıcılık, demircilik, metal işleme, dokumacılık, tekelduzluk (elbise veya ev eşyalarının üzerinin ipek iplikle süslenmesi), keçecilik, kalaycılık, marangozluk gibi zanaat dalları da gelişmiştir. XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında Şeki'de 147 ayakkabıcı, 33 keçeci, 39 boyacı, 36 taş ustası, 56 demirci, 22 kalaycı, 29 değirmenci, 154 terzi, 42 marangoz, 235 şapkacı, 82 baltacı vs. zanaatkârlar olmuştur.⁴³²

Tekelduzluk dalıyla yalnızca erkekler uğraşmış ve bu zanaat dalı bir tek Şeki şehrinde çok yaygın kullanılmıştır. Atölyeler usta ve usta yardımcılardan oluşmaktadır.⁴³³ Diğer hanlıklarda olduğu gibi Şeki'de de atölyeler şehrin belirli mahallelerinde yerleşmiş ve o mahalleler o zanaat dalına göre adlandırılmıştır. Bunlara Şalbaflar (şal örenler), Sabuncular, Marangozlar, Sarraflar, Çanakçılar, Çolmaccılar vs gösterebiliriz.⁴³⁴

⁴²⁷ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 26.

⁴²⁸ İbadov, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu”, 99.

⁴²⁹ Əfəndiyev vd., *Azərbaycan Tarixi*, 444.

⁴³⁰ Abdulkadir Özdemir, “Şekihanovlar Evi'nin Duvar Resimlerinin Restorasyon ve Konservasyon Aşamaları”, *Journal of Arts*. 2/4 (2019): 201.

⁴³¹ İbadov, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu”, 96.

⁴³² İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 27.

⁴³³ İbadov, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu”, 96.

⁴³⁴ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 29.

Şeki Hanlığı'nda iç ve dış ticaret bir hayli gelişmiştir. Daha çok köy mahsullerinin satışı yapılmış, dış ticarete ise ipek alım satımı önemli yerlerden birini tutmuştur. 1824 yılında Şeki'de dört yüze yakın dükkân ve hafta pazarları olmuştur.⁴³⁵

2.3.Kuba ve Şeki Hanlığı'nın Komşu Hanlıklarla İlişkileri

Kuba ve Şeki Hanlıkları komşu devletlerin yanı sıra diğer hanlıklarla da ilişkiler kurmuştur. Feth Ali Han ve Hacı Çelebi Han döneminde hanlıkların diğer hanlıklara ilişkileri, daha çok kendi bayrağı altına alma yönünde gelişmiştir.

Kuba Hanlığı'nın Komşu Hanlıklarla İlişkisi: Azerbaycan hanlıkları içerisinde Şeki ve Kuba hanlıkları en güçlü hanlıklar olmuştur. Her ikisi de Azerbaycan topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmeyi planlamıştır. Bu amaçla Hacı Çelebi Han ve Feth Ali Han daha zayıf hanlıkları ilhak etmekten ve komşu devletlere karşı savaştan çekinmemişlerdir. Zaman zaman amaçlarına ulaşırsalar da çoğu zaman hüsrana uğramış ve hayata veda ettiklerinde de bin bir zahmetle kurdukları hanlıklar, eski gücünü kaybetmiştir. Lakin ikisinin de oğulları ve torunları Rusların işgal politikalarına karşı son nefeslerine kadar savaşmış, onlara karşı koymuşlardır.

Feth Ali Han, Selyan ve Derbent hanlıklarını kendi hanlığına ilhak ettikten sonra daha da güçlenmiştir. Bundan sonra o, diğer hanlıklarla ilişkilerinde daha çok söz hakkına sahip olmuş, zamanla nüfuzunu bütün Azerbaycan'a yaymayı başarmıştır.

1763 tarihli belgeye göre; İran tahtına oturmuş yeni Şah Kerim Han Zend, Feth Ali Han'a elçi göndererek Şamahı şehrine girmek ve orada yönetimini yaymak için ondan izin istemiştir. Lakin Feth Ali Han gerekirse Rusya'nın da yardımıyla Kerim Han Zend'e, Araz Nehri'nin kuzeyine geçmesine izin vermeyeceğini bildirmiştir.⁴³⁶

Feth Ali Han, 1759 yılında Gazı Kumuklu Muhammed Han tarafından tahttan uzaklaştırılan Şeki Hanı Hüseyin Han'a yardım etmiş ve kısa süre sonra Hüseyin Han, Kuba Hanı'ndan aldığı yardım sayesinde tahtına sahip çıkabilmiştir.⁴³⁷ Bu durum da Feth Ali Han'ın nüfuzunun ve gücünün ne kadar arttığının bir göstergesidir desek yanılmayız.

⁴³⁵ İbadov, “Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu”, 97.

⁴³⁶ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 101.

⁴³⁷ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 187.

Feth Ali Han, Salyan ve Derbent'ten sonra Şamahı Hanlığı'nı da kendi himayesine almayı düşünmüştür. Bu sebeptendir ki zamanında Kerim Han Zend'in buraya gelmesini ve nüfuzunu yaymasını istememiştir. Ama Şamahı Hanlığı diğer hanlıklarla kıyaslandığında o kadar da güçsüz değildir ve Feth Ali Han da bunu iyi bildiğinden önce daha zayıf olan Bakü Hanlığı'nı ilhak etmeyi karar almıştır.

Kuba Hanlığı'nın Bakü Hanlığı ile İlişkileri: Bakü Hanlığı, hanlıklar içerisinde çok da güçlü olmayan bir hanlıktır. Bu nedenle Feth Ali Han öncelikle burayı ele geçirmek istemiştir. Hanlığın muhafazasını üstlenen Feth Ali Han, hiç savaşmadan “nikâh diploması” si sayesinde hanlığa sahip çıkmıştır. Kız kardeşi Hatice Bike'yi 1767 yılında Bakü Hanı'nın oğlu Melik Muhammed'le evlendirmiştir. Bu sayede de Bakü'yü istediği şekilde yönetmiştir. Melik Muhammed vefat ettikten sonra, Feth Ali Han kendi yeğenini tahta oturtmuştur. Feth Ali Han'ın kız kardeşi ise Bakü Hanlığı'nı oğlu II. Mirza Muhammed Han'ın adından yönetmiştir.⁴³⁸ Bundan sonra Feth Ali Han'a artık ‘Kuba, Derbent, Salyan ve Bakü Yöneticisi’ olarak hitap edilmiştir.⁴³⁹

Kuba Hanlığı'nın Şamahı Hanlığı ile İlişkileri: Feth Ali Han, Bakü Hanlığı'na sahip olduktan sonra daha önceleri ertelediği Şamahı Hanlığı'nı ilhak etmenin yollarını aramıştır. Şamahı Hanlığı, askerî olarak daha güçlüydü ve hele Nadir Şah döneminde şaha da karşı çıkmışlardır. Nadir Şah da bu isyankâr tavra karşılık Şamahı şehrini yerle bir etmiş, ahalisinin de Yeni Şamahı şehrine (Aksu) taşınmasını emretmiştir.⁴⁴⁰

Daha önce bahsettiğimiz gibi Şamahı Hanlığı'nda iki yönetim vardır: Birincisi Serkerler sülalesinin yönetiminde Eski Şamahı, ikincisi ise Hacı Muhammed Ali Han'ın yönetimindeki Yeni Şamahı olmuştur. Serkerler sülalesi Kubalı Hüseyin Ali Han'ın vefatını fırsat bilerek sınırlarına saldırmış bununla da iki sülale arasında ilişkiler bozulmuş ve birbirlerine düşman kesilmişlerdir.⁴⁴¹ Muhammed Ali Han'ın ise Feth Ali Han'la ilişkileri normal sayılmıştır. Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'nı Dağıstanlıların saldırılarından korumayı üstelenmiş ve buna karşılık olarak hanlıktan her sene belirli bir para istemiştir. Şamahı Hanlığı da bu parayı uzun zaman göndermiştir.⁴⁴² Feth Ali Han

⁴³⁸ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 210-11.

⁴³⁹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 103.

⁴⁴⁰ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 377.

⁴⁴¹ Hacınski, *Qubalı*, 7.

⁴⁴² Бутков, *Материалы* , Ч. 1, 253.

gerçekten de defalarla Şamahı Hanlığı'na saldırmak isteğinde olan Karakaytak Usmisi Gazı Kumuk Hanı ve Tabasaran Kadısını bu fikrinden vazgeçirmiştir.⁴⁴³

Bir süre sonra Şamahı Hanlığı, Kuba Hanlığı'na vergi ödemekten vazgeçmiş ve sonuçta iki hanlık arasında nerdeyse dört sene süren ara savaşlar başlamıştır. Kuba Hanlığı, askerî güç olarak Şamahı Hanlığı'ndan çok üstün olmuş ve bu sebepten de Şamahı Hanlığı onunla açık açık savaşa girmeye cesaret edememiştir. Bu zaman Şamahı Hanlığı'nı, Muhammed Said, Ağası Han ve kardeşleri yönetmiştir.

Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'yla savaşa hazırlanırken kendi ordusunun yanı sıra Bakü Hanlığı'ndan ve Dağıstan'dan toplanmış askerler sayesinde gücüne güç katmıştır. Bu sayede de 1767 yılında Müci Adli Kale'yi kolaylıkla ele geçirebilmiştir.⁴⁴⁴

Sonuçta Şamahı Hanlığı Kuba Hanlığı'na yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Lakin bu durum uzun sürmemiş onlar yeniden vergi vermeyi reddetmişlerdir. Bu zaman Şamahı Hanlığı; Kuba Hanlığı kadar güçlü olan Şeki Hanlığı'na güvenmiş ve ondan destek almıştır. Bu durum da Feth Ali Han'ın işini bir hayli zorlaştırmıştır. Lakin Feth Ali Han bu durumu da kendi lehine kullanmayı başarmıştır. O Şamahı ve Şeki hanlarının arasını bozmuş, Şekili Hüseyin Han'ı kendi tarafına çekmiştir. Akabinde de Şamahı Hanlığı müttefikler karşısında duramamış ve hanlık düşmüştür.⁴⁴⁵ Hanlık düştükten sonra Feth Ali Han kendisine değil de Hüseyin Han'a teslim olmayı seçmiş Şamahı Hanı Muhammed Said Han'ı, yaşından dolayı hapsetmiş; kardeşi Genç Ağası Bey'in gözlerine mil çektirmiş ve akabinde de Bakü Hanlığı'na götürülmüştür.⁴⁴⁶ Bundan sonra Şamahı Hanlığı'nın yönetimi resmen Feth Ali Han'a geçmiştir.⁴⁴⁷

Şamahı Hanlığı; Şeki ve Kuba hanlıkları arasında bölüştürülmüş, hanlığa yeni yöneticiler atanmıştır. Bu durumdan rahatsız olan Eski Şamahı hanları, Kuba ve Şeki hanlarının arasını bozmayı başarmıştır. Zamanla iki müttefik birbirine düşman olmuştur.

Bu zaman İran Şahı Kerim Han Zend'in politikasından rahatsız olan Tebriz ve Erdebil sakinleri, Feth Ali Han'ın yanına gelerek ondan yardım istemişlerdir.⁴⁴⁸ Lakin Feth Ali Han önce Şeki Hanı Hüseyin Han'la olan ilişkilerini çözmeye çalışmıştır. İki hanlık arasında oluşan sıkıntı savaş sonucu çözülmüş; Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'na

⁴⁴³ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 216.

⁴⁴⁴ Гаси Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в* (Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1958), 157.

⁴⁴⁵ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 107.

⁴⁴⁶ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 222.

⁴⁴⁷ Hacınski, *Qubalı*, 14.

⁴⁴⁸ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 110.

tamamen sahip olmuştur. O, Şamahı Hanlığı'nın yönetimine kardeşi Abdullah Bey'i getirmiştir. Lakin Abdullah Bey ahaliye zulüm ettiğinden Şamahı Hanlığı'nda isyan çıkmış ve Feth Ali Han en sonunda önce yaşlı Muhammed Said Han'ı, daha sonra ise onun oğlu Muhammed Rıza Bey'i Şamahı'nın yönetimine getirmiş ama resmen hanlığı kendisi yönetmiştir.⁴⁴⁹

Feth Ali Han 1768 yılında Cevat Hanlığı'nı kendine ilhak etmiştir.⁴⁵⁰ Aslında Hanlık kendi rızasıyla Feth Ali Han'ın himayesine girmiştir. Bu olaydan sonra Feth Ali Han'ın gücü daha da gelişmiş hatta Güney Azerbaycan'dan da yardım için ona başvurmuşlardır. Bu durumda Feth Ali Han, biraz daha ileri giderek yalnızca Azerbaycan topraklarını değil İran topraklarını da kendi bayrağı altında birleştirmeyi düşünmüştür.

Kuba Hanlığı'nın güçlenmesi ve diğer hanlıkları da bayrağı altında birleştirme çabaları komşu hanlıkları ve devletleri rahatsız etmeye başlamıştır. Sonunda ona karşı bir tarafta Şeki ve Karabağ hanları diğer tarafta ise Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazı Kumuklu Muhammed Han, Avar Hanı Nutsal ve Ümme, Tabasaran Kadısı Rüstem, Cankutaylı Ali Sultan ve Tişsiz Muhammed olmak üzere iki muhalif grup oluşmuştur.⁴⁵¹ Kartli-Kahet Çarı II. İrakli de Feth Ali Han'ın güçlenmesinden rahatsız olmuş, bu konuda Şeki ve Karabağ hanlarını desteklemiştir. Feth Ali Han 1771 yılında ona karşı oluşmuş Şeki ve Karabağ ittifakının Kuba Hanlığı'na saldırmaması için Rusya'dan yardım istemiştir.⁴⁵² 1773 yılının sonunda müttelik orduları, Şamahı Hanlığı'na saldırmışlardır. Feth Ali Han askerî gücünün az olmasından dolayı Şamahı Hanlığı'nı terk etmiş, müttelikler Şamahı'ya girmiştir.⁴⁵³

Feth Ali Han yenilgiyle barışmamış ordusunu toparlayarak yeniden Şamahı etrafında düşmanlarını yenilgiye uğratmış ve savaş esnasında Nutsal Han öldürülmüştür.⁴⁵⁴

1774 yılında Nutsal Han'ın intikamını almak adına Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Avar Hanı Ümme, Tabasaran Kadısı Rüstem, Cankutaylı Ali Sultan, Tişsiz Muhammed'in orduları Kuba Hanlığı'na doğru sefere çıkmıştır.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ Бутков, *Материалы*, Ч. I, 253.

⁴⁵⁰ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 231.

⁴⁵¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 121.

⁴⁵² Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 521.

⁴⁵³ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 123.

⁴⁵⁴ Hacınski, *Qubalı*, 14.

Feth Ali Han, düşman ordularıyla Gavduşan Çölü'nde karşılaşmıştır.⁴⁵⁶ İlk başta Feth Ali Han zafer kazansa da savaşın sonunda yenilgiye uğramıştır. Feth Ali Han Salyan'a geri çekilmek zorunda kalmış, Tişsiz Muhammed savaşta öldürülmüştür.

Zafer kazanan Emir Hamza, Derbent'i ele geçirmek için oraya gitmiştir. O, Derbent Kalesi'ni savunan Feth Ali Han'ın eşi Tuti Bike'ye (Tuti Bike Emir Hamza'nın kız kardeşi idi) eşinin öldüğünü söyleyerek kale kapılarını açmasını istemiştir. Lakin Tuti Bike ağabeyine güvenmeyerek dokuz ay boyunca kaleyi savunmuştur.⁴⁵⁷ Ablukanın uzun sürmesini fırsat bilen Feth Ali Han bir şekilde Derbent'e gelmeyi başarmıştır.⁴⁵⁸

Feth Ali Han henüz Salyan'da iken Rus Hükûmeti'ne elçi göndererek yardım istemiştir. İmparatoriçe II. Katerina, cevap olarak General De Medem'e Feth Ali Han'a yardım etmesini tavsiye etmiştir. General De Medem, Emir Hamza'nın mülklerine saldırarak onu Derbent'in ablukasından vazgeçmek zorunda bırakmıştır. Sonuç olarak 1774 yılında Feth Ali Han yeniden eski mülklerine sahip olmuştur.⁴⁵⁹

Kuba Hanlığı'nın Lenkeran (Talış) Hanlığı'yla ilişkileri: Feth Ali Han Lenkeran (Talış) Hanı Kara Han'la önce dostluk ilişkileri kurmuş sonra ise hanlığı kendi himayesi altına almıştır. Kara Han, askerî seferlerde Feth Ali Han'ın yanında yer almıştır.⁴⁶⁰

Kuba Hanlığı'nın Karabağ Hanlığı'yla ilişkileri: Karabağ Hanı İbrahim Halil Han da Azerbaycan topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmek istediğinden Feth Ali Han'ın güçlenmesini istememiştir. İki Han arasında çıkması kaçınılmaz olan savaşı önlemek için Bakü Hanı Feth Ali Han'ın damadı Melik Muhammed Han, Karabağ Hanlığı'na gitmiştir. İbrahim Halil Han, Melik Muhammed Han'ı hapsederek iki sene Şuşa Kalesi'nde tutmuştur.⁴⁶¹ Feth Ali Han'ın Melik Muhammed Han'ı kurtarma çabaları başarısız olmuştur.

1783 yılında Feth Ali Han, İbrahim Halil Han'la arasında oluşan anlaşmazlığa son vermek için Karabağ'a sefere çıkmıştır. Feth Ali Han bu zaman Dağıstanlı hanlardan da yardım almıştır. Onunla baş edemeyeceğini anlayan İbrahim Halil Han

⁴⁵⁵ Bakıxanov, *Gülstan-i İrem*, 190.

⁴⁵⁶ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 575.

⁴⁵⁷ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 578.

⁴⁵⁸ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 126.

⁴⁵⁹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 128.

⁴⁶⁰ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 141.

⁴⁶¹ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 73.

Şuşa Kalesi'nde savunmaya geçmiştir. II. İrakli'nin Kuba ordusuna saldırması sonucu Feth Ali Han, Karabağ'ı terk etmiştir.⁴⁶²

Kuba Hanlığı'nın Şeki Hanlığı'yla ilişkileri: Feth Ali Han, Azerbaycan topraklarını birleştirmek amacıyla Şeki Hanlığı'nı da ilhak etmeyi düşünmüştür. Lakin Gavduşan Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra bu fikrinden vazgeçmiştir. Feth Ali Han'ın Şamahı Hanlığı'nda yönetimi ele geçirdikten sonra Muhammed Said ve Ağası Han kardeşleri yönetimden uzaklaştırılmıştır. 1788 yılına kadar uzaktan da olsa Feth Ali Han'a sorun çıkaran kardeşler ve aile fertleri en sonunda Feth Ali Han tarafından öldürülmüşlerdir.⁴⁶³

Bu olay sonucu Şamahı Hanlığı'nda ayaklanma başlamıştır. Şeki Hanı Muhammed Hasan Han bu fırsatı kullanarak Şamahı'da olan Feth Ali Han'a saldırmıştır. İlk başta Muhammed Hasan Han üstünlük kazansa da Feth Ali Han Derbentlilerin yardımı ile onu geri püskürtebilmiştir.⁴⁶⁴ Daha sonra Feth Ali Han, aynı zamanda Muhammed Han'ın eşi olan kız kardeşinin ricası üzerine onunla barışmıştır.

Feth Ali Han'ın ölümü, onun kurmuş olduğu hayalleri yarım bırakmıştır. Ölümünden sonra oğulları babasının kurmuş olduğu hanlığı eski gücünde tutamamış, bu yüzden de Kuba Hanlığı'nın diğer hanlıklarla ilişkilerinde yeterince söz sahibi olamamıştır. Yalnızca Şeyh Ali Han döneminde Kuba Hanlığı eski gücüne kavuşmuşsa da bu uzun sürmemiş hanlık Rusya tarafından işgal olunmuştur.

Hacı Çelebi Han'ın Azerbaycan topraklarını birleştirme çabaları: Zamanla Hacı Çelebi kendi hanlığını oluştururken kazandığı başarılarından sonra bütün Azerbaycan topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmek için çaba harcamaya başlamıştır. Bu amaçla attığı ilk adımlardan biri 1750 senesinde Kartli Çarı II. İrakli'yle birlik olup Car-Balaken'e saldırmak olmuştur.⁴⁶⁵

Bu saldırıdan kısa bir süre sonra Hacı Çelebi, II. İrakli'nin babası Kahet Çarı II. Teymuraz'la birlik olup Şamahı, Gence ve hatta Şeki Hanlığı'nı işgal etmeyi planladıklarını öğrenmiştir. Bundan sonra Hacı Çelebi Han Teymuraz'a karşı savaşa hazırlanmıştır. Bu zaman Dağıstanlılar ve Çarlılar da ona yardım ederek Teymuraz'ı

⁴⁶² Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 143.

⁴⁶³ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 200.

⁴⁶⁴ Hacınski, *Qubalı*, 24.

⁴⁶⁵ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 141.

yenilgiye uğratmışlardır.⁴⁶⁶ Bundan sonra Gürcü çarları Hacı Çelebi'yi yenmek için diğer Azerbaycan hanları ile ittifak olma planlarını yürütmeye başlamışlardır.

Şeki Hanlığı'nın Kuba ve Şamahı Hanlıkları'yla olan ilişkileri: Hacı Çelebi'nin ölümünden sonra tahta oğlu Ağa Kişi Bey çıkmıştır. Henüz sağlığında Hacı Çelebi, hanlığına güç kazandırmak amacıyla oğlu Ağa Kişi Bey'i Gazı Kumuklu Muhammed Han'ın kızıyla evlendirmiştir. Ağa Kişi Bey'in genç ve tecrübesizliğinden yararlanmaya çalışan Muhammed Han bu durumu fırsata çevirmeyi düşünmüştür. 1759 senesinde Araş'a giderek Ağa Kişi Bey'i yanına çağırmıştır. Araş Sultanı Melik Ali'yle birlik olup hunharca Ağa Kişi Bey'i öldürmüştür. Bundan sonra Muhammed Han, ordusuyla Şeki'ye girerek hazineye el koymuştur. Şeki'nin ileri gelenlerinden bir kısım Hacı Çelebi'nin büyük torunu ve Hasan Ağa'nın oğlu Hüseyin Bey'i de yanlarına alarak Şamahı'da saklanmak zorunda kalmışlardır.⁴⁶⁷

Güney Azerbaycan'da tahta çıkan Urmiyalı Feth Ali Han Afşar'ın Karabağ seferi sırasında onun çadırına giden Araş Sultanı Melik Ali, Feth Ali Han'ın hâkimiyetini tanıdığını bildirmiştir. Bu zaman Melik Ali daha da ileri giderek Şeki Hanlığı'nın kendisine verilmesini istemiştir. Durumu doğru değerlendirip kendini Şeki Hanı ilan etmiş Hüseyin Han, Feth Ali Han'a karşı çıkmanın anlamsız olduğunu anlayarak ona tabii olduğunu bildirmek zorunda kalmış; akabinde Feth Ali Han onun Şeki hâkimi olarak kalmasına izin vermiştir.⁴⁶⁸

Şamahı Hanlığı'yla olan ilişkisinden dolayı Şeki Hanı Hüseyin Han, Kubalı Feth Ali Han'la Şamahı hanları Muhammed Said ve Ağası kardeşleri arasındaki mücadelede Şamahılı kardeşlerin yanında yer almıştır. Lakin yukarıda da anlattığımız gibi Feth Ali Han, Hüseyin Han'la Şamahı hanlarının arasını bozmuş ve Hüseyin Han'ı, Şamahı Hanlığı'nın bir kısmını ona vermek şartıyla yanına çekmiştir.

Şamahı Hanlığı düştükten sonra Feth Ali Han söz verdiği gibi Şamahı Hanlığı'nın bir kısmını Hüseyin Han'a vermiştir. Hüseyin Han ona verdiği toprakları, naibi Manaf Bey'e havale etmiştir.⁴⁶⁹ 1768 senesinde Manaf Bey, Kubalı Feth Ali Han'a karşı suikast planlamaya başlamıştır. Bundan haberdar olan Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'na sefere çıkmıştır. Manaf Bey'in Şeki'den beklediği yardım

⁴⁶⁶ Бутков, *Материалы*, Ч. 1, 238.

⁴⁶⁷ Ağa Fateh, *Şeki Hanlarının*, 12.

⁴⁶⁸ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 187.

⁴⁶⁹ Hacınski, *Qubalı*, 8.

zamanında yetişmemiş, Şamahı'nın diğer beyleri de Manaf Bey'i desteklemediği için yenilgiye uğramasıyla sonuçlanmıştır. Manaf Bey tutularak Derbent'e gönderilmiştir.⁴⁷⁰ Suikasttan haberi olmayan Hüseyin Han ordusuyla Manaf Bey'e yardıma gelmiş olsa da Kuba'lı Feth Ali Han onu tuzağa düşürerek yenilgiye uğratmıştır. Bundan sonra Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'nı kendi topraklarıyla birleştirmiştir.⁴⁷¹ Yenilgiden sonra Hüseyin Han, bir kez daha Kuba'lı Feth Ali Han'la savaşarak yeniden yenilgiye uğramıştır. Savaş sonucu olarak 1769 senesinde Hüseyin Han'la Feth Ali Han arasında barış imzalanmıştır. Hüseyin Han bir daha Şamahı Hanlığı'nın iç işlerine karışmayacağına ve gerektiğinde Feth Ali Han'a orduyla yardım edeceğine dair yemin etmiştir.⁴⁷²

Yönetimde olduğu sürece Hüseyin Han taht için amcası ve amcazadeleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. 1779 senesinde amcazadelerinden Hacı Abdulkadir kendi adamlarıyla Hüseyin Han'ın kalesi olan Nuha Kalesi'ne aniden baskın yaparak onu öldürmüş ve tahtı sahiplenmiştir.⁴⁷³

Abdulkadir Han, Hüseyin Han'dan farklı olarak Kuba'lı Feth Ali Han'ın yürüttüğü politikaya karşı çıkmamış hatta 1784 senesinde Kuba'lı Feth Ali Han, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a karşı savaştığında ordusuyla birlikte ona yardıma gitmiştir. Bu duruma sinirlenen İbrahim Halil Han kısa süre önce Hüseyin Han'ın Karabağ'a kaçan oğlu Muhammed Hasan Ağa'ya tahta çıkması için yardım etmiştir. Muhammed Hasan Ağa, Carlıların yardımıyla Şeki'yi tutmuştur. Abdulkadir Han, Ağası Han'ın yanına kaçmıştır. Ağası Han onu Muhammed Hasan Han'a geri vermiş, akabinde Abdulkadir Han ve oğullarını katledilmiştir. Muhammed Hasan Han, kendisini Şeki Hanı ilan etmiştir.⁴⁷⁴

Çok akıllı biri olan Muhammed Hasan Han aynı zamanda çok da zalim birisidir. Taht savaşlarında kardeşlerinden Feth Ali Ağa'nın gözelerine mil çektirmiş, diğer kardeşi Selim Ağa'yı öldürmeye kalkışmıştır. Kardeşinin niyetini anlayan Selim Ağa zamanında Car'a kaçmayı başarmıştır.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 28.

⁴⁷¹ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 221-225.

⁴⁷² Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 257-259.

⁴⁷³ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 194.

⁴⁷⁴ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 195.

⁴⁷⁵ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VI, I* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1874), evrak, 1158, 781.

Muhammed Hasan Han babası gibi Feth Ali Han'ın birleştirme politikasına karşı çıkmış, bu amaçla Şamahı hanlarını kullanmıştır. 1785 senesindeki savaşta Muhammed Hasan Han ve Şamahı Hanı Ağası Han, Feth Ali Han'a yenilmiştir. Ağası Han yenilgiyi kabul ettiğinde Feth Ali Han onu oğullarıyla birlikte Kuba'ya göndermiştir. Feth Ali Han'ın Şeki'ye doğru geldiğini duyan Muhammed Hasan Han evlilik politikası uygulayarak yenilgiden kurtulmayı başarmıştır. Kız kardeşini Feth Ali Han'la evlendiren Muhammed Hasan Han, bu birliği daim etmek için Feth Ali Han'ın kız kardeşi Huri Peyker Hanım'la evlenmiştir.⁴⁷⁶

1789 senesinde Feth Ali Han'ın ölümünden sonra Kuba Hanlığı'nın zayıflamasını Muhammed Hasan Han da kullanmaya başlamıştır. Muhammed Hasan Han Türkiye'den Karabağ'a gelen Şamahı Hanzadeleri (Asker, Kasım ve Mustafa beyleri) yanına çağırıştır. 1790 senesinde Manaf Bey'le birlikte Şamahı'ya sefere çıkmıştır. Karşılık veremeyen genç Kubalı Ahmed Han Kuba'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Muhammed Hasan Han hanzadeleri Şamahı'nın hanları, Manaf Bey'i ise Yeni Şamahı'ya (Aksu) hâkim ilan etmiştir. Muhammed Hasan Han ise bol ganimetle Şeki'ye geri dönmüştür.⁴⁷⁷

Bundan sonra Muhammed Hasan Han, Şamahı hanlarını tahttan indirmeye çalışmıştır. Buna karşı çıkan Şamahılı Mustafa Han, Gazı kumuklu II. Surhay Han'la birlik olup Gabala ve Araş sultanlarını Muhammed Hasan Han'a karşı kışkırtmaya başlamıştır. Muhammed Hasan Han da eski rakibi Kuba'nın yeni hâkimi Şeyh Ali Han'la birlik olup Şamahı Hanı Mustafa Han'ı 1794 senesinde tahtan feragat ettirerek yerine kardeşi Kasım Ağa'yı getirmek istemiştir.⁴⁷⁸

Şeki Hanlığı'nın İlusı Sultanlığı'yla ilişkileri

Hem Safevi Devleti hem de Osmanlı Devleti, Gürcistan'ı kendine tabii etmek amacıyla Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki müslüman devletlerin güçlendirilmesine önem vermişlerdir. Bu politikanın bir parçası olarak Safevi Devleti, Şeki hâkimliğini güçlendirmeye başlamıştır. Dönemin Şeki Hâkimi Hasan Bey, oğlu Derviş Muhammed'in idareciliği zamanı Safevi-Şeki ilişkileri keskinleşmiştir.⁴⁷⁹ Şah Tahmasb'ın kardeşi Algas Mirze'nin çıkardığı ayaklanma zamanı Derviş Muhammed

⁴⁷⁶ Bakıxanov, *Gülstan-i İrem*, 196.

⁴⁷⁷ Bakıxanov, *Gülstan-i İrem*, 199.

⁴⁷⁸ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Hanlığı*, 32.

⁴⁷⁹ Hacı Seyid Əbdülhəmid, "*Şəki Xanları və Onların Nəsiləri*" (Bakı: Azərbaycan Ensiklopedyası, 1993), 17.

Han onun saflarında yer almıştır. Bundan sonra Şah, Şeki Hanlığı'nın varlığına son verme kararı almıştır. Şah kendisi ordunun başında Şeki'ye sefer düzenlemiş, Derviş Muhammed Han'ı yakalatarak idam ettirmiştir.⁴⁸⁰ Akabinde Şeki Hâkimliği, Safevi Devleti'nin topraklarına katılmış ve Şah, Azerbaycan'ın kuzeybatısında müslüman devletlerinin kurulmasına karar vermiştir. Şeki Hâkimliği'yle sınırda olan topraklarda sonradan İlisu Sultanlığı'na dönüşecek Sahur Hâkimliği'ni yaratmışlardır.⁴⁸¹ Safeviler, Şeki Hâkimliği'nin güçlendirilmesi politikasını yürütmüşlerdir. Safevi ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar sonucu 1590 senesinde imzalanmış “İstanbul Barış Antlaşması” sonucu Azerbaycan'ın kuzey toprakları ve Gürcistan toprakları tamamıyla Osmanlı Devleti'nin topraklarına geçmiştir.⁴⁸² Osmanlı Devleti de Safeviler Devleti'nin yürüttüğü “sınırda müslüman devleti yaratma” fikrini takip etmişlerdir.

Safeviler Devleti'ne karşı ilk isyan Azerbaycan'ın kuzeybatısında car–balaken, İlisu ve Şekililerin birlikte oluşturduğu birlikler tarafından çıkarılmıştır. İsyanın başında ise İlisu Sutanı Ali sultan durmaktadır.⁴⁸³ İsyanın sebebi Safevilerin yürütmüş olduğu din politikasıdır. Osmanlılar tarafından Ali Sultan, Şeki Hâkimliği'nin başına getirilmiştir.⁴⁸⁴ Safevi Devleti'nin Kuzey Azerbaycan'da mevkileri güçlendikten sonra durum değişmeye başlamıştır. Ali Sultan artık Nadir Han yanlısı olmuştur. Bu ise ne İlisuluların ne Şekililerin ne de Car-Balakenlilerin hoşuna gitmiyordu. Onun oğlu Muhammed Bey döneminde ise Car-Balaken, Şeki ve Dağıstanlılar Afşar ordusuna karşı mücadele etmiştir.⁴⁸⁵

Afşar Devleti sonlandığı zaman Osmanlı Devleti yerel sultanlık ve hâkimlikleri kendi tarafına çekmeye başlamıştır. Sahur Sutanı Muhammed Bey de Osmanlı Devleti tarafından hediyeler almış ama bu teklife olumlu cevap vermemiştir.⁴⁸⁶

Bildiğimiz gibi Şeki Hanlığı, henüz Nadir Şah'ın döneminde yani 1843 senesinde kurulmuştur. Bu dönemde Şeki Hanlığı ile İlisu Sultanlığı arasında ilişkiler hiç kesilmeden devam etmiştir. İki devlet arasındaki ilişkiler hem müttefikliğe hem de

⁴⁸⁰ Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, 99.

⁴⁸¹ Эльвира Летинова, *Илисуйское султанство* (Баку: Издательский дом “Şərq-Qərb”, 2010), 45.

⁴⁸² Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 194.

⁴⁸³ Летинова, *Илисуйское султанство*, 54.

⁴⁸⁴ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 340.

⁴⁸⁵ *Хроника войн Джара в XVIII. столетии [Текст]*, çev. П.К. Жузе (Баку : АзГНИИ, 1931), 31.

⁴⁸⁶ Алкадари Гасанов, *Асари Дагестан (Исторические сведения о Дагестане)* (Махачкала: Кала, 1929), 83.

akrabalığa dayanmıştır. Şeki Hanı Hüseyn Han'ın oğlu Ahmet Han, İlusı sultanının kızı ile evlenmiştir.⁴⁸⁷

1859 senesinde Şeki'de bulunan ünlü Fransız yazar A.Dumas, burada Hüseyn Han ile İlusı Sultanı Ahmet Han'ın torunu Muhammed Han ile görüşmüş ve hatıralarında şunu yazmıştır: “Eğer ki Şeki Hanlığı, Ruslar tarafından işgal olunmasaydı Muhammed Han Şeki'nin hâkimi olacaktır.”⁴⁸⁸

Diğer bir İlusı Sultanı Musa sultan ise Şeki Hanı Hacı Han'ın kızı ile evlenmiştir.⁴⁸⁹ Bu akrabalık iki devlet arasında sık ve düzenli ilişkilerin olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁹⁰

Rus İmparatorluğu Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal ettikten sonra diğer bölgelerde olduğu gibi Azerbaycan topraklarında da parçalayarak hüküm sürmeyi planlamıştır. Parçalayarak hüküm sürme politikası daha fazla General Yermalov döneminde Kuzeybatı Azerbaycan'da Car-Balaken Cemaatlığı, İlusı Sultanlığı ve Şeki Hanlığı arasındaki ilişkileri bozmak amacıyla kullanılmıştır.⁴⁹¹ Yüzyıllar boyunca Şeki Hanlığı ile İlusı Sultanlığı arasında devrin zor şartlarına rağmen sık komşuluk ve akrabalık ilişkileri mevcut olmuştur. Dıştan gelen tehlike zamanı bu topraklarda yaşayan insanlar birlik olarak karşı koymuşlardır.

Şeki Hanlığı ile Car-Balaken Cemaatlığı arasındaki ilişkiler 1743 yılında Azerbaycan'ın kuzeybatısında, Şeki Hanlığı'nın sınırlarında “uç topraklarının koruyucusu” statüsüne sahip Car-Balaken Cemaatlığı ve İlusı Sultanlığı vardır.

Hacı Çelebi, yönetiminin ilk günden itibaren 4 sene boyunca (1743-1747) Nadir Şah'ın da ölümü sonucunda oluşan durumu kullanarak kendi topraklarını genişletme politikası yürütmüştür. İlk olarak Hacı Çelebi kendini Karabağ hanı ilan etmiş Penah Ali Han'a karşı sefere başlamıştır. Lakin bu sefer, umduğu sonuçları vermemiştir. Penah Ali Han akrabaları ve ordusu sayesinde Bayat Kalesi'ni tutmaya çalışan Şeki Hanı Hacı Çelebi'yi yenerek onu Kür Nehri'nin diğer tarafına kovmayı başarmıştır.⁴⁹²

Bu olay, Şeki Hanlığı'nın kurulduğu günden itibaren Car-Balaken Cemaatlığı ile arasında bir ilişki olduğunu ispatlamaktadır. Hacı Çelebi'nin ordusunda Car-Balaken'li

⁴⁸⁷ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том V* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1873), 1121.

⁴⁸⁸ Aleksandr Düma, *Qafqaz Səfəri. Azərbaycan Dilinə Tərcümə* (Bakı: Yazıcı, 1985), 119.

⁴⁸⁹ Берже, *Акты, Том V*, 1121.

⁴⁹⁰ Летифова, *Илусуйское Султанство*, 66.

⁴⁹¹ Летифова, *Илусуйское Султанство*, 104.

⁴⁹² Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 9.

suvariler vardır.⁴⁹³ Kartli-Kahet Çarı İrakli, Azərbaycan topraklarını işgal etmeyi planlamıştır. 1750-1752 yıllarında Kartli Çarı Teymuraz ve oğlu Kahet Çarı İrakli önce Gence'yi sonra ise Karabağ'ı ele geçirmeyi düşünmüştür. Onlar ilk olarak Car-Balaken ve Şeki Hanlığı'nı aradan kaldırmayı amaçlamıştır. Bu politika sebepsiz değildi, uç toprakları sayılan Car-Balaken ve İlus sultanlıkları, Azərbaycan'ın topraklarını birleştirmeyi planlayan Şeki Hanlığı bu yolda Gürcü Çarları karşısında iyi bir engel sayılıyorlardı ve onlar ortadan kalkmadan, yani işgal olunmadan Gürcülerin Azərbaycan'ı kendileriyle birleştirmek planları mümkün olmayacaktır. Gürcü Çarları da bunu iyi bildiklerinden planlarını buna göre ayarlamışlardır.⁴⁹⁴ Nadir Şah'ın ölümünden sonra Car-Balakenliler sürekli olarak Kartli ve Kahet çarlıklarına seferlerde bulunmuşlardır. 1750 senesinde Kahet Çarı İrakli Car-Balakenlilerle barış anlaşması imzalarsa da bu kısa bir süreliğine geçerli olmuştur. Car-Balakenliler barış anlaşmasından sonra Dağıstanlılarla birlik olup Kartli-Kahet Çarlığı'na sefere çıkmayı planlamıştır. Başlarında Hacı Çelebi'nin durmasını isteseler de Hacı Çelebi, Dağıstanlılara güven olmamasını ve Kartli-Kahet Çarı'yla arasında barış olduğunu öne sürerek bu yürüşe önderlik etmeyi kabullenmemiştir.⁴⁹⁵

1750 yılının sonlarında Gürcü çarları Car-Balaken'e doğru yürüşe çıkmışlardır. Sebep olarak ise Gürcü çarlarının Car-Balakenlilerden, Gazah köyünün bir kısmı ve oradaki ahaliyi istemesi olmuştur. Müslüman ahaliyi Gürcülere vermek istemeyen Car-Balakenliler, onlara karşı savaşta Şeki Hanı Hacı Çelebi ve İluslu Muhammed Bey'den yardım istemiştir. Aralarında küçük hüsumet olmasına rağmen Hacı Çelebi ve Muhammed Bey ortak düşmana karşı birlik olmuş; 1751 senesinde Şeki, İlus ve Car-Balaken Camaatlığı birleşmiş ordusu, Celayir köyü yakınlarında Gürcü ordusunu yerle bir etmiştir.⁴⁹⁶

Bundan sonra Car-Balakenliler; İluslular, Gürcüler ve diğer hanlıklarla ilişkilerini Şeki Hanlığı ile istişare ederek yürütmüşlerdir. 1751 senesinde Car-Balaken ve İlus ordusu Hacı Çelebi kumandanlığı altında Gence'ye sefer yaparak Gence Hanı'nı, Gürcülerle olan ilişkisinden dolayı cezalandırmıştır.⁴⁹⁷

⁴⁹³ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 41.

⁴⁹⁴ Левиатов, *Очерки из Устории*, 122.

⁴⁹⁵ *Хроника войн Джара*, 50.

⁴⁹⁶ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Xanlığı*, 30.

⁴⁹⁷ İsmayıl ve Bağirova, *Şeki Xanlığı*, 23.

1752 senesinde Gürcü Çarları Gence'ye sefer etmeyi planlamıştır. Ama Şeki ve Karabağ hanlarının da Gence'ye dair planlarının olduğunu anlayan Teymuraz ve İrakli kurnazlıkla Karabağ Hanı Penah Ali Han'ı aradan kaldırmayı planlamışlardır. Onlar, Penah Ali Han'la görüşerek hergün bir az daha güçlenen Hacı Çelebi'ye karşı koalisyon oluşturmuştur. Bu koalisyona Gence Hanı Şahverdi, Karadağ Hanı Kazım Han, Revan Hanı Hüseyin Ali Han, Nahçıvan Hanı Haydar Kulu Han da dâhil olmuştur. Kendisine karşı oluşturulmuş koalisyondan haberdar olan Hacı Çelebi ordusuyla Kür Nehri'nin sol kıyısında onları beklemiştir. Gürcü Çarları ise onlara güvenen hanları pusuya düşürerek esir etmiştir. Kür Nehri'nin sol kıyısında, Kızıl Kaya adlı yerde bekleyen Hacı Çelebi bu bilgiyi alır almaz nehri geçerek İrakli'ye çok ağır darbe vurmuş ve Gürcü Çarı geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁹⁸ “Kızıl Kaya İhaneti” adı ile bilinen bu olaydan sonra Hacı Çelebi kendisine karşı koalisyon oluşturan hanları II. İrakli'nin esirliğinden kurtarsa da onlarla görüşmek istememiş ve II. İrakli'yi takibine devam etmiştir.⁴⁹⁹

Car-Balaken Camaatlığı ve Şeki Hanlığı arasındaki ilişkiler her zaman iyi olmamıştır. 1755 senesinde Hacı Çelebi Şirvan'ı tutmak amacıyla Aksu şehrini ablukaya almış defalarca Car-Balakenlilerden yardım istemişse de onlar yardım etmemişlerdir. Aksu şehrinin hâkimi Yeni Şamahı Hanı Hacı Muhammed Han, Kuba Hanı Hüseyin Ali Han ve Gaytag Usmisi'nden yardım alarak bu savaşta Hacı Çelebi'yi yenilgiye uğratmışlardır.⁵⁰⁰

Rusya işgali döneminde, Şeki ile Car-Balaken arasında samimi komşuluk ilişkileri mevcut olmuştur. 1803 senesinde General Gulyakov ordusuyla Car-Balaken'e sefer yaptığı zaman Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Car-Balaken'e giderek ortak düşmana karşı birlikte savaşmaya çalışmıştır. Lakin Rus ordusunun sayıca üstün olduğunu anlayan Muhammed Hasan Han, geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁵⁰¹

Kaynaklarda bundan sonra Şeki Hanlığı ile Car-Balaken Camaatliyi arasındaki ilişkilere dair çok fazla bilgi yoktur. Ama bilinen şu ki 'uç topraklar' arasındaki ilişkiler işgalci Rus İmparatorluğu'nun Kafkas'daki generallerini çok rahatsız etmiş ki onlar ilk fırsatta yerli Ermenilerle birlik olup buradaki Müslüman ahaliye karşı silahlı saldırılar

⁴⁹⁸ Левиатов, *Очерки из Устории*, 96.

⁴⁹⁹ Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, 518.

⁵⁰⁰ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 186.

⁵⁰¹ А.П. Берже, *Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией: Том II.* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866), evrak 1387, 686.

yapmışlardır. Saldırı sonucunda ise Ermeniler her defasında, Rus Generalleri tarafından ödüllendirmiştir.⁵⁰²

Kuba ve Şeki Hanlarının Listesi

Kuba Hanları ve Yönetim Yılları

1722-1758 Hüseyin Ali Han

1758-1789 Feth Ali Han

1789-1791 Ahmet Han

1791-1810 Şeyh Ali Han⁵⁰³

Şeki Hanları ve Yönetim Yılları

1747-1755 Hacı Çelebi

1755-1759 Ağa Kişi Han

1759-1779 Hüseyin Han

1779-1781 Abdül Kadir Han

1781-1795 Muhammed Hasan Han

1795-1806 Selim Han

1806-1814 Cafer Kulu Han Hoylu

1814-1817 İsmail Han⁵⁰⁴.

⁵⁰² Берже, *Акты*, Том VI, I, 790.

⁵⁰³ “Quba Xanlığı”.

⁵⁰⁴ “Şeki Xanlığı”.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REVAN VE NAHÇIVAN HANLIKLARI

3.1.Hanlıkların Kurulması

Revan ve Nahçıvan hanlıkları, dönemin pek de gelişmemiş ve var oldukları süreç içerisinde belirli zamanlarda İran'ın yönetimi altına girmek zorunda kalmış, bazen de diğer hanların himayesinde olmuşlardır.

Revan Hanlığı'nın Kurulması: Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra, Azerbaycan'da kurulmuş hanlıklardan biri de Revan Hanlığı'dır. Hanlık, Safeviler döneminde mevcut olan Çukur Sed Beylerbeyliği'nin sınırları içerisinde oluşmuştur.⁵⁰⁵ Arazi, ismini burada yerleşmiş bir Türkmen boyu olan Karakoyunlular'a tabi Sa'adlu boyundan almıştır.⁵⁰⁶ Çukur Sed Beylerbeyliği; Maku, Sederek, Nahçıvan, Beyazıt Kalesi ve Magazbert'ten oluşmuştur.⁵⁰⁷ Revan Hanlığı; batıda Osmanlı İmparatorluğu ve Kartli-Kahet Çarlığı'yla; kuzeyde Kazak, Şemşeddil Sultanlığı ve Gence Hanlığı'yla; doğuda Karabağ Hanlığı'yla; güneyde Nahçıvan Hanlığı'yla ve güneybatıda Maku Hanlığı ile sınır komşusudur.⁵⁰⁸ Başkenti Revan şehri olan bu hanlık, idari bakımdan 15 bölgeye ayrılmıştır: Kırkbulak, Zengibasır, Garinbasar, Vedibasır, Şerur, Suran, Derek, Saath, Tala, Seyidli, Serdarabad, Garpi, Abran, Dereçiçek, Göyçe bölgeleri.⁵⁰⁹

Safevi Devleti'yle Osmanlı devleti arasındaki sınırda yerleşmiş olan Revan, uzun süren savaşlar boyunca sürekli iki komşu ve güçlü devlet arasında el değiştirmiştir. Nadir Şah'ın ölümüyle Azerbaycan'da oluşmuş ayaklanmalar ve isyanlar hanlıkların

⁵⁰⁵ Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı*, 37.

⁵⁰⁶ Babacan, "1590 Tarihinde Revan'ın", 663.

⁵⁰⁷ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 29.

⁵⁰⁸ "İrəvan Xanlığı", (Erişim Tarihi 21.06.2021), https://www.azerbaijans.com/content_382_az.html

⁵⁰⁹ Erol Kürkçüoğlu, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği", *Yeni Türkiye*, 60 (2014), 4.

kurulmasına imkân vermiştir. Çukur Sed Beylerbeyliği'nin yöneticisi Mir Mehdi Han da 1747 yılındaki isyanı yönetmeyi başarmış ve sonuçta Revan Hanlığı'nı oluşturmuştur.⁵¹⁰

Mir Mehdi Han, yönetiminin ilk günlerinden başlayarak hanlığı geliştirmeye ve nüfuzunu diğer hanlıkların topraklarına yaymaya, topraklarını genişletmeye çalışmıştır. Bu amaçla 1748 yılında, kendisinden daha zayıf olan, yakınlarındaki Urmiye Hanlığı'na saldırmıştır.⁵¹¹ Urmiye hanı Feth Ali Han Afşar, Mir Mehdi Han'a karşı yenilgiye uğramıştır.⁵¹²

Lakin az geçmeden Feth Ali Han Afşar, Afgan Azad Han'la birlik olarak Revan Hanlığı'na saldırmıştır.⁵¹³ Her ne kadar Revan Hanlığı'na yardım etmek amacıyla gelmiş olsalarda asıl amaçları Revan Hanlığı'nı ele geçirmek olan II. Irakli'ni de yenilgiye uğratmışlardır.⁵¹⁴ Azad Han, hanlığın yönetimine kendi adamı olan Halil Han Özbey'i getirmiş, o da 1755 yılına kadar hanlığı yönetmiştir.⁵¹⁵ Halil Han Özbey döneminde hanlık, Gürcülerin ve Dağıstanlıların saldırılarına uğramıştır. Daha sonra İran'da gelişen taht kavgalarını fırsat bilen Revanlılar, Halil Han Özbey'i devirerek halk arasında büyük nüfuza sahip olan Hasan Ali Han Kacar'ı, tahta oturtmuşlardır.⁵¹⁶ Bundan sonra Revan Hanlığı'nda yönetim, babadan oğula geçmeye başlamıştır.⁵¹⁷ Hasan Ali Han Safevilerin son döneminde Revan yöneticisi olmuş, Nadir Şah'ın tahta çıkmasıyla birlikte gözlerine mil çekilmiştir.⁵¹⁸ Tahta, Hasan Ali Han'dan sonra kardeşi Hüseyin Ali Han, ondan sonra ise onun oğlu Kulam Ali Han çıkmıştır.⁵¹⁹ Kısa süre tahtta kalan 15 yaşındaki Kulam Ali Han öldürülmüş, tahta 12 yaşındaki kardeşi Muhammed Hüseyin Han

⁵¹⁰ Hasan Oktay, "Revan Hanlığı ve Hanları", *Ermeni Kurultayı, Birlikte Yaşam Kültürü*, IV. Cilt. http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/4-Cilt/6-HasanOKTAY.pdf

⁵¹¹ Saide Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *İçinde Türkler, VII. Cilt*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 68.

⁵¹² Oktay, "Revan Hanlığı ve Hanları", 152.

⁵¹³ Qarayev, *İrevan Hanlığı*, 68, 37.

⁵¹⁴ Бутков, *Материалы*, Ч. I, 238.

⁵¹⁵ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа Том I*, (Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1881), 5.

⁵¹⁶ Управления Кавказского учебного округа, *Сборник материалов, Том I*, 5.

⁵¹⁷ Mahmudov vd. , *İrevan Hanlığı*, 53.

⁵¹⁸ Qarayev, *İrevan Hanlığı*, 38.

⁵¹⁹ Шопен, *Исторический памятник*, 163-64.

geçmiştir.⁵²⁰ Muhammed Hasan Han'dan sonra tahta Mehdi Kulu Han çıkmış, 1806 yılında ise yönetime son Revan hanı Hüseyin Kulu Han gelmiştir.⁵²¹

Revan Hanlığı'nın en önemli hanlarından biri olan Hüseyin Ali Han'ın tahta çıkma tarihi ile ilgili farklı bilgiler vardır. Bazı kaynaklara göre; 1762-1764 yılları,⁵²² diğer kaynaklara göre ise 1759 -1760 yılları olarak gösterilmiştir.⁵²³ Hüseyin Ali Han'ın yönetim devri, hanlığın en önemli devri olmuştur. Hüseyin Ali Han, hanlığın iç işlerini yönetirken dış politikasını da mükemmel şekilde yürütmüştür. Hanlığın ekonomisini toparlayan Hüseyin Ali Han, komşu hanlıklarla dostluk ilişkileri yürütürken topraklarını da genişletmeyi unutmamıştır.

Revan Hanlığı, Hüseyin Ali Han'ın ilk hâkimiyet yıllarında Feth Ali Han Afşar'ın saldırısıyla karşı karşıya kalmış lakin Kerim Han Zend'in güney hanlıklarına saldıracağı haberini alan Feth Ali Han Afşar, bu saldırıdan vazgeçmiştir.⁵²⁴

İran tehlikesinden sonra Revan Hanlığı, Dağıstanlıların saldırısıyla karşı karşıya kalmış, onları yenilgiye uğratmışsa da Dağıstanlılar yeniden ordu toplayarak geri gelmiş ve bu defa da saldırı, II. İrakli'nin yardımıyla defedilmiştir.⁵²⁵ Bundan sonra II. İrakli'nin Revan Hanlığı'nın iç işlerine karışarak hanlığı ele geçirme isteği eskisinden daha da fazla artmaya başlamıştır. Bu isteğine ulaşmak amacıyla II. İrakli, Revan Hanlığı'nın Şoragöl topraklarını işgal etmiştir. Şoragöl'ün 1801 yılında yeniden Revan Hanlığı'nın mülkü sayılmasına kadar geçen süreçte, bu toprakların geri alınması Revan Hanlığı'nın dış politikasının ana hattı olmuştur. 1801 yılında tekrar Revan Hanlığı'nın mülkü olmuş Şoragöl, 4 yıl sonra ise 1805 yılında Ruslar tarafından işgal edilmiştir.⁵²⁶

Hanlık, Hüseyin Ali Han'ın yönetimi döneminde, Rusya'nın da zoruyla II. İrakli'ye vergi ödemek zorunda kalmıştır.⁵²⁷ Yönetimi boyunca Hüseyin Ali Han bu durumu değiştirmeye çalışmış lakin iç savaşlardan zayıf düşen hanlığa, 1779 yılında II. İrakli saldırmıştır. Saldırı sonrası Revan Hanlığı, Kartli-Kahet Çarlığı'yla anlaşma

⁵²⁰ Oktay, "Revan Hanlığı ve Hanları", 163.

⁵²¹ Берже, *Акты, Том I*, evrak 1256, 626.

⁵²² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 40.

⁵²³ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 53.

⁵²⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 40.

⁵²⁵ Библиотека "Вехи". Русской Религиозно-Философской и Художественной Литературы. "А.Р.Ионнисян, Иосиф Эмин. Глава вторая. Первое путешествие в Армению". Erişim tarihi 10.05.2021, <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/emin/02.html>

⁵²⁶ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 142-43.

⁵²⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 41.

imzalamak zorunda bırakılmıştır.⁵²⁸ Lakin Hüseyn Ali Han, Osmanlı Devleti'ne güvenerek barış anlaşmasını imzalamayı geçiştirmişse de sonunda 1781 yılında barış anlaşması imzalanmıştır.⁵²⁹

Kısa süre sonra diğer Azerbaycan hanlıklarına güvenen Hüseyn Ali Han, yeniden II. İrakli'ye vergi vermeyeceğini bildirmiş, II. İrakli de hanlıkların Revan hanını desteklediğini duyunca karşı koyamamış ve sonunda razı gelerek Hüseyn Ali Han'a karşı tavrını değiştirmiştir. Daha sonra Rus-Türk savaşının başlaması üzerine Hüseyn Ali Han, Osmanlı Devleti'ne güvenerek II. İrakli'ye vergi ödemekten tamamen vazgeçmiştir. II. İrakli de bu durumu, Rus hükûmetine bir mektupta yazarak artık Revan Hanlığı'nın da diğer hanlıklar gibi onlara karşı olduğunu bildirmiştir.⁵³⁰ Lakin savaşta zayıf düşmüş olan Osmanlı Devleti'nden istediği yardımı alamayan Hüseyn Ali Han, yeniden II. İrakli'ye vergi ödemeye razı olmuştur.⁵³¹

Savaş sonrası imzalanmış Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra II. İrakli yeniden Revan Hanlığı'nın iç işlerine karışmaya başlamıştır. II. İrakli'nin Revan'a saldıracağından ihtiyat eden Osmanlı Devleti, diğer hanlıklara mektup yazarak böyle bir durumda Revan Hanlığı'nı korumalarını istemiştir.⁵³²

Hüseyn Ali Han 1783 yılında vefat etmiştir. Lakin kaynakların biri hanın isyan sonucunda öldürüldüğünü,⁵³³ diğeri ise hastalık sonucu vefat ettiğini yazar.⁵³⁴

Hüseyn Ali Han'dan sonra yönetim, 15 yaşındaki oğlu Kulam Ali Han'a geçmiştir. Babasının cenazesıyla uğraşan hanın yokluğunu fırsat bilen bir kısım kişilerce Revan Hanlığı'nın yönetimine el koyulmuştur. Lakin hanın sadık taraftarları sayesinde Kulam Ali Han, tahta yeniden çıkmayı başarmıştır.

Kulam Ali Han, çok kısa bir zaman hanlığı yönetebilmiştir. Yönetimi zamanı, babasından farklı olarak Rusya, Osmanlı Devleti arasında dengeli bir politika yürütmemiş, direk Osmanlı Devleti'yle birlik, hemfikir olduğunu bildirmiştir.⁵³⁵ Bu

⁵²⁸ Şahin Doğan, "Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması Ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2012), 10.

⁵²⁹ Mahmudov vd. , *İrevan Hanlığı*, 256.

⁵³⁰ А. А. Цагарели, *Грамоты и другие исторические документы XVIII. столетия, относящиеся к Грузии Томъ I* (Санкт-Петербург: тип. В. Киришбаума, 1891), 244.

⁵³¹ Hacıeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı", 69.

⁵³² Tofiq Mustafazadə, *XVIII. yüzillik-XIX. Yüzilliyin Evvllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri* (Bakı: Elm, 2002), 168.

⁵³³ Əliyev və Həsənov, *İrevan Hanlığı*, 104.

⁵³⁴ Qarayev, *İrevan Hanlığı*, 59.

⁵³⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi, *Qüdsi Məhəmməd Müslim. İrevanlı Hüseynəli Xanın Məktubları, 1789-1791*, İş 7415, 68-69.

durumu, Rusya'nın Tiflis'deki elçisi Rus hükûmetine şu şekilde bildirmiştir: “Kulam Ali Han, Rus Devleti ve II. İrakli'ye karşı aniden değişerek Türklerle bir olmuştur.”⁵³⁶

İlerleyen dönemde tahtını sağlama almak için Kulam Ali Han, nikâh politikası kullanarak Hoy hanının kızıyla evlenmeyi düşünmüş⁵³⁷ lakin 1785 yılında sarayda çıkan darbe sonucu katledilmiştir.⁵³⁸ Kulam Ali Han'ın öldürülme sebeplerinden biri de onun genç ve tecrübesiz olmasından yararlanan annesinin ve akrabalarının başına buyruk davranışları olmuştur.⁵³⁹ Daha sonraki gelişmelerden belli oluyor ki Gürcistan'a meyl etmesinden dolayı halk böyle sert tepki göstermiştir.⁵⁴⁰

Kulam Ali Han'dan sonra tahta, babasının Gürcü hanımından olan 12 yaşındaki üvey kardeşi Muhammed Han çıkmıştır.⁵⁴¹ Hoyslu Ahmet Han'ın desteklediği Muhammed Han, yönetime el koyduktan sonra Revan tahtını sahiplenmek isteyen Makulu Ahmet Sultan'la arasında çekişmeler başlamıştır. Hatta hanlık sakinleri de bu iki kişiden birini destekleyerek birbirilerine karşı savaşmaya başlamıştır.⁵⁴² Sonunda Osmanlı sultanının da desteklediği Muhammed Han (1784 -1805)⁵⁴³ tahta tamamen sahip olmuş, Makulu Ahmet Sultan da tarih sahnesinden çekilmek zorunda kalmıştır. Muhammed Han, Revan hanları içerisinde en uzun süre yönetimde olmayı ve hanlığı elinden geldiği kadar geliştirerek düşman saldırılarını defetmeyi başarmıştır.

Revan hanının annesinin Gürcü kökenli olması, Osmanlı sultanını rahatsız ettiğinden tahta çıkar çıkmaz Muhammed Han'a mektup yazmış, diğer hanlarla birleşerek Rus ve Gürcü fitnesine karşı savaşmayı tavsiye etmiştir.⁵⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin desteğini alan Hoy hanı yönetiminin ilk günlerinden Muhammed Han'ın iç politikasına karışmaya başlamıştır. O nikâh politikasına başvurarak rahmetli Kulam Ali Han'la evlendirmek istediği kızını Muhammed Han'la evlendirmiş, işini daha da sağlama alarak kendisi de Muhammed Han'ın kız kardeşiyle evlenmiştir.⁵⁴⁵ Planlamış olduğu bu nikâh politikası sayesinde Ahmet Han, Revan

⁵³⁶ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi, İş 7415(1), 15.

⁵³⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 62.

⁵³⁸ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 105.

⁵³⁹ AMEA, TİEA. , İş 7415(1), 284-85.

⁵⁴⁰ Oktay, “Revan Hanlığı ve Hanları”, 158.

⁵⁴¹ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Том IV*. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1884), 5.

⁵⁴² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 65.

⁵⁴³ Oktay, “Revan Hanlığı ve Hanları”, 159.

⁵⁴⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7415 (6), 964.

⁵⁴⁵ Бутков, *Материалы* , Ч. 2, 177.

Hanlığı'nın iç işlerine daha kolay karışabilmiştir.⁵⁴⁶ Ahmet Han Hoylu'nun kızıyla birlikte göndermiş olduğu harem ağası Ağa Hüseyin, kısa sürede Revan Sarayı'nda herkesin itimadını kazanarak Muhammed Han'ın veziri durumuna erişmiştir.⁵⁴⁷ Bu bilginin doğruluğunu, Kartli-Kahet Çarlığı'nda olan Rus elçisi S.D.Burnaşevin mektubunda da görebiliriz. Mektuptan anlaşılan odur ki Revan Hanlığı'nı Muhammed Han değil de daha çok eşi ve veziri sayesinde Ahmet Han'ın yönettiği ve sonunda II. İrakli'ye de vergi ödenmediği belli olmuştur.⁵⁴⁸

Lakin Ahmet Han'ın Revan Hanlığı'nın içi işlerine müdahalesi uzun sürmemiş, 1786 yılında yeğenleri tarafından Ahmet Han katledilmiştir.⁵⁴⁹ Bundan sonra II. İrakli duruma el koyarak Vezir Ağa Hüseyin'in yürüttüğü politika sonucunda hanlıkta çıkan isyanı bastırmak için Revan'a ordu göndermiş ve arabuluculuk yapmak adına kaleye gelen kişiler eliyle veziri öldürtmüştür.⁵⁵⁰ Hanlık, bu defa da kurtulamamış; kısmen de olsa II. İrakli'nin yönetimine girmiştir.

Yönetimi ele alarak hanlığı yenice yönetmeye başlayan Muhammed Han, Dağıstanlıların saldırısına uğramıştır. Osmanlı Devleti, Revan Hanlığı'nı, II. İrakli ve Rusya hükûmetinin saldırısından korumak amacıyla Azerbaycan hanlarını ve Dağıstan yöneticilerini II. İrakli'ye saldırmak için örgütlemiştir. Bu sayede Osmanlı hükûmeti, II. İrakli'nin Revan Hanlığı'na olan etkisini bitirmeyi düşünmüştür. Osmanlı Devleti'nin de katkıları sonucunda 1786 yılında Karabağ Hanlığı ve Avar Usmisi Kartli-Kahet Çarlığı'na saldırmıştır. Daha önce Karabağ hanı İbrahim Halil Han ve Kartli-Kahet çarı, II. İrakli'yle uzun zaman müttefik olmuşlardır. Daha sonra hanla II. İrakli arasında Gence ve Nahçıvan hanlıklarını himayeye almak uğrunda sıkıntı çıktığından ve II. İrakli'nin Rusya yönlü politikasından dolayı aralarının açılması sonunda İbrahim Halil Han, bu yürüyüşe katılmıştır.⁵⁵¹

Kartli-Kahetya'ya saldırı sonrası geri dönen Dağıstanlılar, Revan Hanlığı'ndan geçmiştir. Revan Hanlığı'nın ahalisi kaleye ve komşu hanlıklara sığınmak zorunda kalmışlardır. Bu durumun Revan Hanlığı ve ahalisi için ağır sonuçlara varacağını düşünen Muhammed Han; Avar Usmisine ve Çıldır valisi Süleyman Paşa'ya mektup ve

⁵⁴⁶ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 106.

⁵⁴⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 70.

⁵⁴⁸ AMEA, TİEA. İş 7415(1), 243.

⁵⁴⁹ Dəlili, *Azərbaycanın Cənub Xanlıqları*, 133.

⁵⁵⁰ AMEA, TİEA. İş 7415(1), 20.

⁵⁵¹ Tofiq Mustafazadə, *Ümumi Tarix, III. cilt* (Bakı: Elm, 1997), 194-95.

hediye göndererek hanlığına dokunulmamasını istemiştir.⁵⁵² Bu zaman Dağıstan ordusu Revan Hanlığı'nın içerilerine girmemiş, yalnızca yol boyunca önlerine çıkan köylere saldırmışlardır.⁵⁵³

1787 yılında başlamış Rus-Türk savaşı zamanı Osmanlı Devleti, Azerbaycan hanlarına mektup göndererek onların aralarındaki husumeti unutup Rus ve Gürcü tehlikesine karşı birlik olmalarını istemiştir.⁵⁵⁴

Muhammed Han Hoy ve Nahçıvan hanlıkları ile olan ilişkilerini düzelttikten sonra Kafkasya, bütünlükte yeni bir tehlikeyle yüz yüze kalmıştır. Başlı bir türlü belalardan kurtulmayan Revan Hanlığı bu defa da İran-Ağa Muhammed Şah'ın saldırısı sorunuyla başa çıkmak zorunda kalmıştır. Bu tehlike karşısında Azerbaycan hanları, husumeti bir kenara bırakıp birleşmek zorunda kalmışlardır.⁵⁵⁵

Ağa Muhammed Şah'ın ölümünden sonra İran tehlikesinden kurtulduğunu sanan Revan Hanlığı, bu defa da İran tahtının yeni varisi Feth Ali Şah'ın saldırılarına maruz kalmıştır. Hem Rusya hem de İran tehlikesi karşısında Revan Hanlığı, diğer hanlıklar gibi Osmanlı Devleti'nin yardımına güvenmiştir. Hanlık, Rusya tarafından işgal olunana kadar Muhammed Han yönetimini koruyabilmiş ve Revan Kalesi'ni, sonuna kadar Rusya'nın işgal politikasına karşı koruyarak direnmiştir.⁵⁵⁶

Nahçıvan Hanlığı'nın Kurulması: Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Azerbaycan'da kurulmuş hanlıklardan biri de Nahçıvan Hanlığı olmuştur. Hanlık bölge olarak Nahçıvan, Şerur, Ordubad kazalarına; kazalar da 17 nahiyelere bölünmüştür.⁵⁵⁷ 1747 yılında Nahçıvan'da Kengerli soyundan olan Haydar Kulu Han, yerli ahaliyi arkasına alarak, onların verdiği güvence sayesinde Nadir Şah'ın yöneticisi Ağa Hasan'ı devirerek Nahçıvan Hanlığını kurmuştur.⁵⁵⁸ Hanlık, batıda Maku Hanlığı'yla, kuzeyde Revan Hanlığı'yla, doğuda Karabağ Hanlığı'yla, güneyde Tebriz ve Hoy hanlıklarıyla sınır komşusudur.⁵⁵⁹ 1797 yılına kadar Nahçıvan Hanlığı, bağımsız bir devlet olmuştur. Hanlığın yönetiminde söz hakkına yalnız han sahip olmuş, hanlığı tek başına

⁵⁵² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 73.

⁵⁵³ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 113.

⁵⁵⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7415(4), 771.

⁵⁵⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 82.

⁵⁵⁶ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 83.

⁵⁵⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 375.

⁵⁵⁸ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 28.

⁵⁵⁹ "Naxçıvan Xanlığı", (Erişim Tarihi 21.06.2021), https://www.azerbaijans.com/content_386_tr.html

yönetmiştir. Haydar Kulu Han 1747 yılından 1763/4 yılına kadar yönetimde kalmıştır.⁵⁶⁰

Nahçıvan Hanlığı askerî gücüne ve ekonomisine göre diğer hanlıklardan çok zayıftı ve bu amaçla da hanlık kurulduğu günden itibaren Haydar Kulu Han komşu ve daha güçlü hanlarla müttefik olmaya çalışmıştır. Bu sebeptendir ki Karabağ hanı Penah Ali Han, kendine güçlü rakip saydığı Şeki hanı Hacı Çelebi'ye karşı yürüyüşe çıktığında (1752) Haydar Kulu Han da ordusuyla onun yanında olmuştur.⁵⁶¹

Bundan ziyade tarihte “Kızıl Kaya İhaneti” adı altında geçen olaya Gence hanı Şahverdi Han, Karadağ hanı Kasım Han, Revan hanı Hüseyin Ali Han, Hoy hanı Ahmet Han'ın yanı sıra Nahçıvan hanı da katılmıştır.⁵⁶² Bu olayla ilgili, Şeki Hanlığı bölümümüzde geniş bilgi verdiğimiz için, olaya burada daha fazla girmeden yalnızca yukarıda adlarını söylediğimiz hanlar için sonucunun başarısız olduğunu vurguluyoruz.

Bundan sonra Haydar Kulu Han, hanlığın iç işleriyle daha çok ilgilenmiş ve hanlığın ticari bakımdan gelişmesi için yolları ve köprüleri yeniden yapılandırmıştır. Bu tedbirler sonucu Nahçıvan Hanlığı'nın ekonomisi gelişmeye başlamıştır. Ama bu durum uzun sürmemiş, 1763/4 yılında Haydar Kulu Han'ın vefatından dolayı tahta Hacı Han Kengerli çıkmıştır. Onun yönetimi yıllarında hanlık durgunluk dönemine geçmiş ve zayıf düşmüştür. Bu durumdan faydalanan İran Şahı Kerim Han Zend, Nahçıvan Hanlığı'nı kendi himayesine almıştır. Daha sonra Kerim Han Zend, Hacı Han'ı Şiraz'a misafirliğe davet etmiş ve bir bahane uydurarak onu orada tutuklatıp hapsedmiştir.⁵⁶³ Daha sonra tahta Haydar Kulu Han'ın diğer oğlu Rahim Han çıkmışsa da uzun süre tahtta kalamamıştır. Tahta 1772 yılında Haydar Kulu Han'ın kardeşi Ali Kulu Han çıkmış, o da 1773 yılında kardeşi Veli Kulu Han tarafından devrilmiştir.⁵⁶⁴

Taht kavgaları, Revan hanı Muhammed Han, Karabağ hanı İbrahim Halil Han ve II. Irakli tarafından Rahim Han'ın oğlu Abbas Kulu Han'ın tahta çıkarılmasıyla son bulmuştur.⁵⁶⁵ Lakin Abbas Kulu Han'ın tahta çıkması Hoylu Ahmet Han'ın hoşuna gitmemiştir. O, Nahçıvan Hanlığı'ndaki tahta, Abbas Kulu Han'ın amcası Cafer Kulu Han'ı oturtmak niyetindeydi. Bu amaçla, İran tahtını ele geçiren Ali Murat Han'dan

⁵⁶⁰ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 76.

⁵⁶¹ Левиатов, *Очерки из Усторию*, 128.

⁵⁶² Əliyev, *Azərbaycan Tarixi*, 517.

⁵⁶³ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 229.

⁵⁶⁴ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 76.

⁵⁶⁵ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 232.

yardım istemiştir. Nüfuzunu Azerbaycan hanlıklarına yaymak isteyen Ali Murat Han, bu fırsatı kaçırmamış ve Ahmet Han'la birlikte Nahçıvan Hanlığı'na hareket etmişlerdir.⁵⁶⁶ Abbas Kulu Han destek bulamadığından hanlıktan kaçmak zorunda kalmıştır ama Ahmet Han'la, Ali Murat Han da isteğine ulaşamamıştır. Revan hanı Ahmet Han'a mektup yazarak Nahçıvan'ı terk etmesini istemiştir. Nahçıvan'dan uzaklaşan ordunun arkasından Abbas Kulu Han, yeniden Nahçıvan'a gelmiş ve kendisine yardım etmeyen ahaliyi cezalandırmaktan kaçınmamıştır.

Daha sonra Ahmet Han ve Ali Murat Han yeniden Nahçıvan'a hareket etmiş ve II. İrakli'nin desteklediği Abbas Kulu Han, bu defa Kartli-Kahet'e kaçmak zorunda kalmıştır. Tahta Hoylu Ahmet Han'ın desteklediği Cafer Kulu Han çıkmış ve 1784 yılına kadar hanlığı yönetmiştir.⁵⁶⁷

Abbas Kulu Han Gürcistan'a gittikten sonra Cafer Kulu Han'ın yönetiminden rahatsız olan beyler onun yanına gitmişlerdir. Cafer Kulu Han, Abbas Kulu Han'ın yanına gidenlere ceza vermeye başlamış, bir kısmını öldürmüş, diğer kısmının ise evleri yakılmış, mallarına el konulmuştur. Lakin bu tedbirler bir sonuç vermediğinden Cafer Kulu Han, tahtı ele geçirmekte kendisine yardım eden Hoylu Ahmet Han'a mektup yazarak ondan askerî yardım istemiştir. Lakin durumlar iyice karışmış, 1783 yılında imzalanmış Georgevski Antlaşması'na göre Rusya, Gürcistan'ı kendi himayesine almış ve Tiflis şehrine ordu göndermiştir.⁵⁶⁸ Azerbaycan hanlıklarının iç işlerine karışan II. İrakli, Rus himayesini kullanarak yaptıklarına hak kazandırmıştır. Bu durumda Ahmet Han, II. İrakli ile ilişkilerini bozmak istememiştir.

II. İrakli, Abbas Kulu Han'ı Nahçıvan tahtına oturtmak bahanesiyle Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaya devam etmiş ve hatta ordusuyla Nahçıvan Hanlığı'na saldırıyı planlamıştır. Lakin Osmanlı Devleti'nin II. İrakli'ni uyarması sonucunda bu fikrinden vazgeçmiştir. Hanlıktaki bu kargaşayı fırsat bilen nüfuzlu beylerden biri olan Şükür Ali Bey, Nahçıvan yakınlarındaki iki kaleyi zapt ederek Abbas Kulu Han'ı Nahçıvan'a davet etmiştir. Abbas Kulu Han, davet üzerine Nahçıvan'a gelmeye çalışmıştır. Cafer Kulu Han, durumun kötüye gittiğini anlamış ve Hoy Hanlığı'na, Ahmet Han'ın yanına, kaçmıştır.⁵⁶⁹

⁵⁶⁶ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 61.

⁵⁶⁷ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 76.

⁵⁶⁸ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 62.

⁵⁶⁹ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 232.

Lakin Abbas Kulu Han, Nahçıvan'a gelmeden Şükür Ali Han, Nahçıvan tahtına oturmuştur. Şükür Ali Han, sekiz sene tahta oturmaya muvaffak olmuş, yeniden Cafer Kulu Han'ın Nahçıvan'a gelmesiyle tahtan indirilmiştir.⁵⁷⁰ Şükür Ali Han'ın kimliği ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ama onun adı bir mektupta, Nahçıvan topraklarında faydalı ve değerli yönetici olarak geçmiştir.⁵⁷¹

1787 yılında Cafer Kulu Han, yeniden tahta çıkmıştır. Abbas Kulu Han da tahtına yeniden sahip olmak amacıyla Karabağ hanı İbrahim Halil Han ve II. İrakli'den yardım istemiştir. II. İrakli de Hoylu Ahmet Han'a mektup yazarak Nahçıvan Hanlığı'nı Cafer Kulu Han ve Abbas Kulu Han arasından bölüştürmeyi teklif etmiştir.⁵⁷² Bu dönem Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişmeler, Gürcistan ve Rusya tehlikesi hanlıkları iyice meşgul etmiş ve onlar, bir süreliğine Nahçıvan Hanlığı'nı unutmuşlardır. Ama belirli bir süre sonra Karabağ ve Hoy hanları Nahçıvan Hanlığı'na sahip çıkmaya çalışmışlardır. Karabağ hanı İbrahim Halil Han, Nahçıvan'da Abbas Kulu Han'ı tahta çıkarmak için hanlığa saldırmayı planlamış lakin Hoylu Ahmet Han, onu bu fikirden vazgeçirmiştir. Kısa süre sonra İbrahim Halil Han, Nahçıvan'a saldırmış; Cafer Kulu Han da kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁷³ Tahta, İbrahim Halil Han'ın da desteğiyle Abbas Kulu Han çıkmıştır. İbrahim Halil Han buradan Tebriz'e gitmiş ve han, Nahçıvan topraklarından çıkar çıkmaz Cafer Kulu Han'ın kardeşi Kalb Ali Han, Abbas Kulu Han'ı devirerek tahta sahip olmuştur.⁵⁷⁴

Bu dönemden yani 1787 yılından başlayarak Nahçıvan tahtı Abbas Kulu Han ve Cafer Kulu Han'ın kardeşi Kelb Ali Han arasında sürekli el değiştirmiştir. 1787-1796 yıllarında Kelb Ali Han tahtta oturmuştur. 1801-1810 ve 1816-1820 yıllarında Nahçıvan Hanlığı, İran yönetiminde olmuştur.⁵⁷⁵ 1801, 1804 ve 1808 yıllarında hanlık, Abbas Kulu Han'la Kelb Ali Han arasında sırayla yönetilmiştir.⁵⁷⁶

Kelb Ai Han döneminde Nahçıvan Hanlığı gelişmiş ve yönetim pekişmiştir. Kelb Ali Han'ı, kardeşi Cafer Kulu Han da yönetim hakkının onda olmasına dayanarak kendine yandaşlar aramış ve yeniden tahta çıkmanın yollarını aramıştır.

⁵⁷⁰ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 66.

⁵⁷¹ E.M. Seyidbəyli, *Naxçıvan Torpaq Mulkiyyətinə Aid XVII-XVIII. Esr Kəngərli Arxeoqrafik Sənədləri* (Bakı: Elm, 2000), 159.

⁵⁷² Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 66.

⁵⁷³ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 69.

⁵⁷⁴ Mustafazadə, *Azərbaycan Xanlıqları*, 233.

⁵⁷⁵ Нагдалиев, *Ханы Нахичеванские*, 328.

⁵⁷⁶ Нагдалиев, *Ханы Нахичеванские*, 36.

Nahçıvan Hanlığı diğer hanlıklar gibi 1791 yılından başlayarak İran şahı Ağa Muhammed Şah'ın saldırısı tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Ağa Muhammed Şah, hanlardan kendisine esir ve vergi verilmesini istemiştir. Esirler hanın kardeşi, eşi ve oğlu olacak şekilde ayarlanmıştır. Şah bu şekilde hanları uzaktan da olsa kontrolünde tutacağını düşünmüştür. Kelb Ali Han zor durumda kaldığından eşi, oğlu ve amcazadesi Abbas Kulu Han'ı Ağa Muhammed Şah'a göndermiştir. Ağa Muhammed Şah, Abbas Kulu Han'ın Kelb Ali Han'ın öz kardeşi olmadığını bilmiş ve ona karşı kinlenmiştir. Üstelik Kelb Ali Han, Ağa Muhammed Şah İran'a geri döndükten sonra yardım için Rusya'ya yönelen hanların içerisinde yer almıştır.

1797 yılında Tiflis'i yerle bir ederek geri dönen Ağa Muhammed Şah, dönüşte Nahçıvan Hanlığı'na zarar vermekle tehdit ettiğinden Kelb Ali Han, onunla görüşe gitmeyi ve ondan halka zulüm etmemesini rica etmeyi düşünmüştür. Görüşte Kelb Ali Han, hanlığı kurtarmayı başarmışsa da Ağa Muhammed Şah'ın gazabına uğramış, gözlerine mil çektirilerek İran'a sürgün edilmiştir.⁵⁷⁷

Ağa Muhammed Şah'ın ölümünden sonra Nahçıvan hanı, yeni şah tarafından Azerbaycan'a geri gönderilmiştir. Kelb Ali Han'ın bazı kaynaklarda 1820,⁵⁷⁸ bazılarında ise 1823 yılına kadar tahtta oturduğu yazılmıştır. Tahta 1811 yılında oğlu Nazar Ali Han çıkmıştır.⁵⁷⁹ 1813 yılına kadar tahtta kalan Nazar Ali Han'ın yerine Kerim Han geçmiştir.⁵⁸⁰ Kerim Han, 1816 yılına kadar Nahçıvan Hanlığı'nı yönetmiştir.⁵⁸¹ Yönetim 1820 yılında, Kelb Ali Han'ın oğlu İhsan Han'a geçmiştir. Lakin Kelb Ali Han öldükten sonra tahta Kerim han geçmiş, iki sene sonra ise yerine Hüseyin Mirza gelmiştir. 1823 yılında ise hanlığın sonuncu hanı Kerim Han yeniden yönetimi ele geçirmiştir.⁵⁸²

Kerim Han yönetimi, II. Rus-İran Savaşı dönemine tesadüf etmiştir ve bu zaman Şehzade Abbas Mirza, onu Muhammed Bağır adlı birisiyle değiştirmiştir. Lakin beklediği desteği alamayan Abbas Mirza, yeniden Kerim Han'ı yönetime getirmiştir.

⁵⁷⁷ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 427-428.

⁵⁷⁸ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 102.

⁵⁷⁹ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 82.

⁵⁸⁰ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 102.

⁵⁸¹ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 82.

⁵⁸² Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 102.

Rusya 1825 yılında Nahçıvan Hanlığı'nı, 1826 yılında ise Revan Hanlığı'nı işgal etmiştir.⁵⁸³ 1828 yılında Rusya-İran arasında imzalanmış Türkmençay Antlaşması'na göre Nahçıvan Hanlığı, Rusya'ya ilhak edilmiştir. Hanlık, İhsan Han'ın yönetiminde özerk esaslarla yönetilmiştir.

Hem Revan hem de Nahçıvan hanlıkları II. Rus-İran Savaşı sonucunda Rusya'ya ilhak edilmiştir. Rusya hükûmeti savaş sonrası İran'la olan sınırlarını korumak amacıyla 1828 yılında çarın emriyle bu iki hanlığı fes etmiştir.⁵⁸⁴

Revan ve Nahçıvan hanlıkları kuruldukları günden itibaren var olma savaşı vermiştir. Her iki hanlık da yeterince güce ve araziye sahip olmadığından sürekli diğer hanlıklardan destek alma ve kendilerine müttefik arama çabasında olmuşlardır. Yerleştikleri coğrafi mekânlardan dolayı da sürekli Kartli-Kahet, İran ve Rusya'nın saldırılarına uğramışlardır. Bu zaman onlar ya Osmanlı Devleti'nden ya da kendilerinden daha güçlü olan diğer Azerbaycan hanlıklarından yardım ummuşlardır.

3.2. Hanlıkların Sosyal-Ekonomik Durumu.

Hanlıklar çok güçlü olamasalar da ziraat iyice gelişmiştir. Ahali bağcılık ve bostancılığın yanı sıra hayvancılıkla da uğraşmıştır. Hanlığın şehir ve köy ahalisi, belirli vergiler ödemişlerdir.

Revan Hanlığı'nın Ahalisi: Revan Hanlığı'nın ahalisi uzun süren savaşlar ve komşu devletlerin saldırıları sonucu azalmış ve kendi memleketlerinden uzak düşmüşlerdir. II. İrakli ile savaş sonucu ahalinin bir kısmı zorla Gürcistan'a götürülmüştür.⁵⁸⁵ Ağa Muhammed Şah'ın yürüyüşleri zamanı da ahalinin çoğu, diğer memleketlere göç etmek zorunda kalmışlardır.

1727 yılının Osmanlı Tahrir Defteri'ne göre: Revan Hanlığı'ndaki Müslüman ahalinin sayı 2.140, gayrimüslimlerin sayı ise 1.179 kişi olmuştur. Gayrimüslimlerin içerisinde Çingenler de vardır.⁵⁸⁶

XIX. yüzyılın başında ise Revan Hanlığı'nda ahalinin büyük kısmı, neredeyse dörtte üçü, Müslüman Türklerden oluşmuştur.⁵⁸⁷ Türklerin yanı sıra burada Ermeniler,

⁵⁸³ Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", 62.

⁵⁸⁴ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 114.

⁵⁸⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 273.

⁵⁸⁶ Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterleri...", 107.

Kürtler ve Çingenler de yaşamıştır.⁵⁸⁸ Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Ermenilerin Ruslar tarafından Nahçıvan Hanlığı'nda olduğu gibi, Revan Hanlığı'na da toplu göçü olmuştur. II. Rus-İran Savaşı sonrası İran'dan Ermenilerin Reva Hanlığı'na göçü başlamıştır.⁵⁸⁹ 1827 ve 1829 yıllarında ise hem İran'dan hem de Osmanlı Türkiye'sinden Revan Hanlığı'na doğru Ermenilerin yeni göçü başlamıştır.⁵⁹⁰

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Revan Hanlığı'nda ahalinin sayısı 20 bin olmuştur.⁵⁹¹ XIX. yüzyılın başlarında ise ahalinin sayısı 18 bine kadar azalmıştır.⁵⁹²

Ahalinin çoğu Türk tayfası olan Kacar tayfasının soyundan gelmiştir. Bu sebepten dolayı Dağıstanlılar Revan Türklerine “Kacar” diye hitap etmişlerdir.⁵⁹³ Şehirde yaşayan ahalinin sayısı Rus işgali sonucunda gözle görülecek şekilde azalmıştır. İşgalden önce Revan şehrinde iki bin 400 aile yaşasa da işgal sonrası bu rakam iki bin 374 olmuştur.⁵⁹⁴

Hanlık ahalisin büyük kısmı köylerde yaşamıştır. Rus işgaline kadar köylerdeki ahalinin sayısı ile ilgili belirli bir bilgiye ulaşılmamıştır. İşgalden sonraki ahalinin nüfus sayımı sonucu 521 köy olduğu anlaşılmıştır.⁵⁹⁵ Sayım sonucu köylerin çoğunun boş olduğu anlaşıldığında Ruslar bu köylere Ermenileri yerleştirmeyi düşünmüştür. Çar'ın isteği üzere “Ermeni Provinz”i diye adlandırılan bu yerlere 1828 yılında Ermenilerin göçü başlamıştır.⁵⁹⁶ 1828 yılına kadar Revan'ın nüfusunun %80'i Türklerden oluşsa da bu zamandan sonra Ermenilerin sayısı çoğalmaya başlamış ve bu da bölgede kurulacak Ermeni Devleti'nin nüfus ihtiyacını karşılamak maksadıyla yapılmıştır.⁵⁹⁷ Bundan sonra Çar Hükûmeti, kendilerine sadık Hristiyan bir unsur olarak Ermenileri kullanabilecek;

⁵⁸⁷ А.П. Берже, *Акты, Том VII*, 487.

⁵⁸⁸ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 275.

⁵⁸⁹ Сергей Николаевич Глинка, *Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении* (Баку: Элм, 1990), 45.

⁵⁹⁰ Михаил Николаевич Владыкин, *Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу* (Москва: тип. И. Родзевича и В. Исленьева, 1874), 333.

⁵⁹¹ Qarayev, *İrəvan xanlığı*, 279.

⁵⁹² Семён Михайлович Броневский, *Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч.I* (Москва: Тип. С. Селивановского, 1823), 60.

⁵⁹³ Bakıxanov, *Gülüstan-i İrem*, 203.

⁵⁹⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 282.

⁵⁹⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 285.

⁵⁹⁶ Beydilli, “1828- 1829 Osmanlı-Rusya Savaşı'nda”, 377.

⁵⁹⁷ Mustafa Tanrıverdi, “Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasya'da Ermenileri İskân Politikası ve Türklerin Göçü”, *Yeni Türkiye*. 61 (2014): 940.

Türkiye ile Azerbaycan Türkleri ve diğer Orta Asya Türkleri ile olan temaslarını kesmiş olacaktır.⁵⁹⁸

Revan Hanlığı'nda yerleşik hayat süren ahalinin yanı sıra göçebe Kürtler de yaşamıştır. İşgalden önce hayvancılık yapan iki bin 984 Kürt elat olsa da işgal sonrası onların da sayısı azalmış ve 847 olmuştur. Onların çoğu İran'a ve Osmanlı Türkiye'sine göç etmişlerdir.⁵⁹⁹

Revan Hanlığı'nda da sosyal piramidin başında diğer hanlıklarda olduğu gibi han durmuştur. Ondan sonra ise beyler, sultanlar, melikler ve ağalar yerini almıştır.⁶⁰⁰ Hanlıkta diğer hanlıklardan farklı olarak iki türlü han anlayışı olmuştur: Yönetime irsi sahip olan yönetici Hanlar ve zamanında Safevi Şahları tarafından belirli bir hizmet karşılığında verilmiş irsi ve yönetimde söz hakkı olmayan, lakin hanlıkta nüfuzu olan han unvanlarıdır.⁶⁰¹ Diğer Hanlıklarda olduğu gibi burada da beyler irsi ve hizmet beylerine ayrılmıştır.

Kuba Hanlığı'nda olduğu gibi Revan Hanlığı'nda da iki sultan olmuştur. Onlar Pembek ve Şoragöl eyaletlerini yönetmişlerdir. Sultanlardan sonra gelen Ağalar, köylerin yönetiminden mesul kişiler olmuşlardır.⁶⁰² Hanlıktaki ruhban kesim de özel statüye sahip olmuş ve dinî işlerle uğraşmışlardır.

Köylüler diğer hanlıklarda olduğu gibi raiyyet, rencber ve elatlara bölünmüştür.

Revan Hanlığı'nda Ziraat: Hanlığın bir kısmı dağlık arazilerden oluşsa da, genellikle ovalıklarla zengin olmuştur. Zengibasara, Körpübasar, Serdarabad, Şoragöl, Pembek eyaletleri, Sürmeli ve Gernibasara eyaletlerinin bir kısmı hanlığın en verimli toprakları olmuştur.⁶⁰³

Hanlığın yaşamında ziraat çok önemli yerlerden birini tutmuştur. Tarım aleti olarak çift ve saban kullanılmıştır. Ovalık arazilerde köylüler çift sürerek, dağlık

⁵⁹⁸ Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na", 1020.

⁵⁹⁹ Шопен, *Исторический памятник*, 541.

⁶⁰⁰ Шопен, *Исторический памятник*, 688-690.

⁶⁰¹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 305.

⁶⁰² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 306.

⁶⁰³ Василий Александрович Потто, *Кавказский сборникъ. Томъ XXII* (Тифлисъ: Типография окружного штаба Кавказскаго военнаго округа, 1901), 19-21.

arazilerde ise saban veya karasaban kullanarak tarım ile uğraşmışlardır. Zamanla daha ucuz olduğu için çift sürmek, tarımda geniş yer almıştır.

Buğday ve arpa yetiştirilmesi, tarımda köylülerin en vazgeçilmez meşguliyeti olmuştur.⁶⁰⁴ Hatta bazı hayvancılıkla uğraşan elatlar da kendi buğday ve arpalarını yetiştirmişlerdir. Revan Hanlığı'nın Kırkbulag, Serdarabad, Şoragöl ve Pembek eyaletlerinde buğday yetiştirilmiştir.⁶⁰⁵ Nahçıvan Hanlığı'nda olduğu gibi Revan Hanlığı'nda da yılda iki defa buğday yetiştirilmiştir. Yazlık ve kışlık olarak yetiştirilen buğday; dağlık arazide sonbaharda, ovalık arazilerde ise yazın yetiştirilmiştir.⁶⁰⁶

Tarımda yetiştirilmesine önem verilen bitkilerden biri de çeltik olmuştur. Çeltik Saatlı, Körpübasar, Zengibasar ve Gernibasar eyaletlerinde yetiştirilmiştir. Yemeklerde pirinç ana malzeme olduğundan çeltiğin yetiştirilmesine köylüler çok önem vermişlerdir. Daha çok suyu bol olan bataklık arazide yetiştirilmiştir. Bataklık öküz, çamız (manda) gibi hayvanlar tarafından iyice yumuşatıldıktan sonra toprağa çeltik tohumları serpilmiş ve çeltik yetiştirilmiştir.⁶⁰⁷

Zengibasar, Serdarabad ve Sürmeli eyaletlerinde pamuk tarlaları olmuştur.⁶⁰⁸ Hanlık, pamuk satışından hazineye iyi gelir sağlamayı başarmıştır.⁶⁰⁹

Revan Hanlığı'nda ipekçilik de önemli yerlerden birini tutmuştur. Bağlarda dut ağaçlarının çok sayıda olması, ipekçiliğin hanlığın hayatındaki rolünü göstermiştir.⁶¹⁰

Revan Hanlığı'nda bağcılık da gelişmiştir. Bağlarda genellikle elma, şeftali, kayısı, erik, üzüm,⁶¹¹ kiraz, ayva ve ceviz yetiştirilmiştir. Bu meyvelerin yanı sıra Revan Hanlığı üzüm bağlarıyla da ün salmıştır.⁶¹²

Köylüler günlük yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için soğan, fasulye gibi çeşitli sebzeler yetiştirmişlerdir.⁶¹³

⁶⁰⁴ Дубровин, Николай Фёдорович. *История войны и владычества русских на Кавказе, Том I, книга II* (Санкт-Петербург: Типография П. Н. Скороходова (Надеждинская. д. 39), 1871), 327.

⁶⁰⁵ Потто, *Кавказский сборникъ. Томъ XXII*, 19-21.

⁶⁰⁶ Высочайшаго Соизволения, *Обозрение российских владений за Кавказом, Том IV*, 278.

⁶⁰⁷ Шопен, *Исторический памятник*, 741.

⁶⁰⁸ Высочайшаго Соизволения, *Обозрение российских владений за Кавказом, Том IV*, 743.

⁶⁰⁹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 230.

⁶¹⁰ Шопен, *Исторический памятник*, 753.

⁶¹¹ Hasan Babacan, "1590 Tarihinde Revan'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı". *Yeni Türkiye*. 21/78(2015): 662.

⁶¹² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 231.

Hayvancılık, meraların çokluğundan dolayı gelişmiştir ve Kırkbulag, Göyçe, Abaran, Dereçiçek, Gernibas, Vedibas, Talınve Sürmeli’de daha çok yayılmıştır.⁶¹⁴ Köylüler kendi evlerinde temel yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için küçükbaş hayvanlar beslemişlerdir. Hayvancılık yazlık ve kışlık olarak da bölünmüştür.⁶¹⁵

Büyük ve küçükbaş hayvancılıkta beslenen hayvanların eti, sütü ve derisi kullanılmıştır. Köylülerin hayatında büyükbaş hayvanlar, daha çok tarımda önemli rol oynamıştır. Bu hayvanlar hem toprakların sürülmesinde hem de hasat zamanı mahsulün taşınmasında kullanılmıştır.

Binek hayvanları da çok önemli olmuşlardır. At, en önemli binek hayvanı sayılmıştır. Savaşlar zamanı at çok önemli olduğundan, onun beslenmesi ve barındırılmasına daha çok dikkat edilmiştir. Ulak ve katır ise yük taşımada kullanılmıştır.⁶¹⁶

Revan Hanlığı’nda Vergiler: Diğer hanlıklarda olduğu gibi Revan Hanlığı’nda daki ahaliden, hem köylülerden hem de şehirlilerden aynî ve nakdî vergiler alınmıştır.⁶¹⁷ Hanlıkta vergi ödeyen ahali şu şekilde olmuştur: Revan Hanlığı’nda yaşayan Müslüman Türkler, Ermeniler ve Boş Çingenleri hazineye vergi ödemişlerdir.⁶¹⁸ Revan Hanlığı’nda yerleşmiş Eçmiedzin Ermeni Kilisesi de zamanla vergiye tabii tutulmuştur. İlk başlarda Hanlar Eçmiedzin Kilisesi rahiplerini vergilerden muaf tutmuşlardır. Lakin zamanla gâh II. İrakli gâh da Ruslarla birlik olup sürekli hanlığa zarar verdiklerinden Han, Eçmiedzin Kilisesi’nden de vergi toplamayı emretmiştir.⁶¹⁹

Diğer bir vergi ise hanlığın iyi şartlara sahip, hali vakti yerinde olan kısmından alınmış vergiler olmuştur. Bu vergileri ödeyecek kişiler Han’ın özel yardımcıları tarafından belirlenerek vergiye tabii tutulmuşlardır. Bu vergi “binaç olarak adlandırılmıştır. Osmanlı’da bu anlamın karşılığı olarak “bennak” kelimesi kullanılmıştır.⁶²⁰

⁶¹³ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том I*, 28.

⁶¹⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 236.

⁶¹⁵ Шопен, *Исторический памятник*, 519-23.

⁶¹⁶ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 237.

⁶¹⁷ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VIII* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1881), 516 .

⁶¹⁸ Шопен, *Исторический памятник*, 968.

⁶¹⁹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 260.

⁶²⁰ Kemal Aras, “XIX. Yüzyılda Revan muhacirleri” (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kafkas Üniversitesi, 2010), 28.

Bundan başka diğer hanlıklarda olduğu gibi burada da bayramlarda ve merasimlerde hanlara ve beylere gönderilen hediyeler olmuştur. Bu hediyeler, Rus kaynaklarında bazen yanlışlıkla “rüşvet” adı altında kayıtlara geçmiştir.⁶²¹ Bunun yanı sıra eyalet yöneticileri, yöneticilerin mirzaları, hanlığın su işleriyle ilgilenen mirablar, şehirde ve pazar meydanları bekçiler yararına toplanmış vergiler de kayda geçmiştir.⁶²² “Kulluk parası” adlı vergi de olmuştur ki bu da Han’ın hizmetinde olan kişilerin hem geçiminin sağlanması hem de göstermiş olduğu hizmetten dolayı ödüllendirilmesi için vergi olarak toplanmıştır.⁶²³

Revan Hanlığı’nda bundan başka tuz madenlerinden, dükkânlardan, boyama yapılan iş hanlarından, sabun yapılan iş yerlerinden, kasaplardan, devlet bağlarından, devlet değirmenlerinden, çeltik öğüten değirmenlerden, kervansaraylardan, hamamlardan, pazar meydanlarından, Darphanelerden, demircilerden, balık avından, tütün yetiştirenlerden, dericilerden vb. toplanan vergiler olmuştur.⁶²⁴

Önemli vergilerden biri de “rahdar” vergisi olmuştur. Rahdar vergisi satış için hem hanlığa getirilen hem de satış için hanlıktan çıkarılan mallara göre ödenmiş bir nevi gümrük vergisi sayılmıştır. Hanlığın hazine gelirinin önemli kısmı Rahdarhanelerden toplanmış vergilerden oluşmuştur.⁶²⁵ Hanlığın her köşesinde vergi toplayanlar hanlık arazisinden geçen herkesten rahdar vergisi almışlardır.⁶²⁶ Diğer hanlıklarla kıyaslandığı zaman Gürcistan ve Osmanlı’dan getirilen mallardan, farklı rahdar vergisi alınmıştır. Durum böyleyken de yerli tüccarlar daha az, yabancı tüccarlar ise iki kat rahdar vergisi ödemişlerdir.⁶²⁷

Hanlık arazisinde yaşayan Türk elatlar, Kürt elatlar ve Şerur Çingenleri de hazineye vergiler ödemişlerdir. Bunun yanı sıra Ermenilerin üzüm bağlarından da vergi toplanmıştır. Müslüman ahaliye, şarap yapması ve kullanması yasak olduğundan şarap üretimi ve üzüm bağlarıyla Ermeniler daha çok ilgilemişlerdir. Şarap üretimi de gelirli olduğundan, hanlık üzüm bağlarından da vergi toplatmıştır.

⁶²¹ Шопен, *Исторический памятник*, 968.

⁶²² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 263.

⁶²³ Aras, “XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri”, 29.

⁶²⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 264.

⁶²⁵ AMEA, TİEA. *Qüdsi Məhəmməd Müslüm*. İş 7415. 68-69.

⁶²⁶ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 77.

⁶²⁷ Шопен, *Исторический памятник*, 883.

Yukarıda anlattığımız bütün vergiler para şeklinde toplanmıştır. Para şeklinde olmayan, ürün ile ödetilen vergiler de olmuştur. Azerbaycan'ın neredeyse çoğu hanlıklarında bu vergiler 'malcehet' olarak adlandırılmıştır. Nahçıvan ve Revan hanlıklarında bu vergilere 'behre' denilmiştir.⁶²⁸ Buğdaycılık yapan köylüler bu vergiyi hazineye farklı şekilde ve miktarda ödemiştir.⁶²⁹

Hanlıkta kullanıma verilmiş köyler de olmuştur. Bazen yöneticiler, beylerin topraklarını işletmek için kiralamış; kirasını ödedikten sonra geri kalan mahsulü ise kendine ayırmıştır. Köylülerden vergilerin toplanması zamanında topraklarının kalitesi, hava şartları ve topladıkları mahsulün miktarına göre onlardan vergilerin yalnızca bir kısmı alınmıştır. Ama toprakları verimli ve bol sulu olan köylülerin de kendilerine göre sıkıntıları olmuştur. Onlar toprakların verimliliğinden dolayı Han için özel bitkiler yetiştirmek zorunda kalmışlardır.⁶³⁰

Elatların da kendilerine özgü vergileri olmuştur. Onlar Han'ın sürülerini otlağa çıkarmış ve sürüyle ilgilenmişlerdir. Elatlar sürüyü olduğu gibi geri getirmek ve vergi olarak da sürüden elde ettikleri yağ ve yünün belirli kısmını ödemekle yükümlü olmuşlardır.⁶³¹ Bundan başka büyükbaş hayvanların yavruları ve küçükbaş hayvanların da yünü Han'a iletilmiştir. Sürülerle Çoban başı ve çobanlar ilgilenmişlerdir. Elatlar her yıl Han'a, hayvanlarının da belirli bir kısmını vergi olarak ödemişlerdir.⁶³²

Diğer hanlıklarda olduğu gibi Revan Hanlığı'ndaki elatlar da Han'ın ordusuna gerektiğinde belirli sayıda asker vermek zorunda kalmışlardır. Elatların beyleri ve ağaları imtiyazlı sayılmış ve askerlik dışında diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁶³³ Vergi yükü ise her zaman olduğu gibi elatların köylü kısmının üzerine düşmüştür.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi vergilerin toplanması zamanı köylülerin durumu, toprakların verimliliği ve iklim şartları da göz önünde bulundurulmuştur. Buna dayanarak verimli topraklardan vergilerin neredeyse kesintisiz olarak hepsi; az verimli

⁶²⁸ Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений*, 266-67.

⁶²⁹ Шопен, *Исторический памятник*, 988-990.

⁶³⁰ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 267.

⁶³¹ Шопен, *Исторический памятник*, 1127.

⁶³² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 269.

⁶³³ Петрушевский. *Очерки по истории феодальных отношений*, 315.

ve az sayılı köylülerin yaşadığı topraklardan mahsulün yarısı; verimsiz, taşlı topraklardan ise toplanmış mahsulün yalnızca 30/7 si vergi olarak alınmıştır.⁶³⁴

Revan Hanlığı'nda Mimarî Yapı, Zanaat ve Ticaret: Hanlık döneminde kale ve sarayın yapılmasına önem verilmiş, ibadet için camilerin yapılmasında özen gösterilmiş, evler özel tasarımla yapılmıştır. Önemli yapıtlardan biri 1815-17 yıllarında yapılmış Sardarabad Kalesi'dir. Maalesef kale günümüze kadar ulaşmamıştır. Kale, Hüseyin Kulu Han tarafından yaptırılmıştır.⁶³⁵

Diğer önemli yapıtlardan biri ise Serdar Sarayı, diğer adıyla Han Sarayı'dır.⁶³⁶ Han Sarayı da Ermeniler tarafından dağıtıldığı için günümüze ulaşmamıştır.

Revan şehrinde sekiz cami ve her caminin de kendi okulu olmuştur. Hüseyin Ali Han Cami'sinde 200 öğrenci eğitim almıştır. Bundan ziyade şehirde yedi kervansaray (han) da hizmet vermiştir.⁶³⁷

Revan Hanlığı'nda zanaatın halıcılık, boyacılık, dericilik ve çömlekçilik gibi dalları gelişmiştir. Ahalinin çoğunluğu küçükbaş hayvancılıkla uğraştığından burada halı, kilim dokumacılığı çok yaygındır. Hatta Revan Hanlığı'nda neredeyse her evde dokuma tezgâhı olduğu ve bu tezgâhların vergiye tabii tutulmasıyla ilgili bilgilere sahibizdir.⁶³⁸

Halıcılığın gelişmesi sayesinde hanlıkta boyacılık da zanaat dalı olarak yaygınlaşmıştır. Boya malzemesi olarak kırmızı böceğinden alınan boya kullanılmıştır. Bu boya maddesine “köşenil” denilmiştir.⁶³⁹

Dericiler Darakent ve Revan şehrinde Zengi Nehri kıyısındaki dükkânlarda toplanmışlardır. Ustalar; üstün kaliteye sahip, farklı renklerden oluşan deriler

⁶³⁴ А.П. Берже, *Акты, Том VII*, 501.

⁶³⁵ Mahmudov vd. , *İrevan Hanlığı*, 192.

⁶³⁶ Əfəndiyev vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 444.

⁶³⁷ Əliyev ve Həsənov, *İrəvan Hanlığı*, 64.

⁶³⁸ Шопен, *Исторический памятник*, 851-853.

⁶³⁹ Mahmudov vd. , *İrevan Hanlığı*, 107.

üretmişlerdir.⁶⁴⁰ Hanlıkta ustalar yalnızca yerli deriyi değil, Bayazıt ve Maku'dan getirilmiş derileri de kullanmışlardır.⁶⁴¹

Tebriz, Tahran, Maku, Tiflis, Bayazıt ve Erzurum'dan gelen kervan yolları Revan Hanlığı'ndan geçmektedir.⁶⁴² Bu sepeten de hanlıkta ticaret gelişmiş ve hazinenin kazanç kaynağına dönmüştür. Hanlar ticaretin gelişmesini sağlamış ve ünlü tacirlerle ticaret yürütmüşlerdir.⁶⁴³

Hanlığın ticaret merkezi Revan şehri olmuştur. Coğrafi konumundan dolayı şehir, kervan yollarının üzerindedir ve bu da ona ticaretten bol kazanç sağlama imkânı vermiştir. Hatta 1827 yılında Rus işgalinden sonra şehrin dağılmış olması Rusları rahatsız etse de ticaret sayesinde kısa zamanda kendini toparlayacağına ve eski konumuna döneceğine emin olmuşlardır.⁶⁴⁴

Nahçıvan Hanlığı'nın Ahalisi: Nahçıvan Hanlığı'nda ahalinin mesken tuttukları topraklar sanki üç kısma bölünmüştür. İlk kısma Nahçıvan şehri ve Nahçıvan Nehri'nin kıyısına kadar olan topraklar, ikinci kısma Culfa köyünden başlayarak Mehri iline kadar olan topraklar, üçüncü kısma ise Elince Nehri kıyısındaki topraklar dâhil edilmiştir.⁶⁴⁵

1727 yılının Nahçıvan Tahrir Defteri'ne göre; Nahçıvan Hanlığı'ndaki Müslüman nüfusu 3.403 kişi, gayrimüslümler ise tahminen 390 kişi olmuştur. Yani ahalinin %89,8'i Türk, %10,2'si Ermeni olmuştur.⁶⁴⁶

Nahçıvan Hanlığı'nın Rusya işgalinden sonra düzenlenmiş ahalinin istatistik bilgilerine göre hanlıkta 6.177 aile yaşamaktadır. Ailelerin yaşama yerlerine göre ilk yerde Nahçıvan eyaleti, ikinci yerde Dereleyez eyaleti, ondan sonra Elince Kalesi, Nahçıvan şehri ve Hok ilçesi gelmiştir.⁶⁴⁷ Ahalinin bir kısmı da Ordubad ilinde ve Ordubad şehrinde yaşamıştır. Burada ahalinin sayısı toplamda 2.292 aile olmuştur. Bilev

⁶⁴⁰ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 249.

⁶⁴¹ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 108.

⁶⁴² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 252-253.

⁶⁴³ Шопен, *Исторический памятник*, 873.

⁶⁴⁴ А.П. Берже, *Акты, Том III*, evrak 524, 567.

⁶⁴⁵ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 29.

⁶⁴⁶ Bilgili, "Osmanlı Tahrir Defterleri...", 116.

⁶⁴⁷ Василий Никифорович Григорьев, *Статистическое описание Нахичеванской провинции* (Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1833), 65; 69; 73; 77; 79-80; 193; 196.

eyaletinde 388 aile, Deste eyaletinde 319 aile, Elince eyaletinde 318 aile, Cenenab eyaletinde ise 119 aile yaşamıştır.⁶⁴⁸

Lakin sürekli devam eden hanlıklar arası savaşlar ve komşu ülkelerin baskınları sonucu ahalinin çalışma azminde azalmalar olmuştur. Muhtemel ki çekişmeler sonucu hanlığın durumundan, savaş alanında kalmaktan ve her şeyini kaybetmekten endişe eden ahali, komşu hanlıklara ve ülkelere göç etmişlerdir. Bu zaman ahalinin büyük kısmı sınıra daha yakın olan İran'a gitmiştir. Savaş zamanı Nahçıvan eyaletinin Tezekend köyünden 25, Nehrem köyünden ise 81 aile İran'a göç etmiştir.⁶⁴⁹

İran-Rus savaşı sonucu Nahçıvan Hanlığı'na sahip olan Rusya, verimli toprakların ve yaşamın iyi olduğu köylere Ermeni ailelerinin yerleştirmesine karar vermiştir. Bu durumda ahali kendi topraklarından bir kısmını Rusların korkusuyla Ermeni ailelerine bırakmak zorunda kalmışlardı ki sonuçta buralarda Ermenilerin sayısı hızla artmaya başlamıştır.⁶⁵⁰ Rusya; İran'la Türkmençay, Osmanlı'yla Edirne anlaşmaları yaparken İran ve Osmanlı Devleti'nin en mücavir bölgelerinde yaşayan Ermenileri bu anlaşma gereği yukarıda da söylediğimiz gibi Revan ve Nahçıvan hanlıklarına göçürmüştür. Tabii ki Rusya'nın amacı buralarda "Ermenistan" oluşturmak olmuştur.⁶⁵¹

Nahçıvan Hanlığı'nda yaşamış ahali tayfalara göre de ayrılmıştır. En önemli tayfalardan biri hanlığın yönetici kısmını oluşturan Kengerli tayfası sayılmıştır. Kengerli tayfası 20 tayfadan oluşmuş, Nahçıvan eyaleti ve Nahçıvan şehrinde yaşamıştır.⁶⁵²

Hanlıкта yaşayan şehir ahali ve köy ahali arasındaki fark da çok önemlidir. Yani şehirde yaşayan ahali en çok Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde yerleşmiştir. 1800'lü yılların başında Nahçıvan'da 2.157 Ermeni, 4.697 Türk yaşamıştır.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Sahibə Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası (XVIII. əsrin II. yarısı—XIX. əsrin I. qərinəsi)* (Bakı: Elm, 1995), 16.

⁶⁴⁹ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 151; 153; 155; 157; 225

⁶⁵⁰ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 17.

⁶⁵¹ Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşında", 366.

⁶⁵² Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu*, 164.

⁶⁵³ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Том II* (Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1882), 126.

Nahçıvan ve Ordubad eyaletinde yaşayan köy ahalisi ise 4.850 aileden oluşmuştur.⁶⁵⁴ Anlaşılan o ki hanlıktaki şehir ahalisinin sayısı köy ahalisinin sayından çok daha azdır.

Hanlıkta sosyal piramidin başında Han ve akrabaları durmuştur. Yönetimde yegâne söz hakkına sahip olan kişi Han'dır.⁶⁵⁵ Han'dan sonra beyler, mirzabeyler ve köy ağaları gelmiştir. Mirzabeyler köylerden vergilerin toplanma işini yönetmişlerdir. Köy ağaları ise daha çok köy işleriyle ilgilenmiş, Han'ın emirlerine uygulamışlardır. Köy ağalarından sonra "darğalar" sosyal piramitte yerini almıştır. Onlar hanlıkta asayişin korunmasından sorumlu kişiler sayılmıştır. Hanlığın su işleriyle ise mirablar ilgilenmiştir.⁶⁵⁶ Ruhban kesim de sosyal piramidin bir parçasıydı ve onlar sosyal statülerine uygun olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Hanlıkta yaşayan köy ahalisi diğer hanlıklarda olduğu gibi raiyyet, rencher ve elatlara bölünmüştür.

Nahçıvan Hanlığı'nda Ziraat. Nahçıvan Hanlığı'nın toprakları ziraat için çok da elverişli değildir. Hanlığın kuzeyinde iklim çok soğuk iken, güneyinde kavuran sıcaklık hâkim olmuştur. Araz Nehri boyunca olan toprak, ölü topraklar sayılmıştır. Bunun yanı sıra hanlık arazisinden 9 nehir geçmektedir: Arpaçay, Nahçıvançay, Elinceçay, Ordubadçay, Ustupuçay, Gilançay, Eylisçay, Venendçay.⁶⁵⁷ Ama nehirlerin de kasıp kavuran sıcaklıktan dolayı suyu azalmıştır.

Hanlıkta yaşayan köylüler buğdaycılık, hayvancılık, ipekçilik ve bağcılıkla ilgilenmiştir.⁶⁵⁸ Nahçıvan eyaletinde daha çok tahıl, pamuk ve çeltik yetiştirilmiştir. Toprakların büyük kısmı buğday yetiştirilmek için kullanılmıştır.⁶⁵⁹ Hanlıkta toprakların kalitesi çok önemlidir. Toprakların kalitesine göre ürün yetiştirilmiştir. Elince bölgesinde buğday ve arpa yetiştirilmiştir. Hok eyaletinde buğday, arpa ve en önemlisi pamuk da yetiştirilmiştir.⁶⁶⁰ Nahçıvan eyaletinde çeltik, üzüm, kavun ve karpuz, nohut

⁶⁵⁴ Шопен, *Исторический памятник*, 540.

⁶⁵⁵ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 51.

⁶⁵⁶ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том II*, 119.

⁶⁵⁷ Budaqova, *Naхçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 16.

⁶⁵⁸ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том II*, 134.

⁶⁵⁹ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 141.

⁶⁶⁰ Budaqova, *Naхçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 22.

yetiştirildiğine dair bilgiler vardır. Ordubad eyaletinde ise çeltik, buğday, bağcılık ve arıcılıkla uğraşmıştır.⁶⁶¹

Nahçıvan Hanlığı'nda buğday, yılda iki defa mart ve eylül ayında yetiştirilmiştir. Bir mahsulün hasadından sonra diğer mahsulün yetiştirilmesine başlanmıştır.⁶⁶²

Çeltik, hanlıkta yetiştirilen en önemli bitkilerden biri olmuştur. Nahçıvan, Elince ve Dereleyez eyaletinin köylerinde çeltik yetiştirilmiştir.⁶⁶³ Pamuk ve keten de hanlıkta yetiştirilen bitkiler arasında yer almıştır. Neredeyse hanlığın bütün eyaletlerinde pamuk yetiştirilmiştir. Küncüt yağı (susam yağı) da üretilmiş ve hanlığın dışına da ihraç edilmiştir.⁶⁶⁴ İpekçilik de çok önemli olmuş, daha çok Ordubad eyaletinde üretilmiş, satışı da Ordubad eyaletinde yapılmıştır.⁶⁶⁵

Bağcılık da hanlığın yaşamında önemli yerlerden birini tutmuştur. Günlük geçimin sağlanmasında yetiştirilen bu bitkilerin yeri çok önemli olmuştur. Hanlıkta kayısı, şeftali, erik yetiştirilmiştir.⁶⁶⁶ Nahçıvan şehri ve Elince eyaletinde daha fazla karpuz ve kavun yetiştirilmiştir. Üzüm bağları daha çok Nahçıvan şehrinde salınmıştır.

Yetiştirilen mahsulün büyük kısmı yerli pazarlarda satılmış, bir kısmı ise komşu hanlıklara ve hatta Tiflis'e de gönderilmiştir.⁶⁶⁷

Hayvancılık, ziraattan sonra hanlığın yaşamında çok önemli yere sahip olmuştur. Hanlık arazisinde tarıma yararlı olmayan topraklar genellikle mera olarak kullanıldığından, hanlığın neredeyse her köşesinde hayvancılık gelişmiştir. Meraların sayısı Dereleyez, Hok ve Ordubad eyaletlerinde çok fazla olduğundan, hayvancılık burada daha da gelişmiştir. Nahçıvan Hanlığı'nın dağlık kesiminde yaşayan ahalinin en önemli meşguliyeti hayvancılık olmuştur. Ovalıkta yaşayan ahali ise genellikle tarımla ilgilenmiş, hayvancılık onlar için ikince sırada gelmiştir. Hanlıkta küçükbaş hayvanların sayısı büyükbaş hayvan sayısından ve binek hayvanlarından da fazladır. Nahçıvan arazisi ister büyük veya küçükbaş hayvan sayısına isterse de binek hayvan sayısına göre

⁶⁶¹ *Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri. 9 Məhərrəm 1140*, çev. Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov (Bakı: Elm, 2001), 10.

⁶⁶² Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 86.

⁶⁶³ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 23.

⁶⁶⁴ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том II*, 134.

⁶⁶⁵ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 23.

⁶⁶⁶ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том II*, 134.

⁶⁶⁷ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 202.

hep üstün olmuştur.⁶⁶⁸ Köylüler hayvanların etini, sütünü ve derisini günlük hayatta geçim için kullanmış, günlük temel yaşam ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Hayvancılık yapan elatlar hayvanlarını yazlık ve kışlık meralarda beslemişlerdir. Yazlık meradan kışlık meraya göç zamanı hayvanlar oturak köylülerin tarım arazilerini, bağ ve bahçelerini neredeyse mahvetmişlerdir. Her sene göç zamanı yaşanan sıkıntılar yerleşik köylüler için bir nevi eziyete dönüşmüştür.

Nahçıvan Hanlığı'nda Vergiler: Nahçıvan Hanlığı'nda da diğer hanlıklarda olduğu gibi ahalinin üzerinde çok vergi mükellefiyetleri vardır. Hazineye vergilerin büyük kısmı, genellikle köylülerden toplanmıştır. XVIII. yüzyılda Nahçıvan'da 11.792 kişi vergiye tabii tutulmuştur.⁶⁶⁹

Nahçıvan Hanlığı'nda ahaliden toplanmış vergileri belgelere dayanarak şu şekilde verebiliriz: 15 yaşını doldurmuş kişilerden toplanmış “baş parası” vergilerin içerisinde ilk sırada yer almıştır. Bu vergi farklı zamanlarda farklı miktarda belirlenmiştir. Diğer vergi türü “ev parası” olmuştur. Albay Voljinski'nin bildirdiğine göre her aileden iki rubl 40 kuruş toplanmıştır.⁶⁷⁰ Ailenin 15 yaşını doldurmuş erkek çocukları hem baş parası vergisine tabi tutulmuş hem de ev parası vergisi ödemiştir. Köy ağalarının vergi toplanmasındaki en önemli rolü, 15 yaşını doldurmuş ahalinin sayısını devlete bildirmek olmuştur.

Bundan başka şehir ahalisinden, Dereleyez göçebe tayfalarından, hayvancılık yapanlardan, su kuyularından, değirmenlerden, örgü vergisi, ipekçilik aletlerinden, kiliselerden, kervansaray sahiplerinden gelirlerinin $\frac{1}{5}$ i şehir ve pazarların korunması için “gözcü parası” gibi bir sıra vergiler alınmıştır.⁶⁷¹ Bu vergiler şehir ve köy sakinlerinden toplanmıştır.

Bundan başka Nahçıvan ve Dereleyez eyaletlerinde ahaliden rahdar gümrük vergisi, tuz madenleri vergisi, “hoş haber” kurutulmuş meyve vergisi (hatırlatalım ki bu gün bile Nahçıvan, Azerbaycan üzere en çok kuru meyve üreten bölgedir), alaf tahıl

⁶⁶⁸ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 24.

⁶⁶⁹ *Naxçıvan Sancağının*, 9.

⁶⁷⁰ Шопен, *Исторический памятник*, 1142.

⁶⁷¹ Шопен, *Исторический памятник*, 1142-1148.

yetiştirmek için vergi, sabun üretilen iş yerlerinden ve deri hanlarının vergisi, tütün vergisi toplanmıştır.

Bunlardan ziyade bağcılık, pamuk, eltik, üzüm yetiştirilmesi için saman alışı ve satışı, meraları kullanmak için de para şeklinde vergiler ödenmiştir.⁶⁷²

Hanlığın ahalisi vergi ödeyenler ve vergiden muaf olanlar olmak üzere iki kısıma bölünmüştür. Han ve aile fertleri, beyler ve ruhban kesim bunlar vergi ödememiş; köy ahalisi, zanaatkârlar, tüccarlar genellikle vergi ödeyen kesimde yer almışlardır.⁶⁷³

Nahçıvan Hanlığı’nda Mimarî Yapı, Zanaat ve Ticaret: Hanlık mimarî yapı açısından çok gelişmemiştir, ormansız alanda yerleşmesinden dolayı evlerin neredeyse hepsi çamurdan yapılmış bir katlı yapıtlar olmuştur.⁶⁷⁴ çoğu zaman penceresiz yapılmış evler kışın oturmak için uygun olmamıştır. Zanaatkrların evlerinin bir odası ise onlar için iş yeri olarak yapılandırılmıştır.

Nahçıvan şehrinde XVIII. yüzyılın başlarında beş tane Pazar (Hatip pazarı, şeytanpazar, anak, Trangi ve Meydan arşıları), 191 dükkân, 21 değirmen olmuştur. Bunların yanı sıra sabunhane ve boyahaneler olmuştur. Ordubad şehrinde ise 210 dükkân, iki Sabunhane, beş değirmen, beş kervansaray (Han) ve Aras Nehri’nde bir iskele vardır.⁶⁷⁵

Yüzyılın sonlarına doğru ise Nahçıvan şehrinin merkezinde bir pazar ve c kervansaray hizmet vermiştir. şehirde dört cami ve şeyh Ali, Fezli, Mirza Ali adıyla bilinen c hamam vardır.⁶⁷⁶ Nahçıvan Han Sarayı, Kelb Ali Han tarafından inşa ettirilmıştir ve dönemin önemli yapıtlarındandır. Ordubad şehrinde ise “Dilber”, “Yukarı anbar”, “Serşahyar” adlı mahalle camileri hanlık döneminde yapılmıştır.⁶⁷⁷

⁶⁷² liyeve ve liyeve, *Nahçıvan Hanlığı*, 43.

⁶⁷³ Budaqova, *Nahçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 20.

⁶⁷⁴ Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов, Том II*, 121.

⁶⁷⁵ *Nahçıvan Sancağının*, 10.

⁶⁷⁶ liyeve ve liyeve, *Nahçıvan Hanlığı*, 47.

⁶⁷⁷ fndiyev vd. , *Azrbaycan Tarixi*, 434 -444.

Nahçıvan Hanlığı'nda demek ki, ahalinin büyük kısmı zanaatkârlıkla uğraşmıştır. Zanaatın merkezi ise Nahçıvan şehri olmuştur. Hanlıkta terzi, şapkacı, ayakkabıcı, sarraf, demirci, bakırcı, dokucu, marangoz gibi zanaat dalları gelişmiştir.⁶⁷⁸

Revan Hanlığı'nda olduğu gibi burada da her evde dokuculuk aletleri olmuştur.⁶⁷⁹ Hanlıkta halı, kilim, yolluk dokunmuş; yün, pamuk ve ipek iplikler üretilmiştir.⁶⁸⁰ Nahçıvan ve Ordubad şehirlerinde halıcılık önemli zanaat dalıdır ve bu yöre halılarıyla çok ünlüdür.⁶⁸¹

Nahçıvan Hanlığı'nda ipek ve pamuk kumaşlar dokunmuştur. Pamuk kumaşlar Kars ve Bayazıt illerine ve Gürcistan pazarına da çıkarılmıştır.⁶⁸²

Ticaret hanlığın ekonomik durumunu belirlemiştir. Zanaatkârlar ve tüccarlar şehrin belirli bir kısmında toplanmışlardır. Tacirlerden elde edilen vergi (rahdari), hanlık hazinesinin önemli gelir kaynağı olmuştur. Büyük devletlerin yaptıkları savaşların ortasında kalan Nahçıvan Hanlığı'nda, ticaret bu sebepten zaman zaman gelişmemiş ve diğer hanlıklardan bu açıdan geride kalmıştır. Hanlık, pazarların yurt dışından getirilen mallarına, yerli mallarla kıyaslandığında daha çok vergiye tabii tutmuştur. Hanlar da rahdari vergisinin toplanmasına daha çok önem vermişlerdir.⁶⁸³

3.3. Hanlıkların Komşu Hanlıklarla İlişkileri:

Revan ve Nahçıvan hanlıkları kuruldukları günden itibaren hanlar, kendinden daha güçlü hanlıklarla ilişkiler kurmaya ve bu sayede de yönetimlerini korumaya çalışmışlardır.

Nahçıvan Hanlığı'nın Komşu Hanlıklarla İlişkisi: Diğer bölümlerde de anlattığımız gibi Nahçıvan ve Revan hanlıkları, Azerbaycan hanlıkları içerisinde çok da büyük ve güçlü olmayan hanlıklardan olmuşlardır. Kuruldukları dönemden itibaren hem Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'nin hem İran Şahı Ağa Muhammed Şah ve Feth Ali Şah'ın hem de Rusya Çariçesi II. Katerina'nın ve I. Pavel'in ilgi odağında olmuş, bu yöneticilerin işgal politikalarında hep birinci sırada durmuşlardır. Sürekli bu devletlerin

⁶⁷⁸ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 25.

⁶⁷⁹ Шопен, *Исторический памятник*, 851.

⁶⁸⁰ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 52.

⁶⁸¹ Budaqova, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası*, 26.

⁶⁸² Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 44.

⁶⁸³ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 53.

çatışma sahasında kalan Revan ve Nahçıvan hanlıkları zaman zaman bağımsız politika yürütse de çoğu zaman onlar tarafından ilhak edilmiş, en sonda da Rusya tarafından işgal edilerek varlıklarına son verilmiştir.⁶⁸⁴

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, Azerbaycan'ın diğer hanlıkları da onları kendi bayrakları altında birleştirmeye ve onların bağımsızlıklarına son vermeye çalışmışlardır. Dönemim güçlü hanlıklarından olan Karabağ Hanlığı ve Hoy Hanlığı bu hanlıkların güçlenmesini istememiş ve her ikisi de onları kendi himayesine almaya çalışmıştır. Nahçıvan ve Revan hanları da zamanla kendi aralarında gâh müttefik gâh da düşman olmuşlardır.

Bu bölümde, hanlıkların 1747-1797 yılları arasında diğer hanlıklar ve devletlerden bağımsız politika yürüttükleri dönemde komşuluk ilişkilerini ele almaya çalışacağız. Hatırlatalım ki hanlıkların bağımsız politika yürüttükleri dönem zaman açısından kısa olmuştur. Diğer bölümlerde bahsettiğimiz Şeki ve Kuba hanlıklarından farklı olarak onların yeterince gücü olmamış ve komşu hanlıklar da genellikle karşılıklı şekilde dostluk ilişkilerine önem vermişlerdir. Her ikisi de neredeyse Azerbaycan'ın sınırlarında yerleştiklerinden daha çok komşu devletlerle ilişkilere sahip olmuşlardır.

Nahçıvan Hanlığı'nın Karabağ Hanlığı ile ilişkileri: Nahçıvan Hanlığı 1747-1797 yılları arasında Gence, Revan, Maku, Hoy, Tebriz, Karadağ ve Karabağ hanlıklarıyla sınır komşusu olmuştur. Söz konusu dönemde Nahçıvan Hanlığı'nın Karabağ, Revan, Hoy, Maku Karadağ ve Gence hanlıklarıyla dostluk ilişkileri olmuştur.

1751 yılında Karabağ'da Penahabad Kalesi'nin yapımı zamanı Nahçıvanlı ustalarla çalışmışlardır.⁶⁸⁵ Nahçıvan Hanlığı'nın kurucusu Haydar Kulu Han, ilk günden kendisinden daha güçlü hanlarla dostluk ilişkileri kurmaya ve yönetimini güvence altına almaya çalışmıştır. Haydar Kulu Han zamanında Karabağ Hanı Penah Ali Han'la askerî ilişkiler kurmuştur.⁶⁸⁶ Diğer bölümde anlattığımız “Kızılkaya İhaneti” olayında Haydar Kulu Han komutasındaki ordusuyla birlikte Penah Ali Han'ın yanında olmuştur.⁶⁸⁷

⁶⁸⁴ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 139.

⁶⁸⁵ Фахри Абасов, *Гарабагское Ханство* (Баку: Тахсил, 2007), 36.

⁶⁸⁶ Левиатов, *Очерки из истории*, 120.

⁶⁸⁷ Нагдалиев, *Ханы Нахичеванские*, 37.

Nahçıvan Hanlığı, Abbas Kulu Han'ın yönetiminde olduğu dönemde Karabağ Hanlığı ile siyasi ilişkiler de kurulmuştur. XVIII. yüzyılın sonunda Abbas Kulu Han Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın yardımı ile Nahçıvan tahtına oturmuştur.⁶⁸⁸

1783 yılında tahtan uzaklaştırılan Abbas Kulu Han, Karabağ Hanına sığınmıştır. Bu zaman Karabağ Hanı Halil İbrahim Han, Hoylu Ahmet Han'dan Abbas Kulu Han'a yardım için destek istemiştir. Hoy Hanı Ahmet Han ise Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın onunla birlikte (Ahmet Han'la) Tebriz'e saldırdığı takdirde, Abbas Kulu Han'a tahta çıkmakta yardım edeceğini söylemiştir.⁶⁸⁹ Karabağ Hanı, Nahçıvan Hanlığı'nın güçlenmesini istememiştir. Ama her şeye rağmen Ahmet Han Abbas Kulu Han'a destek olmuştur.

Nahçıvan Hanlığı'nın Hoy Hanlığı ile İlişkileri: Hoy Hanı Ahmet Han, Nahçıvan Hanlığı ile müttefik olmuştur. Hatta Rus Albay Burnaşev, Hoy Hanına mektup yazarak Nahçıvan Hanlığı'nı korumasını istemiştir.⁶⁹⁰ Ahmet Han, daha sonraları Nahçıvan Hanı Cafer Kulu Han'ın da tahta oturmasına yardım etmiştir.⁶⁹¹ Anlaşılan o ki hem Karabağlı Halil İbrahim Han hem de Hoylu Ahmet Han Nahçıvan Hanlığı'nın güçlenmesini ve gelişmesini istememiştir. Ama Nahçıvan Hanlığı'nın taht kavgaları sonucu güçsüz düşerek Rusya ve ya Kartli-Kahet Çarlığı'nın pençesine düşmesine de gönülleri razı gelmemiştir. Bu sebepten de her iki güçlü han kendi çıkarlarını da göz ardı etmeyerek Nahçıvan Hanlığı'ndaki taht kavgalarıyla yakından ilgilenmiş ve yeri geldiğinde istedikleri hanın tahta çıkmasına yardımda bulunmuşlardır.⁶⁹²

Nahçıvan Hanlığı'nın Maku ve Karadağ Hanlıkları ile İlişkileri: Nahçıvan Hanlığı'nın Maku Hanlığı ile siyasi ilişkileri olmuştur. Maku hanları aslen Türk Bayat tayfasından olduğundan, Kelb Ali Han iki hanlık arasındaki bu ilişkileri güçlendirmek adına kızını Maku Hanı Ali Han'la evlendirmiştir.⁶⁹³ Nikâh diplomasisine dayanan bu ilişkiler uzun süre devam etmiştir.

⁶⁸⁸ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 48.

⁶⁸⁹ Бутков, *Материал*, Ч. 2, 177.

⁶⁹⁰ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi*, 50.

⁶⁹¹ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 177.0

⁶⁹² Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 60.

⁶⁹³ Quliyev, *Naxçıvan xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 52.

Nahçıvan Hanlığı'nın Karadağ Hanlığı'yla İlişkileri: Karadağ Hanlığı da Nahçıvan Hanlığı gibi küçük ve çokta güçlü olmayan hanlıklardan biri olmuştur. Her iki hanlığın birlikte güçlenmesi amacıyla Nahçıvan Hanlığı, Karadağ Hanlığı'yla siyasi ilişkiler kurmuştur.

Nahçıvan Hanlığı'nın Revan Hanlığı ile İlişkileri: Nahçıvan Hanlığı kurulduğu ilk günlerden itibaren Revan Hanlığı ile sıkı siyasi ilişkiler oluşturmıştır. 1780'li yıllarda Revan Hanı Hüseyin Ali Han, Nahçıvan Hanlığı'nda güçlenmek için Hoy ve Karabağ hanlığı ile savaşılmaya başlamıştır. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'la birlik olan Hüseyin Ali Han Navçıvan'da, Abbas Kulu Han'ı tahta çıkarmıştır. Bununla barışmak istemeyen Hoylu Ahmet Han, Nahçıvan'a saldırmıştır.⁶⁹⁴

Buna karşılık olarak Revan Hanı Hüseyin Ali Han akrabalık ilişkilerinin de olduğu Ahmet Han'ı, Nahçıvan Hanlığı'ndan çıkmazsa ona karşı savaş açmakla tehdit etmiştir.⁶⁹⁵ Revan Hanı Muhammed Han, Hoy Hanı Ahmet Han'ın kızıyla evlenmiştir. Çekişmeler sonunda Abbas Kulu Han, Karabağ Han'ın da yardımı ile tahtına sahip çıkmayı başarmıştır. Kartli-Kahet Çarı II. İrakli Revan Hanını da yanına alarak taht değişikliği yapmak için Nahçıvan'a saldırmıştır. Lakin bu zaman Nahçıvan'da çoktan taht değişikliği olmuş, tahta Kelb Ali Han çıkmıştır.⁶⁹⁶

Revan Hanlığı'nın Gence Hanlığı ve Car-Balaken Cemaatliyi ile İlişkileri: Revan Hanlığı; Maku, Nahçıvan, Karabağ, Gence hanlıkları ve Car-Balaken cemaatliyi ile sınır komşusu olmuştur. Hanlığın neredeyse bütün komşu hanlıklarla siyasi ve dostluk ilişkileri olmuş, bazen de aralarında savaşlar çıkmıştır.

Revan Hanı Hüseyin Ali Han, dış politikasında kimseye bağlı olmak istemediğinden, II. İrakli'ye ödenen vergiyi durdurmuştur. Akabinde yukarıda da anlatığımız gibi II. İrakli Revan Hanlığı'na saldırmış ve Hüseyin Ali Han yeniden vergi ödemek zorunda kalmıştır. Savaş tehlikesini yeni atlatmış olan Hüseyin Ali Han bu defa da Car-Balakenlilerin saldırısına uğramıştır.

Şöyle söylemek gerekirse bu olayın suçlusu, Gence Hanı Muhammed Hasan Han olmuştur. Kendisine yönelik Karabağ, Şamahı Hanları ve Kartli-Kahet Çarı II.

⁶⁹⁴ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 53.

⁶⁹⁵ AMEA, TİEA, İş 7415(1), 220.

⁶⁹⁶ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 60.

İrakli'den oluşan müttefiklere karşı Muhammed Hasan Han Car-Balakenlilerden ödenek karşılığında yardım istemiştir. Lakin Car ordusu Gence'ye varana kadar Muhammed Hasan Han rakipleriyle anlaştığından, orduyu Revan Hanlığı'na doğru yönlendirerek oradan ganimet elde edebileceklerini söylemiştir. Yaptıklarının farkına varan Muhammed Hasan Han olası saldırı ile ilgili Hüseyin Ali Han'ı da bilgilendirmeyi es geçmemiştir. Hüseyin Ali Han da buna karşılık olarak Revan Kalesi'nin savunmasını güçlendirmiştir.⁶⁹⁷

Revan Hanlığı'nın Karabağ Hanlığı ile İlişkileri: Yönetimde olduğu sürece Hüseyin Ali Han diğer hanlıklarla siyasi ve dostluk ilişkileri kurmaya çalışmıştır. Nahçıvan Hanlığı'ndaki taht kavgalarından dolayı Hoylu Ahmet Han, Karabağlı İbrahim Halil Han'la aralarının bozulmasına rağmen ömrünün sonuna yakın onlarla da ilişkilerini düzeltmeyi başarmıştır. Hüseyin Ali Han biraz daha ileri giderek büyük oğlu Kulam Ali'ye Hoylu Ahmet Han'ın kızını almayı planlamıştır. Lakin Hüseyin Ali Han'ın zamansız ölümü, buna müsaade etmemiştir.⁶⁹⁸

Revan Hanlığı'nın Karabağ Hanlığı ile ilişkileri, aynı yönde gelişmemiştir. Henüz Penah Ali Han döneminde Revan Hanlığı'nın güçsüz düşmesini fırsat bilen Han bazı toprakları ilhak etmiştir.⁶⁹⁹ Yapılan toprak ilhaklarına rağmen, Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'nin de Revan Hanlığı'nda söz hakkına sahip olma isteği, Rusya ve İran'ın da Revan Hanlığı'nı ele geçirme niyetleri Karabağ hanlarının Revan Hanlığı'nda güçlenmesine izin vermemiştir.

Revan Hanlığı'nın Hoy Hanlığı ile İlişkileri: Hüseyin Ali Han'ın ölümünden sonra tahta çıkan oğulları Kulam Ali ve Muhammed Han döneminde Hoy Hanlığı ile yakın siyasi ve dostluk ilişkileri olmuştur. Hatta Hoylu Ahmet Han kızını Muhammed Han ile evlendirmiş, Han'ın genç ve yönetim tecrübesinin olmamasını ileri sürerek Revan Hanlığı'nın yönetimini neredeyse eline geçirmiştir.⁷⁰⁰

Bu dönemde Azerbaycan hanlıkları birbirlerine destek çıkması gerekirken sürekli kendi aralarında savaş halinde olmuşlardır. Ayrıca Azerbaycan hanlıkları kendi

⁶⁹⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 42.

⁶⁹⁸ AMEA, TİEA, *Qüdsi Məhəmməd Müslüm*, İş 7415. 13-21.

⁶⁹⁹ Mirzə Yusif Qarabaği, "Tarixi-Şərif", içinde *Qarabağnamələr, II kitab*, ed., Nazim Axundov, (Bakı: Şərq-Qərb, 2006), 22.

⁷⁰⁰ Mahmudov vd. , *İrəvan Xanlığı*, 265.

aralarındaki husumet yetmezmiş gibi, sınırdaki Osmanlı paşaları ile de savaşmışlardır. Bu savaşlar zaman zaman Osmanlı paşalarının uygulamış olduğu siyaset yüzünden olmuştur. Beyazıt Paşası sürekli Revan Hanlığı'nın iç işlerine karışmış, Muhammed Han'a muhalif olan grupları desteklemiş, hatta onları kendi himayesine almıştır. 1787 yılında Beyazıt Paşası'nın orduları Revan Hanlığı'nın sınırlarının içerisine kadar girmiştir. İlk başta bu olaya tepki göstermeyen Muhammed Han, 1789 yılında Beyazıt Paşası'nın ordularına karşı hazırlıklar yaparak savaşma kararı almıştır.⁷⁰¹ İkili arasındaki savaşın başlamasındaki bahane, Beyazıt Paşası'nın ordularının Revan Hanlığı'nın köylerine saldırması olmuştur.

Sonuçta çıkan savaşta, Revan Hanlığı'nın ordusunun darbeleri karşısında dayanamayan Beyazıt Paşası'nın ordusu geri çekilmiştir. Kısa süre sonra Beyazıt Paşası karşı saldırıya geçerek Muhammed Han'ı yenmiştir. Muhammed Han yeniden ordu toplayarak savaşa başlamıştır ve Nahçıvan Hanı da Muhammed Han'a yardımcı olmuştur. İlişkilerinin iyi olduğu Hoy Hanı ise Revan Hanı'na değil Beyazıt Paşası'na destek çıkmıştır.

Beyazıt Paşası ile siyasi ilişkilerini yoluna koyan Muhammed Han, Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han ile birlik olup 1790 yılında Hoy Hanlığı'na saldırmışlardır. İkili Hoy Kalesi'ni ablukaya almış, Hoy Hanı daha fazla baskıya dayanamayarak onlarla uzlaşmaya varmıştır.⁷⁰² Lakin uzlaşma uzun sürmemiş Hoy Hanı, Muhammed Han'ı yenmek için kurnazlık yaparak Kelb Ali Han'la arasını düzeltmiştir. Sonuçta eski düşmanlar yeni müttefik olmuşlardır.⁷⁰³ Muhammed Han bu ihanet karşısında Hoy Hanı ve Nahçıvan Hanı'nın ordularına saldırmıştır.

Nahçıvan Hanlığı'nın orduları Revan Hanı'nın ordusuna karşı koymuştur. Bu durumda Muhammed Han orduları ile geri çekilmek zorunda kalmıştır. Karşı saldırıya geçen Hoy ve Nahçıvan hanları, Revan Hanlığı'na ağır darbeler vurmuş; tahribatlara sebep olmuşlardır. Muhammed Han yeniden savaşmak için ordu toplasa da Ağa

⁷⁰¹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 77.

⁷⁰² Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 79.

⁷⁰³ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 62.

Muhammed Şah'ın Azərbaycan'a seferi haberi, onları ortak düşmana karşı birləşməyə mecbur bırakmışdır.⁷⁰⁴

Revan Hanlığı'nın Nahçıvan Hanlığı ile İlişkileri: 1796-1797 yıllarında Azərbaycan, Ağa Muhammed Şah'ın saldırılarına uğramışdır. Bu zaman Kelb Ali Han ve Muhammed Han, Şah'a karşı birləşmək zorunda kalmışlardır. Nahçıvan ve Revan hanları, Şah'a boyun eğmək istememiş ve Rusya'dan yardım istəğində bulunmuşlardır. Ağa Muhammed Şah Azərbaycan'a ikinci seferi zamanı, Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han'ı cəzalandırmak amacı ilə gözlerine mil çektirmiş ve həpsedərək Təhran'a göndərmişdir.⁷⁰⁵ Bir süre sonra Muhammed Han da aynı duruma düşmüş, həpsədilərək Təhran'a sürgün edilmişdir. Muhammed Han və Kelb Ali Han'ın həps durumu fazla uzun sürməmiş, Ağa Muhammed Şah'ın ölümündən sonra Fəth Ali Şah onları geri göndərmişdir.

Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han sərbəst bırakıldıktan sonra Nahçıvan'da değıl Revan Hanlığı'nda yaşamaq zorunda kalmışdır. Bu zaman Nahçıvan Hanlığı'nın tahtında, Abbas Kulu Han oturmuşdur. Kelb Ali Han kör olmuş olsa da yöneticilik vasıflarını kaybetmemiş, tam tersi onun Revan Hanlığı'nda olduğunu duyan herkes onu ziyarətə gəlmişdir. Kısa süre sonra Kelb Ali Han, genç Muhammed Han'ın itimadını kazanaraq yönetimde onun başyardımcısı olmuşdur.⁷⁰⁶

Kelb Ali Han, Muhammed Han'ın kız kardeşinin eşidir və bu durum ona, yönetimde Muhammed Han'a yardım etme və Revan Hanlığı'nda kalma hakkı vermişdir. Kelb Ali Han yürüttüğü ince siyaset sayesinde Revan Hanlığı'nın Talleyrand'ı olaraq adlandırılmışdır.⁷⁰⁷

Olayların devamı olaraq Nahçıvan və Revan hanlıkları birləşərək Kars'a saldırmışlardır. Ama Kars Paşası, Rus Hükûmeti'nin yardımıyla bu saldırının karşılığını alabilmişdir. 1803 yılında Kelb Ali Han, Nahçıvan tahtını geri alabilmiş və Revan Hanlığı'ndan çıkmışdır.⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 82.

⁷⁰⁵ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 71.

⁷⁰⁶ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 77.

⁷⁰⁷ Quliyev, *Naxçıvan Xanlığının Qafqazda Hərbi-Siyasi Mövqeyi*, 55.

⁷⁰⁸ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 77.

Bundan sonra Rusya tarafından işgal edilinceye kadar iki hanlık arasında siyasi ve dostluk ilişkileri devam etmiş, diğer hanlıkların saldırıları zamanı birbirlerine yardım etmişlerdir. Rus-İran ve Rus-Türk savaşları sırasında sürekli iki devletin ordularının çatışma alanına çevrilen Nahçıvan ve Revan hanlıkları, Rusya işgaline karşı durmuş ve son damla kanlarına kadar savaşmışlardır. Lakin onlar da Çar Rusya'sının kirli siyasetinin kurbanı olmuşlardır.

Yukarıda da yazdığımız gibi Nahçıvan ve Revan hanlıkları çok da güçlü olmayan iki hanlıktır ve onlar İran'la Kartli-Kahet Çarlığı'nın sınır komşularıdır. Yerleştikleri coğrafi durumdan dolayı sürekli komşu devletlerin saldırısına uğramış, onların ilgi alanında olmuşlardır. Bu da yetmemiş gibi bu devletler, hanlıkların iç işlerine karışma ve onları yönetimleri altına alma hakkına sahipmiş gibi davranmışlardır.

Komşu hanlıklarla ilişkilerinde ise daha az şanslı olmuş ve bu defa da komşularının saldırılarına uğramışlardır. Yeterince güçlü olmadıklarından daha güçlü hanlıklarla dostluk ilişkileri kurmaya çalışmış olsalar da bu ilişkiler onlara karşı sonlanmıştır. Daha güçlü hanlıklar onların topraklarının bir parçasını ele geçirmeyi başarmıştır.

Revan Hanları Hüseyin Ali Han ve Muhammed Han, Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han döneminde, hanlıklar gelişmiş ve az da olsa güçlenebilmiştir. Ama belirli sürelerde Nahçıvan Hanlığı İran'ın, Revan Hanlığı ise Kartli-Kahet'in himayesine girmek zorunda kalmıştır. Bütün bunlara rağmen her iki hanlığın da Azerbaycan tarihinde önemli bir yeri olmuştur.

Revan ve Nahçıvan Hanlarının Listesi

Revan Hanları ve Yönetim Yılları

1747-1752 Mir Mehti Han Afşar
1752-1755 Halil Han Özbek
1755-1759 Hasan Ali Han Kacar
1759-1783 Hüseyin Ali Han Kacar
1783-1784 Kulam Ali Han Kacar
1784-1805 Muhammed Han Kacar
1796-1797 Ali Kulu Han Kacar
1797 Haziran-Eylül Hasan Han Bayat
1805- 1806 Mehti Kulu Han Kacar
1806-1827 Hüseyin Kulu Han Kacar⁷⁰⁹

Nahçıvan Hanları ve yönetim yılları

1747-1764 Haydar Kulu Han Kengerli
1764-? Hacı Han
?-1770 Rahim Han
1770-1773 Ali Kulu Han
1773-1781 Veli Kulu Han
1781-1783-1787 Abbas Kulu Han
1783-1785-1787 Cafer Kulu Han
1785-1787 Şükür Ali Han
1787-1820 Kelb Ali Han
1820 (bir kaç ay) Nazar Ali Han
1820-1827 Kerim Han
1822-1823 Hüseyin Mirza⁷¹⁰.

⁷⁰⁹ “İrəvan Xanlığı”.

⁷¹⁰ “Naxçıvan Xanlığı”.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HANLIKLARIN DIŞ POLİTİKASI

4.1. Hanlıkların Rusya ve Osmanlı ile İlişkileri

XVIII. yüzyılın sonları XIX. yüzyılın başlarında Batı Avrupa ve Orta Asya devletlerinin neredeyse hepsinin Kafkasya'ya, en çok da Hazar Denizi'nin kıyısında stratejik, politik ve ekonomik açıdan önemli bir konuma sahip Azerbaycan'a olan ilgileri artmıştır. Azerbaycan topraklarında merkezî devletin olmaması, hanlıkların ise birbirleriyle iyi geçinememesi durumu İran ve Rusya gibi devletlere, hanlıklarla ilgili işgalci planlarını hayata geçirmesi için müsaade etmiştir. Bu devletlerin her biri ilk fırsatta hanlıkların topraklarını kendi mülklerine katmaya çalışmıştır. Zor zamanlar yaşayan Osmanlı İmparatorluğu ise her fırsatta yerli hanları ve Dağıstan hanlarını, Rusların silahlı saldırılarına karşı savunmaya çağırmıştır. II. Rus-Türk Savaşı döneminde (1787 -1791 yılları) Sultan 1789 yılında Şeki, Şamahı, Karabağ hanlarına ve Dağıstan beylerine mektup göndermiş ve onlardan ordularıyla Osmanlı ordusuna destek vererek birlikte Gizilar'a yürüyüşe katılmayı istemiştir.⁷¹¹

Savaş bittikten sonra da Sultan, Azerbaycan hanlarına ve Dağıstan beylerine mektuplar göndermiş ve Ruslara karşı birlik olmayı önermiştir. Ama bütün bu iyi niyetine rağmen Osmanlı'nın Kafkasya'daki nüfuzu artık eskisi gibi değildir ve artık Rusya bu bölgede önemli daha doğrusu işgalci rol oynamaya başlamıştır. Rusya bu amaçla çok akıllıca ve devamlı bir siyaset yürütmüştür. Rusya işgalci planlarını her defasında halkı, İran ve Osmanlı saldırılarından korumak adı altında saklamayı başarmıştır.⁷¹²

⁷¹¹ Василий Александрович Потто, *Кавказский сборникъ. Томъ XX* (Тифлисъ: Типография окружного штаба Кавказского военного округа, 1899), 391.

⁷¹² Мустафаев, *Северные Ханства*, 38.

Ağa Muhammed Şah'ın İran'da tahtı sahiplenmesi ve elde ettiği başarılar, Rusya'nın hâkim dairelerini rahatsız etmemiş değildir. Rusya Hazar Denizi kıyılarında herhangi bir devletin güçlenmesine izin veremezdi çünkü bu onun buradaki sınırlarını tehlikeye sokacaktı ki bu da onun ekonomik durumunun kötüye gitmesine sebep olacaktır. Hem sınırları tehdit karşısında kalacak hem de yeni elde etmiş olduğu ekonomik açıdan çok önemli olan pazarı kaybetmiş olacaktır.

XVIII. yüzyılın 90'lı yıllarında Rusya, Kafkasya ile ilgili “ince bir politika” yürütmüş; hanlıkların iç işlerine karışmayarak ve aralarındaki husumetleri geliştirmeye çalışarak Azerbaycan topraklarını işgal etmeyi başarmıştır. General Gudoviç'e hükûmet tarafından verilmiş genelgede bildirilmiştir ki Kafkasya'da Rus politikası düşmanları başkalarının eliyle ciddi şekilde cezalandırılmalı ve zayıf düşürülmelidir. Bu düşmanların başında ise bir türlü Rusya ile uzlaşamayan Ağa Muhammed Şah Kacar gelmiştir.⁷¹³

Başta Ağa Muhammed Şah, Rusya'ya olan nefretini açıkça göstermemiştir. General Gudoviç, Çariçe II. Katerina'ya 1791 yılındaki raporunda yazmıştı ki “Ağa Muhammed Şah sizin Enzeli'deki tüccarlarınıza karşı şuna kadar kötü davranmamıştır”.⁷¹⁴ Bu durum Ağa Muhammed Şah'ın Kafkasya'ya saldıracağını düşünen Rus hâkim dairelerini bir nebze de olsa sakinleştirmiştir.

Aslında ise Hazar Denizi havzasındaki durum, görüldüğünden daha karmaşıktır. Ağa Muhammed Şah'ın yönetimi, Azerbaycan'da savaşılan hanlıkların varlığı için çok tehlikeli olmaya başlamıştır. İran Şahı'nın onlara saldıracağı fikri, hanları dehşete düşürmüştü ve ‘Kacar tehlikesi’ onları birleşmek zorunda bırakmıştı.⁷¹⁵

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Kafkasya'da Ağa Muhammed Han Kacar'a karşı alyans oluşturmaya başlamıştır. İlk olarak o Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'yle arkadaşlık ilişkileri kurmaya başlamış ve akrabası Umma Han Nusul'ın da bu işte

⁷¹³ Мустафаев, *Северные Ханства*, 38.

⁷¹⁴ “Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год П. Г. Буткова” (Erişim Tarihi 12.05.2021), http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Butkov_P_G_I/pred.htm. Basılmamış elyazmalar.

⁷¹⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 82.

yardımı olmuştur.⁷¹⁶ Hoy ve Urmiya hanları da Karabağ Hanı'nın bu politikasını desteklemişlerdir.⁷¹⁷ Mirza Cemal Karabaği bu durumla ilgili şöyle yazmıştır: “Tiflis yöneticisi Çar II. İrakli, Revan Hanı Muhammed Han ve Lenkeran (Talış) Hanı Mir Mustafa Han, Karabağ Hanı Halil İbrahim Han'la birlik olup Ağa Muhammed Şah'a boyun eğmeyeceklerine dair yemin etmişlerdir”.

Buradan da belli oluyor ki II. İrakli ve Azerbaycan hanlıklarının bir kısmı İran Şahı'na karşı koalisyon oluşturmuşlardır. Durum böyleyken Azerbaycan hanlıklarının bir kısmı İran'a karşı destek almak amacıyla Rusya'nın himayesine sığınıp yardım istemiştir.

Kuba Hanı Feth Ali Han, Azerbaycan topraklarını birleştirme çabaları sonucunda elde etmiş olduğu toprakları korumak için zaman zaman Rusya yönlü politika yürütmüştür. Daha sonraki Hanlar, en önemlisi Ahmet Han kısa süreli yönetiminde Rusya ile iyi ilişkiler kurmuştur. 1789 yılında Ahmet Han, Rus ordusunun Kafkasya'daki ordu komutanı Tekeli'ye mektup yazarak tahta oturduğunu ve onunla arkadaşlık ilişkileri kurmak istediğini bildirmiştir.⁷¹⁸

Ahmet Han, Rus Hükûmeti'ne ikinci mektubunu 1790 yılında Çariçe II. Katerina'ya yazmıştır. İlk mektubun üzerinde bir senelik zaman dilimi geçmiş ve Kuba Hanlığı'nda durumlar kötüye gitmeye başlamıştır. Şemahı Hanlığı, Kuba Hanlığı'ndan ayrılmış; Bakü ve Salyan hanlıklarında ise Kuba Hanlığı'na karşı hafif ayaklanmalar başlamıştır. Bu işlerde yeterince deneyimi olmayan Ahmet Han dışarıdan yardım almayı ummuştur ve bu da Rusya Hükûmeti olmuştur. Han Mektubunda, dedesi ve babasının Rusya Hükûmetine yaptığı hizmetleri hatırlatmış ve yardım istemiştir. Rusya'ya olan sadakatini ispatlamak için Han, II. Katerina'ya Ahalsıh Paşası Süleyman Paşa'nın Osmanlı'nın tarafına geçmesiyle ilgili yazmış olduğu mektubu göndermiştir.⁷¹⁹

1791 yılının başında Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanı olarak General Gudoviç atanmıştır. Georgevski'ye geldikten sonra General, Azerbaycan hanlıklarıyla sıkı yazışmaya başlamıştır. Rus Hükûmeti'nin ona verdiği talepnameye göre o, bütün

⁷¹⁶ Ш.М. Хализов, *Ума-нуцал (Умахан) Великий (очерк истории Аварского нуцальства второй половины XVIII в.)* (Махачкала: «Медиа-Полис», 2013), 133.

⁷¹⁷ Qarabaği, *Qarabağ Tarixi*, 15.

⁷¹⁸ Мустафаев, *Северные Ханства*, 39.

⁷¹⁹ Потто, *Кавказский сборникъ. Томъ XX*, 392-93.

hanları Rusya'nın tarafına çekmek zorunda olmuştur. General Çariçe II. Katerina'ya "ben Derbent Hanı ve Tarkov'lu Şamhalına yazarak bildirdim ki onlar size sadık kaldıkları sürece, Rusya'nın dostluğuna ve himayesine güvenebilirler." şeklinde yazmıştır. Lakin Ahmet Han 1791 yılında öldüğünden Rusya'nın vaat olunmuş himayesinden yararlanamamıştır.⁷²⁰

Tahta çıkan küçük yaştaki Şeyh Ali döneminde Kuba Hanlığı'ndaki durum oldukça kötüye gitmiştir. Dağıstan hâkimleri de Kuba Hanlığı'nın mülklerine saldırmaya ve hanlığın varlığını tehdit etmeye başlamıştır. Yukarıda da adını söylediğimiz Mirza Sadık, 1791 senesi 3 Haziran tarihli Rusya'nın güney politikasından sorumlu olan General G.A. Potyomkin'e yazdığı mektubunda, Kuba Hanlığı'nın gerçekten zor durumda olduğunu ve bunun Rusya için hiç de iyi bir hal olmadığını anlatmıştır. Devamında ise Mirza Sadık, Kuba Hanlığı'nın Rusya'nın himayesine geçmesinin tam zamanı olduğunu, söylemiştir.⁷²¹ Şeyh Ali Han'ın ise aslında Rusya'nın himayesine girmek gibi bir niyeti olmamıştır. Bu amaçla Şeyh Ali Han hatta dedesi ve babasının güvenilir adamı olan Mirza Sadık'ı takip ettirmeye başlamıştır. Ama bu, Şeyh Ali Han'ın Rus düşmanı olup İran ve Osmanlı yanlısı olduğuna delalet etmiyordur.

1793 yılında İran tahtını sağlama almayı başaran Ağa Muhammed Han, Kafkasya hükümdarlarına mektuplar göndererek onların kendine itaat etmesini istemiştir. Akabinde Şeyh Ali Han, yeniden Rusya'nın himayesini istemek için başvurmuştur. Bu amaçla 1793 yılının Mart ayında Kuba Hanlığı'nın veziri Mirza Hasan Rusya'ya gitmiştir. Georgevski'ye gelen Mirza Hasan Gudoviç'in mülkünde kendi Hanı'nın adından Rusya'ya sadakat yemini etmiştir. Bu durumu Gudoviç, Rusya Hükûmetine bildirmiştir.⁷²²

Henüz nisan ayında II. Katerina İ.V.Gudoviç'e Kuba Hanı'nın sadakatinden emin olduktan sonra onun Rusya himayesine alınmasını emretmiştir Ama Gudoviç bu emri uygulamaya çaba göstermemiş, Şeyh Ali Han'ın yanına Rus subayını göndererek sadakatini yazılı şekilde tasdiklemesini istemiştir. Herkes Kuba Hanı'nın yazılı şekilde

⁷²⁰ Мустафаев, *Северные Ханства*, 39.

⁷²¹ Мустафаев, *Северные Ханства*, 40.

⁷²² Архив Государственного совета, *Том первый. Совет в царствование императрицы Екатерины II. 1768-1796* 22 (Санкт-Петербург: Тип. второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1869), 796.

sadakat yemini etmesini istemiştir ama o, bunu yapmamış; buna karşılık olarak Kuran'ı öpmüş ve yeniden sefirini Petersburg'a göndermesini istemiştir.⁷²³ Akabinde ise Gudoviç yazmıştır ki “Şeyh Ali Han yazılı yemin etmedikçe o, Mirza Hasan'ı Petersburg'a göndermeyecektir.” Bu durumu Rus Hükûmeti'ne anlatan Gudoviç bildirmiştir ki “Şeyh Ali Han'ın tereddüt etmesine rağmen, halkın Rusya'ya meyli artmıştır.” O II. Katerina'ya mektubunda “Hem gönderdiğimiz Albayın dediklerine hem de Kuba'da dolaşan söylentilere göre Şeyh Ali Han'ın tebaası Rusya'nın himayesine girmek istiyor.” diye yazmıştır.⁷²⁴

1794 yılının 20 Şubat'ında bu mektubun içeriği Rusya Hükûmeti'nin toplantısında II. Katerina'nın huzurunda konuşulmuştur. Sonunda karar verilmiştir. “Mademki Şeyh Ali Han yazılı sadakat yemini etmek istemiyor ve mademki o, Kuran'ı öpmüş ve sadakatinin göstergesi olarak mektubu da Rusya Hükûmetine ulaştırmıştır o zaman bununla yetinebiliriz.”⁷²⁵

Şeyh Ali Han Rusya ile ilişkilerini normalleştirdikten sonra İstanbul'a da sefir göndermiş, güya Rusya ile savaşmak için yardım istemiştir.⁷²⁶ İstanbul'da sefir çok soğuk karşılanmış ve istediğine ulaşmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. 1795 yılında ise Derbent'e Ağa Muhammed Han'ın sefiri gelmiş ve o, Şeyh Ali Han tarafından çok iyi karşılanmıştır. Bu sefir vasıtasıyla Şeyh Ali Han, İran Şahı'na karşı gelmeyeceğini bildirmiştir.⁷²⁷ Olayların bu şekilde gelişmesi ise tabii ki Gudoviç'in gözünden kaçamamış ve o da hiç beklemeden bu durumu Petersburg'a (saraya) bildirmiştir.

Şeyh Ali Han, Ağa Muhammed Şah'la ilişkilerini düzeltirken Rus ordu komutanıyla olan ilişkisini geliştirmeyi de unutmamıştır. Hem Ağa Muhammed Şah'la hem de Rusya ile sürdürdüğü konuşmaların en önemli sebebi Şeyh Ali Han'ın kendi yönetimini kaybetmek istememesidir. Bu amaçla da o, iki devlet arasında mekik dokumuştur. Ağa Muhammed Şah'ın saldırı tehlikesi onu yeniden 1795 yılında Rus ordu komutanı General Godoviç'e yöneltmiş ve savunmasını yapmak için ondan

⁷²³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 3612, 31-32.

⁷²⁴ AMEA, TİEA. İş 3612, 33.

⁷²⁵ AMEA, TİEA. İş 3612, 38.

⁷²⁶ Е. И. Козубский, *История города Дербента* (Темирхан-Шура: "Русская тип." В. М. Сорокина, 1906), 107.

⁷²⁷ Мустафаев, *Северные Ханства*, 41.

finansal yardım istemek zorunda kalmıştır. Akabinde Şeyh Ali Han Gudoviç'e bildirmiştir "Eğer ki ona finansal destek gösterilmezse o, İran'a boyun eğmek durumuna düşecek ve bunu yapmak zorunda kalacaktır." İ.V.Gudoviç de Şehy Ali Han'a yardım edileceğine dair ümit vermiştir.⁷²⁸

XVIII. yüzyılın 90lı yıllarında Şeyh Ali Han'ın İran ve Rusya arasında yürüttüğü politika sonucunda o, Rusya'nın himayesine girememiştir. 1795 yılının Kasım ayında Mirza Hasan Petersburg'dan geri dönmüş ve Dük Osterman'ın Han'a yazmış olduğu mektubu, ona vermiştir. Mektupta Şeyh Ali Han'ın teklifinin II. Katerina'ya ulaştırıldığı ve İmparatoriçenin bu durumu değerlendirileceği yazmıştır. "Rus Hükûmeti'nin bu durumla ilgili gelecek planları Gudoviç tarafından Han'a ulaştırılacaktır." diye Osterman devam etmiştir.⁷²⁹ Mektupta Osterman, Kuba Hanlığı'nın İran ve Osmanlı ile olan ilişkilerine dair bir kelime bile yazmamıştır. Muhtemel ki Rusya Hükûmeti, Han'a bu durumu hatırlatarak onu kendilerinden soğutmak istememiştir.

1792 yılında Azerbaycan'ın güneyindeki hanlıklar artık Ağa Muhammed Şah Kacar'ın yönetimini tanımış ve onun himayesine geçmiştir. Durum böyleyken onların dış politika yürütmek gibi bir şansları kalmamıştır.⁷³⁰

1790'lı yıllarda Ağa Muhammed Şah, Kafkasya'ya yeniden sefer hazırlamıştır. O, hanlıkların Rusya ile ilişkilerinden ve Rusya'nın onları himayesine alma çabalarından haberdar olmuştur. Hanlıkların Rusya'nın himayesine geçmesi, Kafkasya'ya dair işgal planları olan Ağa Muhammed Şah'ı zor durumda bırakmıştır. Rus nüfuzunun Kafkasya'da yayılmasından rahatsız olan Ağa Muhammed Şah, 1793 yılında Süleyman Han Kacar'ı Tebriz'e, "Azerbaycan'ın Kuzey Hanlıkları"nı kendine itaat etmeye çağırması için göndermiştir. Lakin Azerbaycan hanlıklarının çoğu İran himayesine geçmek istemediğinden Süleyman Han'ın görevi, beklenen sonucu vermemiştir. Karabağ Hanı Halil İbrahim Han, Süleyman Han'ı huzuruna kabul etmemekle yetinmemiş, daha da ileri giderek Ağa Muhammed Şah'ı İran hükümdarı

⁷²⁸ Мустафаев, *Северные Ханства*, 44 -45.

⁷²⁹ АМЕА, ТІЕА. İş 3612, 88-89.

⁷³⁰ Мустафаев, *Северные Ханства*, 43.

olarak tanımadığını da bildirmiştir.⁷³¹ Bu durum Ağa Muhammed Şah'ın Azerbaycan hanlıklarına karşı olan kinini daha da artırmıştır.

Olayların bu şekilde cereyan etmesi Kafkasya devletlerini İran saldırısı ile karşı karşıya bırakmıştır. Hâl böyleyken Azerbaycan hanları ve Dağıstan hâkimleri Rusya'ya yardım için başvurmuştur. Bu durumda Gudoviç, Rus Hükûmeti'ne mektup yazarak Ağa Muhammed Şah'ın Kafkasya'ya saldırması durumunda ne yapması gerektiğini sormuştur. 1792 yılının 8 Mayıs'ında Gudoviç'e mektupla cevap verilmiştir ki mektuba göre; henüz böyle bir tehlike yoktur ama buna rağmen ona hanları, Ağa Muhammed Şah'a karşı birlikte savaşmayı önermesi de tavsiye edilmiştir.⁷³² Gudoviç 1795 yılının 5 Mayıs'ında Ağa Muhammed Şah'ın Gürcistan'a saldırısı zamanı ne yapacağına dair yazdığı mektuba da cevap alamamıştır.⁷³³

1795 yılının Haziran ayında Georgevski'ye, Ağa Muhammed Şah'ın adamları gelmiş ve Gudoviç'ten Ağa Muhammed Şah'ın yakın adamı, Abbas Han'ın Şah'ın kardeşi ve rakibi Murtaza Han'dan alınarak onlara verilmesini istemişlerdir. Gerçekte ise onların iki önemli görevi daha olmuştur. Onlar, Kafkasya'daki devletlere yardım edecek kadar Rus ordusunun olup olmadığını öğrenmek ve Rus Hükûmeti'ni Ağa Muhammed Şah'ın Kafkasya'ya saldırmak planı olmamasına dair inandırmak olmuştur. Elçilerin Rus Hükûmeti'yle konuşmalara girmek salahiyeti olmadığından, Gudoviç onları resmi elçi sıfatında görmemiş; bu yüzden de onları Petersburg'a göndermemiş ve bunula ilgili II. Katerina'yı bilgilendirmiştir.⁷³⁴

1795 yılının 4 Eylül'ünde Gudoviç, Rus Hükûmeti'nden Ağa Muhammed Şah'ın Gürcistan'a ve Hazar Denizi kıyısına saldırısı zamanı ne yapacağına dair bilgiler almıştır.⁷³⁵ O mektuba cevap olarak iki ordu birliğini Gürcistan'da II. İrakli'ye vermiş, diğer orduları ise Hazar Denizi'nin kıyısının savunmasına göndermiştir. “Azerbaycan'ın

⁷³¹ Николай Фёдорович Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе Том III* (Санкт-Петербург: Тип. Департамента уделов, 1886), 8.

⁷³² Потто Василий Александрович, *Исторический очерк Кавказских войн от их начала до присоединения Грузии : к столетию занятия Тифлиса русскими войсками 26-го ноября 1799 года* (Тифлис: Тип. Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1899), 287.

⁷³³ Русское Историческое Общество, *Сборник Императорского Русского Исторического Общества, Том 16* (Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1875), 304 -305.

⁷³⁴ А. А. Цагарели, *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Томъ II. 2* (Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1902), 102.

⁷³⁵ Мустафаев, *Северные Ханства*, 44.

güneyindeki hanlıklara karşı bir talebimiz olmasa da kuzeyiyle ilgili bizim planlarımız var.” diye yazılmış mektuba göre; Gudoviç, Ağa Muhammed Şah’ı Hazar Denizi’nin kıyısındaki hanlıklara saldırmaktan vazgeçirmek zorunda kalmıştır. Gudoviç zamanında Ali Murad Han İsfahanlının da bu teklife karşı çıkmadığını söylemiştir.⁷³⁶ Gudoviç’e gönderilmiş talimatlardan da belli oluyor ki Ruslar, Azerbaycan’ın Hazar Denizi kıyısındaki topraklarına İran’ı yaklaştırmak istememiştir.

Georgievski’deki görevlerini hayata geçiremeyen İran elçileri orayı terk etmiş ve Kuba’ya gelerek buradan Şah’a, Gudoviç’le olan konuşmaların sonucunu bildirmişlerdir.

Yalnız yukarıda söylediğimiz talimatlar, Gudoviç’in eline Ağa Muhammed Şah, Tiflis’i dağıtarak Azerbaycan sınırlarına dayandığında ulaşmıştır.⁷³⁷ Talimatlara göre Rusya’nın Kafkasya ve Azerbaycan’la ilgili planları olmuştur. En önemlisi ise Rusya’nın bu zaman Kafkasya’da oluşan şartlardan haberi olmadığı da anlaşılmıştır.

Rusların yakın zamanda Gürcistan’a ordu göndermeyeceğini anlayan Ağa Muhammed Şah vakit kaybetmeden Azerbaycan’a saldırmıştır. Şuşa şehrinin sonuçsuz muhasarası ve Tiflis şehrinin yerle bir edilmesinden sonra Ağa Muhammed Şah Azerbaycan’a gelerek Muğan Ovası’nda kışı geçirmeyi planlamıştır. Diğer bölümde de yazdığımız gibi Muğan Ovası’nda Şah, Azerbaycan’ın Kuzey Hanlıkları’nı itaat etmeye zorlamayı ve boyun eğmeyenleri ise cezalandırmayı düşünmüştür.⁷³⁸

Tam da bu dönemde Azerbaycan’da Karabağ ve Şamahı hanlarının önderliğinde İran işgaline karşı milli savunma harekâtı başlamıştır. İran ordusu Karabağlı savaşçılarla çarpışmalarda çok fazla kayıp vermiş ve hüsrana uğramışlardır.⁷³⁹

Ağa Muhammed Şah 1796 yılının Şubat’ına kadar Azerbaycan’da kalmış, Rus ordusunun Kafkasya’ya gelmesi ve İran’da ayaklanmalar ile ilgili haberler onu Azerbaycan’ı terk etmek zorunda bırakmıştır. Şah’ın ordusunu takip eden Karabağ ve Şamahı askerleri saldırılar sonucu çok sayıda deve, at ve silah elde etmişlerdir.⁷⁴⁰

⁷³⁶ Мустафаев, *Северные Ханства*, 44.

⁷³⁷ Русское Историческое Общество, *Сборник*, 306.

⁷³⁸ Əfəndiyev vd., *Azərbaycan Tarixi*, 392.

⁷³⁹ Мустафаев, *Северные Ханства*, 45.

⁷⁴⁰ Цагарели, *Грамоты*, 155.

Ağa Muhammed Şah'ın Tiflis'i yerle bir etmesi, ordusunun Karabağ ve Şamahı hanlıklarında yaptıkları Azerbaycan'ın diğer hanlıklarında da korkuya sebep olmuştur. İ.V.Gudoviç'in Derbent'e Şeyh Ali Han'la konuşmalara başlamak için gönderdiği elçisi Abdullah Sadıkov, General'e mektubunda "Yerli halk Tiflis'in alınmasından dolayı aşırı korku içerisinde." diye yazmıştır.⁷⁴¹ Ağa Muhammed Şah'ın gazabını üzerine çekmek istemeyen Kuba Hanı Şeyh Ali Han ve Bakü Hanı Hüseyin Kulu Han Tiflis'in alınmasını, top yayılım ateşiyle kutlamışlardır. Hanlar halen Kuba Hanlığı'nda olan her şeyi Ağa Muhammed Şah'a yetiştiren ve onun emirlerini bekleyen sefirinin gönlünü hoş tutmak ve hanlığı olabilecek felaketlerden korumak için bu adımı atmışlardır.

Ağa Muhammed Şah'ın ordusunun Azerbaycan'da yaptıkları vahşilikten dolayı Şah, halk içerisinde Rusya'ya karşı rağbetin oluşmasını engelleyememiştir. İ.V.Gudoviç'in Derbent'e gönderdiği elçisi Abdullah Sadıkov, Şeyh Ali Han'ı orada bulmamış ve kendisi halk arasında Rusya'ya karşı olan fikirleri öğrenmeye çalışmıştır. Onun yazdıklarına göre halk, onun vasıtasıyla Gudoviç'e "Ağa Muhammed Şah'la bir ilgilerinin olmadığını ve Rusya'nın himayesine geçmek istediklerini" bildirmişlerdir.⁷⁴²

Ağa Muhammed Şah'ın Kafkasya'ya saldırması ve Tiflis'i yerle bir etmesi Rusya Hükûmeti'ni hiddetlendirmiştir. Kafkasya'da İran yönetiminin gelişmesi Rusya'nın meraklarına ağır darbe olmuştur. Bu, onların Kafkasya'daki politikasını zarara uğratabilecek, ekonomik durumunu zora sokacak, Rusya'nın doğuyla ticaretini engelleyecek ve güney sınırlarında yeni bir tehdit oluşturacaktır. Bu amaçla da Rusya, İran'ı Kafkasya'ya sokmamaya karar vermiştir.

Ağa Muhammed Şah'ın Şirvan Hanlığı'ndaki faaliyetlerinden, onun Derbent ve Bakü hanlıklarını işgal ederek Hazar Denizi'nin kıyısına çıkmak istemesinden haberdar olan Rusya Hükûmeti, General İ.Savalyov'un komutasında Kafkasya'ya ordu göndermiştir.⁷⁴³ Tabii ki bu ordu Rusya'nın Kafkasya'daki planlarını gerçekleştirmek için yetersiz kalmıştır. Ağa Muhammed Şah'ı Tiflis'te yaptıklarından dolayı cezalandırmak isteyen Rusya, en önemlisi Kafkasya'da yerleşmeye çalışmıştır. Ama

⁷⁴¹ Мустафаев, *Северные Ханства*, 45.

⁷⁴² Мустафаев, *Северные Ханства*, 45.

⁷⁴³ П. О. Бобровский, *История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет. Том III* (Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1893), 52.

bunun için ona kocaman ve iyi silahlanmış ordu lazımdır. Polonya ile savaştan sonra Polonya'yı parçalayan Rusya'nın eline yeni fırsatlar geçmiştir. II. Katerina 1796 yılının yazında Kafkasya'yı almak için Gudoviç'e emir vermiştir.

Sefer zamanı yaklaştıkça orduya katılacak Rus askerleri artık Gizilyar'da toplanmaya başlamıştır. İlk başta bu orduya komutanlık görevi A.B.Suvorov'a havale edilmişse de o, sonradan bu görevden vazgeçmiştir.⁷⁴⁴ Durum böyleyken komutanlık, General V.A.Zubov'a verilmiştir Komutanın ona verileceğini umut eden İ.V.Gudoviç, ordusuna yiyecek ve silah temin etmek için sınır bölgesinde bırakılmıştır.

19 Şubat 1796 yılında II. Katerina V.A.Zubov'a uyması gereken emirleri ve gelecek planlarının yer aldığı bir ferman göndermiştir.⁷⁴⁵ II. Katerina Ağa Muhammed Şah'ın zarar verdiği Hazar Denizi'ndeki ticaretinin tehlikesizliğini temin etmesi için General V.A.Zubov'a önemli bir görev vermiştir. "İran'ın dâhilindeki durumun sabit duruma getirilmesi yalnızca Hazar Denizi kıyısındaki ticareti normalleştirmeyecek, ayrıca İran'la da yapılacak ticareti geliştirecektir."⁷⁴⁶

1796 yılında Rus ordusu Derbent Hanlığı'nı işgal etmiştir. Derbent Hanlığı'nın işgalinden sonra Şamahı Hanı Mustafa Han, hanlıkların Rusya himayesine geçmesine çalışmıştır. Rus ordu Generali İ.Savalyov, Derbent'i işgal ettikten sonra Mustafa Han cesaretlenmiş ve Ağa Muhammed Şah'a karşı savaşımaya başlamıştır.

Revan Hanlığı'nın Rusya ile ilişkileri 1801 yılında Kartli-Kahet Çarlığı'nın Rusya'nın himayesine geçmesinden sonra başlamıştır. Bu anlaşmadan sonra diğer bölümde de anlattığımız gibi Revan Hanlığı'nın Pembek ve Şoragöl toprakları da zorla Rusya'ya geçmiştir. Revan Hanlığı'nın itirazlarına bakmayarak bu durum böylece devam etmiştir. Durum böyleyken Çar I. Aleksandr, K.F.Knorring'e "yerli yöneticileri, Rusya'nın himayesine geçmeye davet etmesini" tavsiye etmiştir. Mektupta Revan, Şeki ve Şirvan hanlıklarının yazılmış ve onlara daha çok baskı yapılması önerilmiştir.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ М. Г. Нерсисян, *Из истории русско-армянских отношений. Книга первая* (Ереван: АН АрмССР, 1956), 75.

⁷⁴⁵ Мустафаев, *Северные Ханства*, 46.

⁷⁴⁶ Мустафаев, *Северные Ханства*, 46.

⁷⁴⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 100.

İran'ın iç işlerini halletmiş Feth Ali Şah, Kartli-Kahet Çarlığı'nın Rusya'nın himayesine geçmesinden rahatsız olmuş ve Azerbaycan hanlıklarına mektuplar göndererek onların kendi yönetimini tanımasını istemiştir. Azerbaycan hanlıklarını kendi himayesine almak isteyen Feth Ali Şah, onların da yardımıyla Kartli-Kahet Çarlığı'nı geri almak niyetinde olmuştur. Feth Ali Şah bu yolda, Revan Hanlığı'na mektup yazarak yönetimini tanımayı ve Revan Hanlığı'na göç eden Nahçıvan nüfusunu geri göndermesini talep etmiştir.⁷⁴⁸

Mektubu alan Muhammed Han, İran Şahı'nın saldırısından korkmuş ve hanlığın Revan Kalesi'nin savunmasını hazırlamıştır. Hazırlıkları tamamlayan Muhammed Han, Ayvaz Han Sultan'ın yönetiminde Tiflis'e elçiler gönderere İran'a karşı, Ruslardan yardım istemiştir. Lakin elçileri istediklerini elde edemediği için geri dönmek zorunda kalmışlardır.⁷⁴⁹

İstediklerini vermese de General Lazarov elçilere vaatlerde bulunmuş ve onları geri gönderir göndermez General K.F.K Knorring'e durumu bildirmiştir. Akabinde Knorring durumu, Çar'a mektup yazarak İran'ın Revan Hanlığı'na oradan da Kartli-Kahet Çarlığı'na saldırmak istediğini bildirmiştir.⁷⁵⁰ Knorring, Çar'ın cevabını beklemeden Muhammed Han'a mektup yazarak onun Rusya'nın himayesine geçmesini istemiştir. Kısa zamanda Çar I. Aleksandr, Knorring'e 5 maddelik mektup göndermiştir. Mektupta ne olursa olsun İran'ın Revan Hanlığı'nda yerleşmesine izin verilmemesi ve Revan Hanlığı'nın da Rusya'nın himayesine geçmesi için çalışılması tavsiye edilmiştir.⁷⁵¹

Akabinde Rusya Hükûmeti, Kartli-Kahet Çarlığı'ndaki ordusunu güçlendirmiştir. Durumdan haberdar olan İran Şahı Feth Ali Şah, Revan Hanlığı'na ve Kartli-Kahet Çarlığı'na olan saldırısından vazgeçmiştir. Ruslar bu durumu "Feth Ali Şah'ın annesinin Şah'ın İran'da yönetimini sağlama almasını önermesinden" kaynaklandığını açıklamıştır.⁷⁵²

⁷⁴⁸ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 513 -14.

⁷⁴⁹ А.П. Берже, *Акты собранные Кавказской археографической комиссией: Том I* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866), 618.

⁷⁵⁰ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 102.

⁷⁵¹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 102.

⁷⁵² Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 515.

Revan Hanı Muhammed Han, İran tehlikesinin ortadan kalktığını anlayınca artık Rusya'dan yardım almaktan vazgeçmekle kalmamış hatta Rusya'ya dost görünerek Nahçıvan Hanı, Gence Hanı, Axalsıx Paşası ve Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'nin oğlu Şehzade Aleksandr'la birlik olup Rusları Kafkaya'dan çıkarmayı planlamıştır.⁷⁵³

Rusya ile ilişkilerinin düzene girdiğini düşünen Muhammed Han, İran tehlikesinden de kurtulduğu için Osmanlı ile olan ilişkilerine odaklanmıştır. Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han'la birlikte hareket eden Muhammed Han, Kars Paşası Muhammed Paşa'ya Nahçıvan Hanı vasıtasıyla ilişkilerini düzeltmek amacıyla mektup göndermiştir.⁷⁵⁴ Kars Paşası'nın yaptıklarından dolayı Revan ve Nahçıvan hanlıkları arasındaki ilişkiler iyiden iyiye bozulmuştur. Kars Paşası Muhammed Paşa, sık sık Nahçıvan ve Revan hanlıklarının sınırlarını bozmuş ve kervanlarını yağmalamıştır. Bu sebepten dolayı hanlarla Paşa'nın arası bozulmuştur. Sonuca ulaşamayan hanlar, Paşa'yı cezalandırmak amacıyla Kars'a saldırmışlardır. Durumun zorluğunu anlayan Muhammed Paşa, Ruslara mektup yazarak yardım istemiştir. General Knorring, fırsatı kullanarak Muhammed Paşa'yla birlik olup Revan ve Nahçıvan hanlarının ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Muhammed Paşa Rusların daha da ileri gitmesini ve Revan Hanlığı'nı işgal etmelerini beklemişse de istediği gibi sonuç alamamıştır.⁷⁵⁵

Revan Hanı yenilgiye uğrasa da geri çekilmemiş, Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han'la birlikte yeniden saldırıya hazırlanmış ve 1802 yılında Kars Paşası Muhammed Paşa ve Albay Karyagin'in yönetimindeki orduyla savaşmıştır. Arpa Nehri kıyısındaki savaşta Revan ve Nahçıvan hanlıklarının ordusu yenilgiye uğramıştır.⁷⁵⁶ Geri çekilmek zorunda kalan Muhammed Han Revan'dan yardım beklemeye başlamıştır. Muhammed Paşa ise Revan Hanlığı'nın bu durumunu değerlendirerek işgal için tam uygun zamanın olduğunu anlamış, üç defa Rusya'ya mektup yazarak yardım istemiş ve Revan Hanlığı'nı işgal edeceğine yemin etmiştir.⁷⁵⁷ Ama Rusların Revan Hanlığı'yla ilgili kendi planları vardır. Bu yüzden Muhammed Paşa'nın yazdığı mektuplarla ilgilenmemiş ve onları cevapsız bırakmıştı.

⁷⁵³ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 516.

⁷⁵⁴ Берже, *Акты Том I*, 626.

⁷⁵⁵ Qarayev, *İrəvan xanlığı*, 103.

⁷⁵⁶ Берже, *Акты Том I*, 627.

⁷⁵⁷ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 104.

Kısa bir süre sonra Muhammed Han yeniden Rusya Hükûmeti'yle ilişkilerini gözden geçirmek zorunda kalmıştır. Yeniden İran tehlikesiyle karşı karşıya kalan ve İran'ın tehditlerinden rahatsız olan Muhammed Han, Rusya'dan yardım istemiştir. Bu amaçla o, Muhammed Zaman Bey'in yönetiminde Tiflis'e elçiler göndermiştir. Elçiler ne yardım alabilmiş ne de Ruslara dertlerini anlatma fırsatına sahip olmuşlardır. Geri dönmek zorunda kalan elçileri, bu defa Ayvaz Han'ın yönetiminde yeniden Tiflis'e geri döndürmüşlerdir.⁷⁵⁸ Lakin bu defa da bir sonuca ulaşılmamıştır.

Rusya ile ilişkilerini bir türlü ayarlayamayan ve istediği yardımı alamayan Muhammed Han, sonunda İran'ın isteklerine boyun eğmiştir. Lakin hiç beklemediği bir şekilde İran tehlikesi Rusya'nın eliyle ortadan kalkmış ve o, da yeniden Kars Paşası'yla olan ilişkilerine geri dönmüştür. Ahalsih'ta yönetimi ele geçirmiş Şerif Paşa diğer paşalıklara ve Kartli-Kahet'ya saldırmaya başlamıştır. Durumdan haberdar olan Muhammed Han, Ahalsih Paşası'na mektup yazarak ona yardım edeceğine söz vermiş; mektuba cevap olarak da Şerif Paşa Revan'a gelmiştir.⁷⁵⁹ Muhammed Han'ın yanı sıra Beyazıt Paşası ve Nahçıvan Hanı'ndan da yardım almıştır. Yardımlar sonucunda Şerif Paşa; Kartli-Kahet Çarlığı, Kars ve Çıldır'a saldırılarda bulunmuştur.

Şerif Paşa'nın bu hareketi Sultanı da rahatsız ettiğinden, duruma el koymuş ve onun başlatmış olduğu ayaklanmayı bastırmak için Erzurum Paşası'na mektup göndermiştir. Şerif Paşa'nın ayaklanmasının bastırılmasında Kars ve Erzurum paşaları önemli rol oynamıştır. Bu zaman Muhammed Han da Ahalsih Paşası'na yardım amacıyla Kars'a saldırmayı planlamıştır. Beyazıt Paşası'nın ve Nahçıvan Hanı'nın da desteğini alan Muhammed Han, Tiflis'e elçi göndererek Kars'a saldırmak amacıyla Kartli-Kahet Çarlığı'ndan ordusunun komutasını istediğini bildirmiştir. Lakin Rus General Lazarev, bu isteğe sert tepki vermiş ve eğer ordularını Kartli-Kahet sınırlarına yaklaştıracak olurlarsa Rus ordusuyla karşılaşacaklarını söylemiştir. Akabinde de Muhammed Han'a Kars Paşası'yla ilişkilerini yeniden değerlendirmesini tavsiye etmiştir.⁷⁶⁰

Şeki Hanlığı, devrin en güçlü hanlıklarından biridir. Önce Hacı Çelebi sonra ise varisleri döneminde hanlık, Azerbaycan'a kuzeybatıdan gelen saldırılara karşı

⁷⁵⁸ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 104.

⁷⁵⁹ Берже, *Акты*, Том II, 892.

⁷⁶⁰ Берже, *Акты*, Том I, 622-23.

durmuşlardır. Hacı Çelebi döneminde Şeki Hanlığı, Rusya'ya güvenerek Azerbaycan hanlıklarına saldıran Kartli-Kahet Çarlığı'na karşı savaşmıştır. Bütün zorluklara ve iç çekişmelere rağmen Hacı Çelebi Azerbaycan'ın diğer hanlıklarını kendi bayrağı altında birleştirmek için çaba harcamıştır.

Azerbaycan hanlıkları kurulduktan sonra Kafkasya'da Osmanlı, Rusya ve İran arasında var olma savaşı vermiş ve kimseye bağlı olmayı kabul etmemiştir.⁷⁶¹ Bu amaçla da hanlıklar Rusya ve Osmanlı imparatorluğu arasında siyasi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Osmanlı imparatorluğu ile yakınlaşmada yalnızca din ve dil faktörü değil, aynı zamanda Rusya'dan ve İran'dan gelen tehlike karşısında çaresizlik de önem taşımıştır.

Azerbaycan hanlıkları içerisinde Şeki Hanlığı, hanlıklar içerisinde en güçlüsüdür ve Azerbaycan topraklarını kendi sancağı altında birleştirmeye çalışmıştır. Elimizde olan kaynaklara dayanarak söyleyebiliriz ki hanlıklar arasında Osmanlı İmparatorluğu'yla ilk ilişkiyi başlatan Şeki Hanlığı olmuştur. Hacı Çelebi 1747 yılında Osmanlı'ya gönderdiği mektupta Şirvan ve Dağıstan halkının isyan ettiğini ve Nadir Şah'ın öldüğüne dair bilgiler vermiştir.⁷⁶² Hacı Çelebi Han, Osmanlı Devleti'ne yazdığı diğer bir mektupta "Kızılıkaya ihaneti" ile ilgili bilgi vermiştir.⁷⁶³ Hacı Çelebi'den sonra gelen hanlar da Osmanlı ile ilişkileri sürdürmüştür. 1775 yılında Şeki Hanı Muhammed Hasan Han sadrazama, Çıldır Paşası Süleyman Paşa vasıtasıyla mektup ulaştırmış ve mektupta Gürcü Çarı II. İrakli'nin Rusya ile birlik olduğunu ve bu birliğin Azerbaycan ve Osmanlı'ya zararı olacağını bildirmiştir.⁷⁶⁴ Diğer bir mektupta ise Muhammed Hasan Han, II İrakli'nin saldırıları karşısında Sultandan yardım istemiştir.⁷⁶⁵ Osmanlı Sultanı Rusya ve Gürcistan'ın birleşerek Azerbaycan topraklarını işgal etme isteğinde olduğundan haberdardır ve olayların bu şekilde gelişimi onu rahatsız etmiştir. Bu

⁷⁶¹ Güntekin Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının Osmanlı Dövləti ilə Siyasi Münasibətləri (XVIII. əsrin II. yarısı)* (Bakı: Nurlan, 2002), 24.

⁷⁶² Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, H-29-12-1160, 5-156.

⁷⁶³ Arif Cabbarov ve Necmi Uyanık, "XVIII. Yüzyılın Sonları XIX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti Şeki Hanlığı ilişkileri", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19 (2018), 467.

⁷⁶⁴ Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-29-12-1189, 4 – 94.

⁷⁶⁵ Cabbarov ve Uyanık, "XVIII. Yüzyılın Sonları XIX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı", 470.

amaçla Sultan, vezirine Azərbaycan hanlarıyla görüşmeyi və oluşıacַk olayların önünü almakla ilgili müzakerede bulunmayı tavsıye etmişir.⁷⁶⁶

I. Rus-Türk Savaşı (1768-1774) döneminde Sultan III. Mustafa, Kafkasya'daki Rus ve Gürcü ittifakından rahatsız olmuştur. Yalnızca Azərbaycan hanlıklarını değıl, aynı zamanda Dağıstan ve Gabarda⁷⁶⁷ yöneticilerine de mektup göndermiş; onlara birleşerek Rusya'ya karşı savaşmayı önermişir.⁷⁶⁸ Sultan III. Mustafa'nın mektupları Gence, Tebriz, Derbent, Revan, Tiflis yöneticilerine gönderilmiş ve savaşta Türklerin yanında olmalarını istenmişir.⁷⁶⁹ Savaş boyunca hem Osmanlı hem de Rusya İmparatorluğu, Azərbaycan hanlıklarını kendi tarafına çekmeye çalışmışır. Lakin anlaşılan odur ki Azərbaycan hanlıkları Osmanlı Devleti'ne daha çok meyletmişir.

Hanlıklar içerisinde daha çok askeri güce sahip olan Kuba Hanlığı'nı Osmanlı Sultanı her zaman göz önünde bulundurmuş ve mektuplar yazarak onu kendi safına davet etmişir. Osmanlı Sultanı 1771 yılından Kuba Hanı Feth Ali Han ve Dağıstan yöneticilerine mektup göndererek onları savaşta kendi yanında görmek istediğini bildirmişir. Dağıstan yöneticileri, Feth Ali Han'la istişare ettikten sonra Osmanlı Sultanı'nın yanında yer almış, Sultan'a cevap mektubu yazarak onu desteklediklerini bildirmiş ve ordularını barındırmak için Sultan'dan para yardımı istemişlerdir.⁷⁷⁰

Kısa süre sonra Sultan da ordunun barındırılması ve Osmanlı'ya yardım amacıyla diğır hanlara da dağıtılmak suretiyle Kuba Hanı Feth Ali Han'a para göndermişir. Lakin Gürcistan yakınlarında elçiler dövülmüş ve para da çalınmışır. Bu durum, Kubalı Feth Ali Han'ı çok üzmüş ve yanındaki Osmanlı elçisini geri göndermişir.⁷⁷¹ Tabii ki Osmanlı ve Feth Ali Han yakınlaşması Rusya'yı da rahatsız etmişir. Rus Hükûmeti, ilişkilerin hangi boyutta gelişeceğini beklemeden Gürcistan'a, Kafkasya Cephesi'ne ordularını toplamışır.⁷⁷²

⁷⁶⁶ Tofiq Mustafazadə, XVIII. Yüzüllik – XIX. Yüzülliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan Münasibətləri (Bakı: Elm, 2002), 73.

⁷⁶⁷ Mustafazadə, XVIII. Yüzüllik – XIX. Yüzülliyin Evvəllərində, 74.

⁷⁶⁸ Nəcəfli, Azərbaycan Xanlıqlarının, 26.

⁷⁶⁹ Абдуллаев, Из истории Северо-Восточного Азербайджана, 497.

⁷⁷⁰ Mustafazadə, XVIII. Yüzüllik – XIX. Yüzülliyin əvvəllərində, 74.

⁷⁷¹ Mustafazadə, XVIII. yüzüllik – XIX. Yüzülliyin əvvəllərində, 75.

⁷⁷² Nəcəfli, Azərbaycan Xanlıqlarının, 27.

I. Rus-Türk Savaşı sonucunda Osmanlı yenilgiye uğramış ve şartları ne kadar zor olsa da Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır.⁷⁷³ Savaş bittikten sonra Azerbaycan hanlıkları, Rusya'nın ilticasından endişe ederek Osmanlı İmparatorluğu'yla ilişkilerini geliştirmeye ve devam ettirmeye başlamıştır.

Daha sonra Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, sadrazama mektup yazarak II. İrakli'nin Gence'ye saldırması ve Gence Hanlığı'ndaki durumla ilgili bilgi vermiştir.⁷⁷⁴ Diğer bir mektubu da Revan Hanı Kars yöneticisi İzzet Mehmet Paşa'ya yazarak Osmanlı Devleti'ne sadakatini bildirmiştir.⁷⁷⁵ Muhammed Hasan Han, Feth Ali Han'ın Dağıstan'da Ruslarla birlikte hareket ettiğine dair de bilgi vermiştir.⁷⁷⁶ Feth Ali Han'ın Rusya ile yakınlaşması, 1774 yılında Gavduşan Savaşı'nda yenilgiye uğrayan Feth Ali Han'ın Rusya'dan yardım istemesinden dolayı olmuştur. Ruslar da bu yardım isteğini hemen değerlendirmiştir.

Durumun farkına varan Osmanlı da olası Gürcü ve Rus saldırısı zamanı hanlıkların birlik olmasını tavsiye etmiş ve bunu hanlara mektubuyla iletmıştır. Rusya ile imzalanmış Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti açık açık Azerbaycan hanlıklarına yardım edemese de mektuplarla ilişkilerini sürdürmüştür. Ve hatta Çıldır Paşası Süleyman Paşa; Derbent, Şeki vd. hanlara mektup yazarak hanlıklardaki durumla ilgili bilgilendirilmesini rica etmiş ve cevap almıştır.⁷⁷⁷

Lakin Osmanlı'nın çabalarına rağmen Azerbaycan hanlıkları arasında anlaşmazlık ve savaşlar devam etmiştir. Bundan rahatsız olan Osmanlı, Rusya'nın bu durumu kullanarak Azerbaycan topraklarını ele geçirme tehlikesinin oluşacağını düşünmüş ve hanlara, bunu aşılamaaya çalışmıştır.⁷⁷⁸ Sultan bu amaçla Çıldır Valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla Kuba Hanı Feth Ali Han, Şeki Hanı Hüseyin Han ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han arasındaki husumeti ortadan kaldırmak ve onların İbrahim Halil Han'ın üzerine saldırmasını önlemek için hanlara mektup göndermiştir.⁷⁷⁹

⁷⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. V cilt, 465.

⁷⁷⁴ Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-05-08-1199, 4-110.

⁷⁷⁵ Mustafazade, *XVIII. yüzyıl – XIX. Yüzyılın əvvəllərində*, 77.

⁷⁷⁶ Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti* (İstanbul: Şamil Eğt. ve Kültür Vakfı, 1979), 106.

⁷⁷⁷ Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı hümayun*. H-27-10-1194, 6-203.

⁷⁷⁸ Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı*, 110.

⁷⁷⁹ Mustafazade, *XVIII. Yüzyıl – XIX. Yüzyılın əvvəllərində*, 79.

Sultan yeniden Feth Ali Han'a mektup yazarak Rusya'ya karşı savaşmak için ordu ve para göndermeyi teklif etmiştir. Sultan'ın amacı Rusya'nın Azerbaycan'a olası saldırısının önünü almak olmuştur. Ama 1775 yılındaki Gavduşan Savaşı sonucu Rusya'nın kendisine yardım etmesini unutmayan Feth Ali Han, Sultan'ın bu mektubunu cevapsız koymuştur.⁷⁸⁰ Lakin buna rağmen Feth Ali Han, Rusya'nın işgalci politikasını anlamış ama oluşan duruma göre dengeleri ve yönetimini korumak zorunda kalmıştır.⁷⁸¹

Bu karmaşık durumda Azerbaycan hanlıkları Rusya tehlikesinin farkına varmış ve Osmanlı Devleti'nin desteğine güvenmiştir. Bazı hanlıklar, Osmanlı Devleti'yle sıkı ilişkiler içerisinde olsa da Rusya ile de ilişkilerini sabitlemek zorunda kalmışlardır. Hatta Rusya yeri geldiğinde hanlıkları tehdit ederek Osmanlı ile yakınlaşmasına mani olmaktan da çekinmemiştir. Bunu P.S.Potyomkin'in G.A. Potyomkin'e yazdığı mektupta da görüyoruz. Onlar, Dağıstanlıları Feth Ali Han'a karşı kışkırtmayı ve Feth Ali Han'ın Osmanlı'ya yardımını engellemeyi planlamıştır.⁷⁸² Bunun yanı sıra Rusya, hanlıkları Gürcistan vasıtasıyla ele almaya çalışmış ya da onları saldırı ile tehdit etmiştir.⁷⁸³

1783 yılında Rusya ile Gürcistan arasında imzalanmış Georgevski Anlaşması sonucunda Azerbaycan hanlıkları endişelenmeye başlamıştır. Bununla ilgili Çıldır Paşası Süleyman Paşa İstanbul'a mektup yazmış, hanların tedirginliklerini ve Rusya'dan yüz çevirerek Osmanlı'ya döndüklerini Sultan'a bildirmiştir.⁷⁸⁴ Bundan sonra Rusya'nın desteğini alan Gürcistan, kolaylıkla Azerbaycan hanlıklarını tehdit etmeye başlamıştır. Gürcistan'ın bu niyeti karşısında Azerbaycan hanları (Hoy Hanı Ahmet Han, Şeki ve Şirvan Hanı Muhammed Hasan Han) Osmanlı Devleti'ne mektup yazarak ondan yardım istemiştir. Lakin bazı hanlar, hâlâ Rusya'nın vaatlerine kanarak ondan destek beklemeye devam etmiştir.

Bu amaçla Osmanlı Hükûmeti, Çıldır Paşası Süleyman Paşa vasıtasıyla bazı hanlara hediyeler göndermiş; Ahıska, Erzurum, Kars, Beyazıt Paşaları vasıtasıyla ise Revan ve diğer hanlıklarına mektuplar göndererek ilişkilerini genişletmeye çalışmış ve

⁷⁸⁰ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 101.

⁷⁸¹ Mustafazadə, *XVIII. Yüzyillik – XIX. Yüzyilliyin əvvəllərində*, 80.

⁷⁸² Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1795 (3), 536.

⁷⁸³ Маркова, *Россия*, 168.

⁷⁸⁴ Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-16-10-1198, 16-720.

Rusya'nın vaatlerine uymamaya çağırmıştır.⁷⁸⁵ Lakin Rusya da boş durmamış, hanlıklar arasındaki çekişmeleri kullanmış ve onlara yardım etmek adıyla kendilerinin hanlara rahatlık getireceklerini söylemiştir. Bundan sonra Osmanlı ile iyi ilişkileri olan Revan Hanı Hüseyn Ali Han, Osmanlı Devleti'nin hediyelerini almakta tereddüt etmişse de Sultan'ın elçilerini saygıyla karşılamıştır.⁷⁸⁶

1783 yılında Azerbaycan'a gelen Osmanlı elçileri burada Rusya ve Kartli-Kahet Çarlığı'na karşı anlaşma yapmayı planlamışlardır. Elçiler Şirvan, Karabağ ve Revan'da bulunan hanlarla görüşmüştür. Kuba Hanı Feth Ali Han yanındaki Gürcü elçilerinden dolayı Osmanlı elçilerini gizli şekilde kabul etmek zorunda kalmıştır.⁷⁸⁷

Georgevski Anlaşmasından sonra Azerbaycan hanlıkları ciddi şekilde rahatsız olduklarından sık sık Osmanlı Devleti'ne mektupla müracaatta bulunmuşlardır. Bu zaman Şeki ve Şirvan Hanı Muhammed Hasan Han, II. İrakli'nin onunla görüşmek ve bazı konuları konuşmak istemesi ile ilgili Çıldır Paşası Süleyman Paşa'ya mektup yazarak bilgi vermiştir.⁷⁸⁸ 1783 yılında da Çıldır Paşası Süleyman Paşa, Sultan'a Revan Hanlığı'ndaki durumla ilgili mektup yazmıştır. Bu mektupta Muhammed Hasan Han'ın da bildirdiği gibi II. İrakli, Revan Hanı Hüseyn Ali Han'ın ölümünden sonra Ruslarla birlik olup kaleye saldırmak niyetinde olduğu ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Osmanlı Devleti II. İrakli'ye mektup yazarak Azerbaycan'a karşı oluşturmuş olduğu saldırı planlarından vazgeçmesini istemiştir. Osmanlı bunu yaparken II. İrakli ve Kartli-Kahet Çarlığı'nı yeniden kendi himayesine alarak Rusya'ya karşı kullanmak ve bu sayede de Azerbaycan'a karşı saldırıları ortadan kaldırmak niyetindedir.⁷⁸⁹

1785 yılında bir sıra Azerbaycan hanı (Karabağ Hanı İbrahim Halil Han, Kuba Hanı Feth Ali Han ve diğerleri) Sultan'a mektup yazarak onun himayesini kabul edeceklerini bildirmişlerdir.⁷⁹⁰ Akabinde de Sultan hanlara cevap yazarak, bu olaya

⁷⁸⁵ Mustafazadə, XVIII. Yüzüllük – XIX. Yüzülliyn əvvəllərində, 84.

⁷⁸⁶ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 39.

⁷⁸⁷ Козубский, *История города Дербента*, 105.

⁷⁸⁸ DABOA, *Hatt-ı Hümayun*, 4 – 94.

⁷⁸⁹ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 40.

⁷⁹⁰ Mustafazadə, XVIII. Yüzüllük – XIX. Yüzülliyn əvvəllərində, 86.

sıcak baktığını ve onlara Revan Hanlığı'nı Rusya ve Kartli-Kahet Çarlığı'nın saldırılarından korumalarını tavsiye etmiştir.⁷⁹¹

Revan Hanlığı ve Revan Kalesi dönemin çok önemli stratejik yerine sahip olmuştur ve bu açıdan da Sultan'ın Kafkasya politikasında her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Çıldır Paşası Süleyman Paşa II. İrakli'nin Ruslara güvenerek Revan Kalesi'ne saldıracağını ve orayı işgal edeceğini tahmin etmektedir. Hatta birkaç sene önce II. İrakli'nin Revan'a olası saldırısı, Süleyman Paşa'nın II. İrakli'yi Tiflis'e saldırmakla tehdit etmesiyle ortadan kalkmıştır.⁷⁹² Olayların seyrinden dolayı bazı paşalar, Sultan'a mektup yazarak "Revan Kalesi'ni Osmanlı'nın himayesine almak" teklifinde bulunmuşlardır. Bu bilgiyi, Tiflis'te II. İrakli'nin sarayında bulunmuş Rus elçisi Burnaşev'in 1784 yılında P.S.Potomykin'e yazmış olduğu mektuptan öğrenmekteyiz. Burnaşev mektubunda şu bilgileri vermiştir: "Elimde olan bilgilere göre Ahalsık (Ahıska) Paşası, Revan Hanı Kulam Ali Han'ı ziyaret etmiştir. Görünüşte Han'ın babasının taziyesine katılmışlar ama aslında onların amacı Revan Hanı'yla iyi ilişkiler kurmak olmuştur. Akabinde elçiler diğer hanlara da mektup yazarak onları Osmanlı ile birlik olup II İrakli'ye saldırmaya teşvik etmişlerdir".⁷⁹³

Oluşan tehlike karşısında Kulam Ali Han, Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmeye başladığından kısa süre sonra hanlıkta çıkan ayaklanma sonucunda öldürülmüştür. Devrin kaynaklarından bazıları Han'ın II. İrakli tarafından öldürüldüğü,⁷⁹⁴ diğer kaynaklar ise bu olayda II. İrakli'nin elinin olmadığını ifade etmiştir.⁷⁹⁵

Tahta, Han'ın kardeşi Muhammed Han çıkmıştır ama II. İrakli, hanlığın iç işlerine karışmaya devam etmiştir. Sultan, Han'ın ölümünden sonra oluşan ayaklanma ve olası Gürcü saldırılarına karşı şehri ve ahaliyi korumak için Hoy Hanı Ahmet Han'la birleşmeyi Kars, Erzurum, Çıldır ve Beyazıt paşalarına mektup göndererek tavsiye etmiştir.⁷⁹⁶

⁷⁹¹ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 73.

⁷⁹² Mustafazadə, *XVIII. Yüzlük – XIX. Yüzlüyün əvvəllərində*, 87.

⁷⁹³ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1795 (1), 17 (284).

⁷⁹⁴ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 194.

⁷⁹⁵ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 41.

⁷⁹⁶ T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I (1578-1914)* (Ankara, 1992), 93.

Çıldır Paşası Süleyman Paşa, II. İrakli'nin Revan Kalesi'ni işgal etmesinden korktuğu için Revan beylerinden Ahmet Sultan ve Hoy Hanı Ahmet Han'la birlik olup Revan Kalesi'ni ele geçirmeyi planlamıştır. Süleyman Paşa, Sultan'ın ve diğer paşaların mektuplarını Revan Hanlığı'na göndererek ahaliyi II. İrakli'ye karşı savaşımaya çağırmıştır. Akabinde Sultan; Erzurum, Ahıska, Beyazıt ve Kars paşalarına mektuplar göndererek Revan Hanlığı'nı II. İrakli'nin saldırısından korumayı tavsiye etmiştir.⁷⁹⁷

II. İrakli aynı zamanda Nahçıvan Hanlığı'nı da sahiplenmek niyetindedir. Nahçıvan Hanı Abbas Kulu Han, tahtını yeniden sahiplenmek için II. İrakli'den yardım istemiştir. Böyle bir fırsat kollayan II. İrakli, ordusuyla Nahçıvan Hanlığı'na sefere çıkmıştır. Kendisini garantiye almaya çalışan II. İrakli, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ı da sefere katılmaya davet etmiştir.⁷⁹⁸ Karabağ Hanı'nı davet etmesindeki esas amacı İbrahim Halil Han'ın da Abbas Kulu Han'ın tahta çıkmasını istemiş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin almış olduğu önleyici tedbirler sonucunda hanlıklar II. İrakli'nin tecavüzünden korunmuştur. 1784 yılında II. İrakli yeniden Revan Hanlığı'nı tehdit etmeye başlamıştır ve bu durumda Revan Hanı yeniden Osmanlı'dan mektupla yardım başvurusunda bulunmuştur.⁷⁹⁹

Sultan, Revan Hanı'na göndermiş olduğu mektupların birinde “Revan'ın Türk olduğunu, düşman ordular karşısında İslam'ı korumalarını ve savunmada her daim Kars ve Beyazıt paşalarına güvenebileceğini” söylemiştir.⁸⁰⁰

Daha sonraki yazışmalardan da belli olmuştur ki Süleyman Paşa, Revan Hanı'nın Osmanlı himayesini kabul etmek niyetinde olup olmadığını kesin şekilde Osmanlı Devleti'ne bildirmesini istemiş ve bu konuda da her zaman ona destek olacağını bildirmiştir.⁸⁰¹

Devrin önemli hanlıklarından biri de Kuba Hanlığı olmuştur. Feth Ali Han Azerbaycan'ın kuzey kısmını birleştirmeyi başarmış ve komşu devletlerin kendisiyle hesaplaşmasını sağlamıştır. Onun bu gücü ne Osmanlı ne de Rusya Devleti'nin

⁷⁹⁷ Маркова, Россия, 206.

⁷⁹⁸ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 75.

⁷⁹⁹ T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Azərbaycan Türk Hanlıkları, I (1578-1914)*, 93.

⁸⁰⁰ Mustafazadə, *XVIII. yüzillik – XIX. Yüzilliyin əvvəllərində*, 89.

⁸⁰¹ Əliyev və Həsənov, *İrəvan Xanlığı*, 100.

gözünden kaçmamıştır. 1784 yılında Kont G.A. Potyomkin'e gönderilmiş bir mektupta, Kubalı Feth Ali Han'a Osmanlı Devleti'nden mektup gelmesine dair bilgi verilmiştir. Sultan I. Abdülhamid'in de Kubalı Feth Ali Han'a değer verdiğini 1782-1786 yıllarında yazılmış mektuplardan anlamaktayız. Mektupların konusu "Han'ın Osmanlı'ya sadık olması ve bu durumun da Sultan tarafından değerlendirilmesi" ile ilgili olmuştur.⁸⁰²

II. İrakli, Rusya'nın desteğiyle güçlenerek Feth Ali Han'ın kurmuş olduğu düzene tehdit oluşturmuştur. Mektupların birinde de Sultan, II. İrakli'ye karşı tetikte olmasını tavsiye ettiğinden, Osmanlı'nın tavrı Feth Ali Han'ın II. İrakli'ye karşı yürüttüğü politikayla tam uygun olmuştur.⁸⁰³

Bundan sonra Feth Ali Han, Avar Hanı Ümme Han ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han Kartli-Kahet Çarı II. İrakli'ye karşı birleşmişlerdir. Bunu Çıldır Paşası Süleyman Paşa'nın mektubunda da görmekteyiz.⁸⁰⁴

Georgevski Anlaşmasından sonra Feth Ali Han, Rusya'nın saldırılarından ihtiyat ederek Osmanlı Devleti'ne mektuplar yazmış ve yardım istemiştir. Mektuba cevap olarak Osmanlı Devleti, Feth Ali Han'la buluşmak için elçilerini göndermiştir.⁸⁰⁵ Bu dönemde Osmanlı Devleti, Küçük Kaynarca Barış Anlaşmasından dolayı açıktan açığa Azerbaycan hanlıklarına yardım edememiş, sadece mektuplar yazarak onların fikrini öğrenmiş ve yeniden patlak verebilecek Osmanlı-Rus Savaşı zamanı onları kendi yanlarında görmek istediklerini bildirmiştir. Sultan I. Abdülhamid bu amaçla hanlara mektuplar yazmış ve onları Ruslara karşı birlik olmaya çağırmıştır.

Lakin Osmanlı Devleti'nin çabalarına rağmen Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişmeler onların hem birleşmesine hem de olası Osmanlı-Rus Savaşı zamanı Osmanlı'ya destek olmasına mani olmuştur. Bu durumu kullanan II. İrakli, Kubalı Feth Ali Han'a mektup yazarak onu Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a saldırmaya davet etmiştir. Çıldır Valisi Süleyman Paşa, bu durumu saraya bildirmiş ve hanlar arasındaki sıkıntılardan rahatsız olduğunu bildirmiştir.⁸⁰⁶

⁸⁰² AMEA, TİEA. İş 1795 (3), 536

⁸⁰³ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 45.

⁸⁰⁴ Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-29-12-1202, 11 – 377.

⁸⁰⁵ AMEA, TİEA. İş 1795 (3), 355.

⁸⁰⁶ Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-03-04-1201, 17 – 739.

II. Osmanlı-Rus Savaşı döneminde (1768-1774) hanlıklar ve Osmanlı arasındaki ilişkiler, hem Rusya tecavüzünden korunmak hem de Rusya'nın Kafkasya'da güçlenmesinin önünü almak amacıyla iyice gelişmiştir. Ama Rusya da bu ilişkinin gelişmemesi için elinden geleni yapmış ve bazen de amacına ulaşabilmiştir.

Osmanlı Devleti de gücünün yettiği kadar hanlıkları Rus istilasından korumuştur. Buna örnek olarak 1775 yılında I. Abdülhamid'in Rusların Derbent'e girmesiyle ilgili itiraz mektubunu gösterebiliriz.⁸⁰⁷

İlerleyen zamanlarda Osmanlı Devleti, Rusya ile olan ilişkilerini daha da bozmamak için Azerbaycan hanlıklarına direk yardım edememiş; yalnızca Rusya'ya mektup yazarak uyarılarda bulunmuştur.

Osmanlı-Rus Savaşı zamanı Sultan, Güney Kafkasya Müslümanlarına yardım için belirli miktarda para ayırmıştır. Akabinde Sultan, Ahalsık (Ahıska) Paşası vasıtasıyla Revan Hanı'na mektup göndererek "II. İrakli, Osmanlı ve Azerbaycan hanlıklarına karşı Rusya'dan yardım almıştır. Bu amaçla biz ortak düşmana karşı birleşmeliyiz." diye uyarıda bulunmuştur.⁸⁰⁸ II. İrakli Rusya'dan aldığı yardımla Revan Hanlığı'nı ele geçirmeyi planlarken Revan Hanı Muhammed Han da Osmanlı Devleti'nden mektupla yardım ricasında bulunmuştur.⁸⁰⁹

1790'lı yıllarda Rusya ve İran'ın olası saldırı tehlikesine karşı Revan Hanı Muhammed Hasan Han ve Karabağ Hanı İbrahim Halil Han; Çıldır valisi Süleyman Paşa ve Beyazıt Valisi İshak Paşa vasıtasıyla Sultan III. Selim'e mektup göndermiştir. 1790 yılında Sultan mektuba cevap olarak Azerbaycan ve Dağıstan hanlarına yardım edileceğine dair emir vermiştir.⁸¹⁰

Ağa Muhammed Şah Kacar'ın Güney Azerbaycan'daki hanlıklarına karşı saldırı politikasından rahatsız olan Revan Hanı durumu Kars valisine bildirmiş ve olası İran

⁸⁰⁷ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 51.

⁸⁰⁸ DABOA, *Hatt-ı Hümayun*, 4-94.

⁸⁰⁹ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, I (1578-1914)*, 122

⁸¹⁰ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları, I (1578-1914)*, 131

saldırısı zamanı Kars'ın savunması için askeri yardım talep etmesi ile ilgili Sultan'ı bilgilendirilmesini istemiştir.⁸¹¹

Lakin Osmanlı Devleti'yle hanlıklar arasındaki ilişkiler her zaman mükemmel olmamıştır. Ağa Muhammed Şah Kacar'ın saldırı tehditleri karşısında korkan bazı hanlar Rusya'ya mektup yazarak ondan yardım istemiştir. Durum böyleyken Sultan III. Selim, hanlara mektup yazarak “Rusya'ya uymamalarını ve ona karşı birleşmelerini” istemiştir.⁸¹²

Revan Hanı Muhammed Hasan Han, Osmanlı'yla ilişkilerini korumayı başarmıştır. Rusya'nın sınır komşusu olan Kubalı Şeyh Ali Han, Osmanlı'ya karşı Rusya'nın yanında yer aldığından Sultan, Çıldır Valisi Süleyman Paşa vasıtasıyla ona mektup göndererek “Feth Ali Han'ın rahmetli babasının her zaman Osmanlı'nın yanında olduğunu” bildirmiştir. Akabinde Sultan, Rusya'ya karşı Azerbaycan hanlıklarına askeri yardım edileceğine dair emir verse de hiçbir yardım gösterilmemiştir.⁸¹³

1796 yılında Rus ordusunun Derbent yakınlarında yerleşmesi ve Derbent'in işgal edilmesi tehlikesi karşısında Şeyh Ali Han, Osmanlı Devleti'nden yardım isteğinde bulunmuştur. Mektuptan sonra Sultan, Derbent ve Kuba hanlıklarına daha çok dikkat ayırmıştır. Sultan, Rusya'nın saldırılarının önünü almak için hanlara, ordunun geçebileceği yolları ve köprüleri yıkmayı tavsiye etmiştir. Rusya'nın işgal politikasını kabullenemeyen Osmanlı yanlısı hanlar, 1796 yılında Kuba şehrindeki Rus ordusuna saldırmış ve Sultan III. Selim'in mektubunu okuyarak ahaliyi Ruslara karşı ayaklanmaya çağırmıştır.⁸¹⁴

Sultanın mektup, para ve hediyelerinin direk hanlara ulaşmasında Dağıstan yöneticilerinin büyük rolü olmuştur. Gazı Kumuk yöneticisi Surhay Han'ın oğlu

⁸¹¹ Mehmet Ali Çakmak, “Hanlıklar Döneminde Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri (1732 -1829)”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1996), 121.

⁸¹² Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 65.

⁸¹³ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 70.

⁸¹⁴ Библиотека древних рукописей. “Дубровин Н. Ф. Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году”. (Erişim Tarihi 13.05.2021), http://drevlit.ru/docs/kavkaz/XIX/1800-1820/Dubrovin_N_F/Pochod_Zubov/text2.php

Hanbutay, Sultan'ın dileklerini hanlara ulaştırmıştır.⁸¹⁵ Bu işte o, Kubalı Şeyh Ali Han ve Avar yöneticisi Ümme Han'a güvenmiştir.

Azerbaycan ve Dağıstan yöneticilerinin Ruslarla yaptığı 1796 yılı Alpan Savaşı'ndaki yenilgisinden sonra Sultan III. Selim, hanlara mektup yazarak Ruslara karşı birleşmeyi tavsiye etmiştir.⁸¹⁶

II. Katerina'nın ölümünden sonra tahta çıkan I. Pavel ordularını Azerbaycan topraklarından geri çekmiştir.⁸¹⁷ Rus istilasından sonra İran Şahı Ağa Muhammed Şah Kacar'ın Azerbaycan'a işgalci yürüyüşleri başlamıştır. Hanlar Osmanlı Devleti'ne yardım isteğinde bulunmuş ise de hükûmet İran'ın Rusya'ya saldıracağını tahmin ettiğinden İran'a karşı hanlara askeri yardımda bulunamamış, sadece parasal yardım etmiştir.⁸¹⁸

Osmanlı-Rus Savaşı döneminde Osmanlı Devleti, hanlıklarla olan ilişkisini her hâlükârda devam ettirmiştir. Hanlıklar arasındaki anlaşmazlıklardan rahatsız olan Sultan defalarca hanlara mektup yazarak onlara aralarındaki husumeti gidermeyi ve Rusya'ya karşı birleşmeyi tavsiye etmiş, askeri yardım göndermese de her defasından parasal yardım etmiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki yenilgisi ve İran'ın hanlıklardan sonra Rusya'ya saldıracağına ihtimal vermesi sonucunda hanlıklara yardım etmemesi, daha sonra da hanlıkların Rusya tarafından işgali döneminde de seyirci kalmasıyla sonuçlanmıştır.

4.2.Hanlıkların Gürcistan ve İran'la İlişkileri:

1740'larda İran yönetimi politik ve ekonomik açıdan sıkıntılı bir döneme girmiştir. 1747 yılında Nadir Şah'ın yeni vergi siyaseti hem ülke dâhilinde hem de işgal ettiği topraklarda (Afganistan, Dağıstan, Azerbaycan) ayaklanmalara sebep olmuştur. Yeni vergi politikası Kartli-Kahet Çarlığı'nda da yürürlüğe girmiştir. Nadir Şah'ın bütün saltanatında olduğu gibi Kartli-Kahet Çarlığı'nda da durumlar hiç iyi değildir.

⁸¹⁵ Azərbaýcan Milli Elimler Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1796, evrak 158, 216 -17.

⁸¹⁶ Nəcəfli, *Azərbaycan Xanlıqlarının*, 72.

⁸¹⁷ “Дубровин Н. Ф. Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году”.

⁸¹⁸ Cemal Gökçe, “1787-1806 Yılları Arasında Kafkasya'da Cereyan Eden Siyasi Olaylar”, *Tarih dergisi*, XXVI/2011: 47.

1744 yılında Nadir Şah; Çar Teymuraz'ı Kartli, oğlu II. İrakli'yi ise Kahet Çarı olarak tanımıştır.⁸¹⁹ Bundan sonra ise Nadir Şah, Kahet Hükümdarı II. İrakli'yi İran'a yanına çağırması; onun yerine ise Kartli Çarı olan babası Teymuraz gitmiştir. Onların bu şekilde davranmasının nedeni Şah'ın genellikle İran'a çağırdığı Gürcü devlet adamlarının geri dönmemesi olmuştur.

Nadir Şah'ın suikast sonucu vefatından dolayı görüşme gerçekleşmemiş, bundan dolayı Teymuraz kendini çok karmaşık durumda olan İran siyaseti içinde bulmuştur. Bu yetmezmiş gibi İran tahtına da Teymuraz'ın damadı Adil Han çıkmıştır. Kartli Çarı iki seneden fazla süre içerisinde İran'da kalmış, akrabalık ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmıştır.⁸²⁰

Teymuraz, İran'da olduğu sürede oğlu II. İrakli Gürcistan'ı resmen İran etkisinden kurtarmıştır. İran'ın esaretinden kurtulan Azerbaycan'da ise bu durumda hanlıklar bağımsız olmayı başarmıştır. Hanlıklar özgür olsalar da kendi aralarındaki anlaşmazlık ve iç savaşlar devam etmiştir. Kartli-Kahet Çarlığı ile Azerbaycan hanlıkları arasındaki dengenin oluşabilmesi Kafkasya'da barışın sağlanması açısından çok önemli olsa da başarı elde edilmemiştir. II. İrakli ve babası Teymuraz hanlıkların iç işlerine karışmaktan, hanları birbirine düşürmekten geri durmamışlardır.

1749 yılında Çar Teymuraz'ın yanına Revan ve Gence hanlarının elçileri gelerek yardım istemişlerdir.⁸²¹ İran tahtının varisi Muhammed Han ise Revan Hanlığı'na saldırmış, Gürcü Çarları da Revan Hanlığı'na yardıma gitmiştir. Yardıma giden ordu Kazak ilinde durmuş, burada da onlara Gence Hanı'nın elçisi ulaşmış ve kendisine saldıran Karabağ Hanı Penah Ali Han'a karşı onlardan yardım istemiştir.⁸²²

Ama Teymuraz ve II. İrakli planlarından vazgeçmeyerek, Revan'a doğru seferini devam ettirmiş ve Muhammed Han'a ağır darbe vurarak onu geri çekilmeye

⁸¹⁹ Вахушти Багратиони, *История Царства Грузинского*, çev. Н. Т. Накашидзе (Тбилиси: «Мецниереба», 1976), 197.

⁸²⁰ “История Грузии (с древнейших времен до наших дней)”, (Erişim tarihi 14.05.2021), <https://avidreaders.ru/read-book/istoriya-gruzii-s-drevneyshih-vremen-do.html>

⁸²¹ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 237-38.

⁸²² Георгий Вмерьянович Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кахетинского Царства с Азербайджанским Ханствами во второй половине XVIII века” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, АН Грузинской ССР, 1984), 37.

zorlamışlardır. Revan Hanlığı Gürcü çarlarının yardımı karşılığında onlara 5000 rubl para ödemiştir ve Kartli-Kahet Çarlığı'nın himayesi altına girmiştir.⁸²³

Gürcü Çarları geri dönüşte Kartli-Kahet'ten gelecek takviye kuvvetlerini beklemek için Kazak ilinde duraklamıştır. Takviye güçleriyle Gence'ye gitmeyi planlamış olsalardı da burada da Karabağ Hanı Penah Ali Han'ın diğer hanlarla birlikte Gürcülere saldıracağı haberini almışlardır.⁸²⁴

1751 yılında Gürcü Çarları Teymuraz ve II. İrakli, Lezgilerin Car-Balaken'den Kartli-Kahet'e saldırdığını öne sürerek buraya sefere çıkmışlardır. Buna karşılık olarak Şeki Hanı Hacı Çelebi, Gürcülerin Car-Balaken'den çıkmasını talep etmiş; aksi takdirde onları savaşla tehdit etmiştir. Kartli-Kahet ordusu zaman kaybetmeden Şeki Hanlığı'na doğru sefere çıkmıştır. 1751 yılının 11 Şubat'ında Ağrıçay Nehri boyundaki savaşta Hacı Çelebi zafer kazanarak Gürcüleri ağır yenilgiye uğratmıştır.⁸²⁵

Car-Balaken'deki yenilgiyle barışmayan Gürcü çarları 1752 yılında Gence'ye giderek oradan Şeki Hanlığı'na saldırıyı planlamışlardır. Bu yürüyüşte Gürcü çarlarının yanı sıra Karabağ, Karadağ, Nahçıvan ve Gence hanları da Şeki Hanı Hacı Çelebi'ye karşı birleşmişlerdir. Hanlar, 1752 yılının ocak ayında Teymuraz ve II. İrakli'ye mektup yazarak Şeki Hanlığı'na karşı birlik oluşturma önerisinde bulunmuşlardır.⁸²⁶

Gürcü çarları ve diğer Azerbaycan hanları, Gence Hanlığı'na girdikten sonra, II. İrakli ve babası verdikleri sözü tutmayıp, hanları Hacı Çelebi ile birlik olmakla suçlayarak onları esir almıştır. Bu durumda diğer hanların kendilerine yaptıklarını unutan Hacı Çelebi, Gürcülere saldırarak hanları kurtarma kararı almıştır. 1752 yılında Kür Nehri yakınlarındaki Kızıl Kaya Savaşı'nda Şeki Hanı Hacı Çelebi tekrar Gürcü çarlarını yenilgiye uğratmıştır.⁸²⁷

Gürcüleri yenilgiye uğratan Şeki Hanı Hacı Çelebi, onların arkasından giderek Kazak ilini geri almış ve orayı oğlu Ağa Kişi Bey'in yönetimine vermiştir. 1752 yılının

⁸²³ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 237-38

⁸²⁴ Мачарадзе, "Политические отношения Картли-Кахетинского", 37.

⁸²⁵ Н. А. Бердзенишвили vd. , *История Грузии I. С древнейших времен до 60-х годов XIX века*. (Тбилиси: Издательство Учебно-Педагогической Литературы, 1962), 173.

⁸²⁶ Бутков, *Материалы*, Ч. 1, 238.

⁸²⁷ Əliyərli, *Azərbaycan Tarixi*, 518.

1 Eylül'ündeki savaşta Ağa Kişi Bey, Gürcü ordusu tarafından yenilgiye uğratılmıştır.⁸²⁸

Azerbaycan'da XVIII. yüzyılın ortalarında Kuba Hanlığı, Hüseyin Ali Han'ın yönetiminde iyice güçlenmiş ve diğer hanlıklar içerisinde öne çıkmayı başarmıştır. Onun oğlu, babası gibi akıllı olan Feth Ali Han döneminde ise hanlık daha da güçlenmiş ve bütün Azerbaycan topraklarını bayrağı altında birleştirmeyi planlamıştır. Zamanla diğer hanlıkları kendisine bağlayan Feth Ali Han, ülkedeki ekonomik ve sosyal şartlardan dolayı bütün Azerbaycan'ı birleştirememiştir.

Kuba Hanlığı'nın kurulması bölümünde de anlattığımız gibi, Feth Ali Han 1756 yılında Salyan'ı, 1759 yılında ise Derbent Hanlığı'nı Kuba Hanlığı'na bağlamıştır.⁸²⁹ Bakı Hanlığı'nı kendisine bağlayamayan Feth Ali Han, kız kardeşi Hatice Bike Hanım'ı Bakı Hanı ile evlendirerek Bakı Hanlığı'nı da kız kardeşi vasıtasıyla yönetmeye başlamıştır.⁸³⁰ Kuba Hanlığı'nın başarılarını yakından izleyen Gürcü çarları durumu iyi değerlendirmiş ve onunla iyi komşuluk ilişkileri kurmaya çalışmıştır.

1770'li yıllarda II. İrakli, Rusya'ya kuzeydoğu Azerbaycan topraklarını işgal etmeyi ve ikisi arasında paylaştırmayı teklif etmiştir. Bu doğrultuda o, General De Medem'e Rus ordularının Derbent'e doğru yürümesini, Şamahı ve Salyan'ı işgal etmesini önermiştir. II. İrakli Kuba Hanlığı'nı güçsüz bırakmak için Karabağ Hanı İbrahim Han'ı desteklemiş, bunun yanı sıra diğer Azerbaycan hanlarını Kuba Hanlığı'na karşı kışkırtmaktan da vazgeçmemiştir. Bu sebepten ötürü de XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Kartli-Kahet Çarlığı ve Kuba Hanlığı arasındaki ilişkiler kötüye gitmeye başlamıştır. Akabinde de II. İrakli, Rus General S. Burnaşev'e Gürcü ordusunun da yardımıyla Azerbaycan'ın işgal edilmesini ve bir kısmının da Kartli-Kahet Çarlığı'na verilmesi teklifinde bulunmuştur.⁸³¹ Diğer taraftan II. İrakli Rus Çariçesi II. Katerina'ya mektup yazarak Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan hanlıklarını işgal etme gücüne sahip olduğuna inandırmış ve bu konuda II. İrakli'nin de Rusya'ya yardım etmeye hazır olduğunu bildirmiştir. II. İrakli nahif bir şekilde Rusya'nın bu teklifi kabul ettikten sonra Kuzeydoğu Azerbaycan'ı işgal ederek ve toprakların bir kısmını da Kartli-Kahet

⁸²⁸ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan tarixi*, 550.

⁸²⁹ Левиатов, *Очерки из истории*, 101.

⁸³⁰ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 251.

⁸³¹ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 107-08.

Çarlığı'na vereceğine inanmıştır. Ama Rus konsol Bogolyubov, II. İrakli'nin bu fikrine karşı çıkmıştır. Bogolyubov'a göre; Osmanlı Türkiye'si ile savaşan Rusya'nın bu durumda Kuba ile ilişkilerinin kötüye gitmesi Feth Ali Han'ın Türklerin tarafına geçme ihtimalini arttırmış olacaktır.⁸³²

Bundan sonra Rusya Hükûmeti Dış İşleri Bakanlığı, II. İrakli'ye bu fikirlerinden vazgeçmesini ve Kuba Hanlığı'yla ilişkilerini düzeltmesini önermiştir.⁸³³

Daha sonra Feth Ali Han'ın kendi tarafında savaşa girmesini isteyen Osmanlı Sultanı III. Mustafa'ya onunla birlikte savaşmayacağını ve sebep olarak da az orduya sahip olmasını göstermiştir. Bu tutumuyla Feth Ali Han hem Rusya ile siyasi ilişkilerini korumayı hem de savaşta Osmanlı'ya yardım etse de görünürde tarafsızlığını korumayı başarmıştır.

II. İrakli ise savaşta olmasına rağmen Azerbaycan'da hanlıklar arasında gelişen bu olayları yakından izlemeyi ihmal etmemiştir. Feth Ali Han'ın Dağıstanlı askerlerden oluşan önemli ordusunun Kartli-Kahet Çarlığı'nın sınırında bulunması devlet için büyük tehlike oluşturmuştur. Diğer taraftan Dağıstanlı askerler içerisinde disiplinin oluşturulması Feth Ali Han için çok zordur ve o, her şeyi oluruna bırakmıştır. II. İrakli'nin korktuğu diğer bir durum ise Osmanlı Devleti'nin Dağıstan ordusunu kendi tarafına kolaylıkla çekebilme ihtimali olmuştur. Bu sebepten dolayı II. İrakli 4 bin kişilik ordusunu Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'a yardıma göndermiştir.⁸³⁴

Enzeli'deki Rus konsolosu Bogolyubov da kendi yazılarında Feth Ali Han'ın Azerbaycan hanlıkları içerisinde en güçlüsü olduğunu, ordusunun yanı sıra Dağıstan Lezgilerinden oluşan kiralık askerlerinin de olduğunu ve onun bütün Azerbaycan topraklarını kendi bayrağı altında birleştirmek istediğini, İran'da Kerim Han Zend'den başka ona rakip olacak kimsenin olmadığını bildirmiştir.⁸³⁵

Daha sonra Feth Ali Han, Şeki ve Karabağ hanlıklarını kendi topraklarına katmak için savaşa hazırlanmıştır. Bu haberden sonra Şeki ve Karabağ hanları II.

⁸³² Ш.П. Гамидова, “Об отношениях Кубинского ханства и Картли-Кახетинского царства (1770-1780 гг.)”, *Известия АН Азерб. ССР*, № 3-4 (1970). 150.

⁸³³ Гамидова, “Об отношениях Кубинского ханства”, 150.

⁸³⁴ Цагарели, *Грамоты*, 216.

⁸³⁵ Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кახетинского”, 58.

İrakli'ye mektup göndererek Kubalı Feth Ali Han'ı durdurmak için yardım istemişlerdir. Sonuçta Şamahı toprakları Kuba Hanlığı'na ilhak edilmiş olsa da onlar Feth Ali Han'dan eski hanın tahta çıkarılmasını istemişlerdir. Buradan da belli oluyor ki Karabağ ve Şeki hanlıkları artık Şamahı Hanlığı'nın Kuba Hanlığı'na birleştirilmesini ve Feth Ali Han'ın üstünlüğünü kabullenmişlerdir.

1770'li yıllarda Kuba Hanlığı'na karşı Şeki, Karabağ hanlıkları ve II. İrakli'den oluşan koalisyon oluşturulmuştur. Onların tek amacı Kuba Hanlığı'nı zayıflatmak ve her ne kadar Şamahı'nın Kuba'ya birleştirilmesini kabullenmiş olsalar da olayların önünü almak olmuştur.⁸³⁶

Devam eden Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Feth Ali Han'ı yanına çekmeye çalışan Osmanlı Sultanı III. Mustafa sürekli mektuplar yazmıştır.⁸³⁷ Feth Ali Han durumu iyice değerlendirmiş Rusya tehlikesi karşısında Osmanlı Sultanı III. Mustafa'ya destek vermemiştir. Bunun yanı sıra o, diğer hanları da böyle bir yardımda bulunmaktan alıkoymuştur. Rus konsolos M.Sulyakov, Salyan'dan Rusya'ya mektup göndererek "Dağıstanlı Gazı Kumuk hâkimi Surhay Han'ın oğlu babasının katili II. İrakli'ye karşı birlik kurmaya ve bu amaçla Rusya'nın politikasından rahatsız olan hanları kendi tarafına çekmeye çalıştığını" yazmıştır.⁸³⁸

1773 yılında Dağıstan, Şeki ve Karabağ hanlarının Feth Ali Han'a karşı oluşturmuş olduğu birlikler Kuba Hanlığı'na saldırmıştır. Kartli-Kahet Çarı II. İrakli de bu durumda Feth Ali Han'ı yenmek için onlara ordu göndermiştir. Olayları Gızılyar Komutanı Albay Ştender tarafından Azerbaycan'daki durumu değerlendirmek için gönderilen Andrey Filatov adlı asilzade de doğrulamıştır. O raporunda, II. İrakli'nin Feth Ali Han'a karşı Dağıstan ve Şirvan hanlarına yardım için Kazahlı ve Borçalılı askerlerden oluşan orduyu gönderdiğini yazmıştır. Kendisi (II. İrakli) Kartli-Kahet Çarlığı'nın iç işleriyle ilgilendiğinden bu yürüyüşe katılmamıştır. Yalnız iki sene sonra 1775 yılında II. İrakli yeniden olaylara müdahil olmuş ve Rusya'dan Feth Ali Han'ı yenmek için yardım istemiştir.⁸³⁹

⁸³⁶ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 72-73.

⁸³⁷ Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun*. H-15-10-1183, 275 – 28.

⁸³⁸ Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 62.

⁸³⁹ Гамидова, "Об отношениях Кубинского ханства", 151.

1775 yılındaki savaşta Feth Ali Han rakiplerini yenmeyi başarmıştır. Kuba Hanlığı'na karşı oluşturulmuş birliğin çoğunluğu bu defa Avarlardır ve savaşta Avar Hanı Nusal da öldürülmüş, Ağası Han ise yenilgiyi kabullenerek Elevationli'ye kaçmıştır.⁸⁴⁰

Feth Ali Han'a karşı oluşmuş yeni birliklerin başında bu defa Karakaytak Usmisi Emir Hamza durmuştur. 1774 yılında tarihe Gavduşan Savaşı olarak geçmiş savaşta Feth Ali Han'a karşı yeni birlik oluşturulmuştur.⁸⁴¹ Karakaytak Usmisi Emir Hamza, Gazı kumuklu Muhammed Han, Avar Hanı Uma Han, Tabasaranlı Kadı Rüstem, Cangutaylı Ali Sultan ve Tişsiz Muhammed'in orduları 1774 yılında Kuzey Azerbaycan'ın askeri merkezi olan Kuba Hanlığı'na yürüyüşe başlamışlardır. Hudat şehrinin yakınlarındaki Gavduşan düzlüğünde yapılan savaşta Kuba Hanı Feth Ali Han yenilgiye uğramıştır.⁸⁴² Gavduşan Savaşı'ndaki yenilgiden sonra Feth Ali Han Şamahı'yı, Kuba'yı ve Kulagan'ı kaybederek Salyan'da saklanmak zorunda kalmıştır. Emir Hamza buradan Derbent'e doğru yola çıkmıştır. Derbent, uzun süren ablukaya rağmen Feth Ali Han'dan başkasının olmayacak diye Derbentliler tarafından savunulmuştur.⁸⁴³

1774 yılının ilkbaharında Kaydag Usmisi Emir Hamza, Kaydag'dan geçerek İran'dan Rusya'ya geri dönen akademisyen S.G.Gmeli'nin bilim kurulunu hapsetmiştir. S.G.Gmeli hapiste hayatını kaybetmiş, Usmi ise onun notlarını saklayarak Rusya'ya geri vermemiştir.⁸⁴⁴ Bu duruma hiddetlenen Rusya Hükûmeti general de Medem'e duruma derhal el koymasını ve gerekirse Kaydag'a ordu sevk ederek Rusya'nın gücünü göstermesini istemiştir. Kaytag Emiri Hamza, Derbent Kalesi'ni on ay boyunca ablukada saklamıştır ve sonunda kale tamamen düşmüştür. Feth Ali Han ise Salyan'dan Bakü'ye oradan da Derbent'e gitmiş ve durumu değerlendirerek kendi başına Emir Hamza'yla baş edemeyeceğini anlamış, Gizilyar'a giderek Emir Hamza'ya karşı Ruslardan yardım istemiştir.⁸⁴⁵

1775 yılının 5 Mart'ında General De Medem Kaydag'a doğru ilerlemiştir. Emir Hamza, Derbent'in ablukasını bırakarak De Medem'i karşılamaya gitmiştir. Kaydag

⁸⁴⁰ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 523.

⁸⁴¹ Бутков, *Материалы*, Ч. I, 18.

⁸⁴² Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 523 -24.

⁸⁴³ Бутков, *Материалы*, Ч. I, 19.

⁸⁴⁴ Архив Государственного совета, *Том первый. Совет в царствование*, 781-82.

⁸⁴⁵ Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 75.

Usmisi Emir Hamza diğer hanları kendisiyle birlikte Ruslara karşı savaşmaya ikna edememiş ve savaş sonucunda yenilgiye uğramıştır. Feth Ali Han, General De Medem'e Derbent Kalesi'ni vererek Rus himayesini kabul etmek istemiştir. Daha sonra General De Medem, Feth Ali Han'la buluşarak şehrin anahtarlarını ondan almıştır.⁸⁴⁶

Feth Ali Han Derbent hâkimi Mirza Bey'i Rusya'ya sefir olarak göndermiş ve o da İmparatora mektup götürmüştür. Mektupta Feth Ali Han Derbent şehrinin anahtarlarını Rusya'ya göndererek Rusya'dan yardım ve Rusya'nın himayesini istemiştir. Bunun yanı sıra Feth Ali Han, Şamahı Hanlığı'nın alınmasında ve kendi iç işlerine karışılmamasında da ısrar etmiştir. Lakin Rusya Hükûmeti Derbent'i almayı ve Feth Ali Han'la anlaşma bağlamayı reddetmiştir. Sebep olarak ise Derbent ve Şamahı hanlıklarının aslında İran'ın olduğunu, bu topraklara karışamayacağını, karışırsa sonucunda Osmanlı ve İran'la ilişkilerinin bozulmasına yol açacağını bildirmiştir. Sefir amacına ulaşmadan geri gönderilmiştir.⁸⁴⁷ Osmanlı-Rus Savaşı yeni bitmiştir ve Rusya; Osmanlı ve İran'la yeniden bir sıkıntıya girmek istememiş, bu sebepten de Feth Ali Han'la konuşmalar sonuca varmamıştır.

Kartli-Kahet Çarı II. İrakli, General De Medem'in Derbent'e yürüdüğünü duyunca Rusya'nın İran'a saldıracağını düşünmüş ve 1775 yılının 30 Mayıs'ında Medem'e bilgi amaçlı mektup göndermiştir.⁸⁴⁸ II. İrakli Rus ordusuna, Şamahı'ya gitmesini ve buradan da, İran'a saldırmasını tavsiye etmiştir. II. İrakli Rus Hükûmeti'ne Kür Nehri'nin her iki kıyısında yaşayan hem Hristiyan hem de Müslüman tebaanın Rus ordusuna gönüllü olarak yardım edeceklerini bildirmiştir. Bu bilgileri vererek II. İrakli Dağıstan beylerinin Kartli-Kahet'e olan saldırılarına da son vereceğini düşünmüştür. Ama Rusya Hükûmeti bu dönemde İran'la savaşmak istememiştir ve sonuç olarak da II. İrakli'nin teklifi kabul edilmemiştir.⁸⁴⁹

II. İrakli iki defa Rusya'ya başvurarak Azerbaycan hanlarına karşı saldırgan politikasını uygulamak için yardım istemiştir. Lakin Rus Hükûmeti bu isteği her defasında reddetmiştir. Rusya'nın Feth Ali Han'la olan iyi ilişkileri sonunda II. İrakli'ye

⁸⁴⁶ Бутков, *Материалы*, Ч. 1, 20.

⁸⁴⁷ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 523 -24.

⁸⁴⁸ Цагарели, *Грамоты I, 177-78*.

⁸⁴⁹ Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 78.

de yansımıştır.⁸⁵⁰ En sonunda İmparatoriçe II. Katerina, De Medem'e mektup yazarak II. İrakli'ni Kubalı Feth Ali Han'a karşı olan tavırlarından vazgeçirmeyi önermiştir.⁸⁵¹

Çar II. İrakli Azerbaycan hanlıklarına karşı savaşmak için Rusya'dan iki defa yardım istese de ret cevabı almıştır. Ona Rusya'ya güvenmemesini ve kendi güçleri sayesinde işini halletmesi tavsiye edilmiştir. Rus Çarı'nın Kuba'ya karşı dostça tavrı ve desteği II. İrakli'nin Kuba'ya karşı tavrının değişmesine sebep olmuştur. Hem II. İrakli hem de Karabağ Hanı, Kuba Hanı'na karşı artık eskisi gibi sert politika yürütmemiştir. Akabinde II. Katerina, General De Medem'e II. İrakli bir daha ona böyle bir teklifte bulunacak olursa, bunun mümkün olmayacağını anlatmasını bildirmiştir. Bu da tabi ki II. İrakli'nin planlarını bozmuştur.⁸⁵²

II. Katerina'nın II. İrakli'ye karşı bu tavrını şöyle açıklayabiliriz: ilk olarak Gürcü Çarı, Rus General Tottleben'le yaşadıklarından dolayı,⁸⁵³ ikincisi ise II. Katerina, İrakli'nin bu faaliyetlerinden dolayı komşu devletlerin rahatsız olmasından endişe etmiştir. Zaten General De Medem'in Kubalı Feth Ali Han'ın teklifiyle Derbent'e girmesini hoş karşılamamıştır çünkü bu olaydan sonra II. İrakli'nin bu saldırgan fikirleri oluşmaya başlamıştır.⁸⁵⁴

1775 yılında Hazar Denizi sahillerinde Heşterhanlı tüccarın gemisi batmıştır. Geminin 700 bin rubl değerindeki mal varlığı Rusya ile Feth Ali Han arasının bozulmasına neden olmuştur. Feth Ali Han batan geminin kıyıya vuran malların eskiden mevcut olan ananeye göre, kıyıda yaşayanların malıdır diyerek el koymuştur. Bunu yaparken Feth Ali Han, I. Petro'nun onun ailesine, Hazar Denizi'nin kıyısında batan gemilerin mallarına el koyma hakkını verdiğine de atıfta bulunmuştur. Derbent'teki Rus Ordu Subayı Krindner, eskiden de böyle bir kuralın olduğuna dair Feth Ali Han'ı desteklemiştir. General De Medem de Feth Ali Han'a mektup yazarak onunla bu

⁸⁵⁰ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 537.

⁸⁵¹ Гамидова, "Об отношениях Кубинского ханства", 151.

⁸⁵² Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 537.

⁸⁵³ II. İrakli Tottleben'e, Axalkaki'ye saldırmayı tavsiye etmiştir. Tottleben, Axalkaki'ye hücum etmemiş, tam tersi II. İrakli'yle ilgili yanlış bilgiler göndererek II. Katerina'ya şikâyetle bulunmuş ve aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Sonuçta II. Katerina'nın etrafı bile onunla ilgili bir ikileme düşmüş, bir kısmı ona inanırken diğer kısmı ise ona karşı olmuştur. В. Романовский, *Очерки из Истории Грузии* (Тифлис: Типография Козловскаго, 1902), 229.

⁸⁵⁴ Гамидова, "Об отношениях Кубинского ханства", 151.

konuda uzlaşmaya varmıştır.⁸⁵⁵ Ama 10 Mart 1776 yılında Kont Panin General De Medem'e ve Feth Ali Han'a mektup yazarak malların geri verilmesini talep etmiştir. Bundan sonra Feth Ali Han yalnızca 200 bin rubul değerindeki malı geri vermeyi kabul etmiştir. İlk olarak 25 bin rubul değerindeki mal gönderilmiş, diğerleri ise zamanla geri verilmiştir.⁸⁵⁶

Ama Feth Ali Han malların artık geri verilmeyeceğini söylemiştir. Durum iyice kötüye gitmeye başladığında General De Medem, Kuba'ya sefere çıkmayı planlamış ve bu amaçla ülkesine mektup yazarak asker takviyesi istemiştir. Ama II. Katerina'nın cevabı işlerin gidişatını değiştirmiştir. II. Katerina, General De Medem'e Derbent'ten çıkmasını ve ülkenin iç işlerine karışmamasını emretmiştir. II. Katerina'ya göre De Medem zaten ilk başta Feth Ali Han'la anlaşarak yanlış yapmış ve işleri çıkmaza sokmuştur. II. Katerina bu yaptıklarından dolayı De Medem'i suçlamış ve bundan sonra Feth Ali Han'la daha dikkatli konuşmasını emretmiştir. Batan Gemideki Gürcü mallarının hesabının sorulmasını da II. İrakli'ye bırakmasını tavsiye etmiştir.⁸⁵⁷

Bu olaylardan sonra General De Medem Rusya'ya geri çağırılmış, yerine ise Gizlyar General Yakobi getirilmiştir. II. İrakli, Rusya Hükûmeti'nin Kafkasya politikasında İran ve Osmanlı'yla karıştı karşıya gelmek istemediğine bir daha emin olmuştur. Bu sebepten dolayı II. İrakli, Osmanlı ile ilişkilerini kendisi yoluna koymaya başlamıştır. O, Osmanlı'ya elçiler göndermiş ve konuşmalar sonucunda Axalçixi'deki Gürcü esirleri geri alınmış ve Osmanlı'nın Kartli-Kahet'e planlamış olduğu yürüyüş durdurulmuştur.⁸⁵⁸

1778 yılında Gence Hanlığı, Kuba Hanı Feth Ali Han'ın elinden çıkarak yeniden II. İrakli ve Karabağ Hanı İbrahim Han'a geçmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Feth Ali Han, 1779 yılında elçi olarak Bakü Hanı Hacı Melik Muhammed'i Karabağ'a göndermiş ve iki hanlık arasındaki ilişkileri yoluna koymasını istemiştir. Ama Karabağ

⁸⁵⁵ Русское Историческое Общество. *Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Том 145* (Санкт-Петербург: тип. В. Кишбаума, 1914), 295.

⁸⁵⁶ Бутков, *Материалы.*, Ч. 2, 30.

⁸⁵⁷ Русское Историческое Общество. *Сборник, Том 145*, 301.

⁸⁵⁸ Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 83.

Hanı, elçiye güvenmediğinden dinlememiş, bununla da yetinmemiş elçiye iki yıl kalesinde hapsedmiştir.⁸⁵⁹

XVIII. yüzyılın başlarında Feth Ali Han'la Kartli-Kahet Çarı arasındaki ilişkiler daha da sertleşmeye başlamıştır. Feth Ali Han elçisinin hapse atılmasını beklemediği için, bu durum karşısında sessizliğini korumamış ve Karabağ Hanlığı'na hücum etmeyi planlamıştır. Karabağ Hanı İbrahim Han'ın yalnız olmayacağını bildiğinden Feth Ali Han, Şamahı hanları ve Tarkovlu Şamhalı'yı da yardıma çağırarak İbrahim Han ve II. İrakli'ye karşı birlikte savaşmayı önermiştir. Bu durum karşısında İbrahim Han ve II. İrakli de savunmaya hazırlanmıştır. 1780 yılında Kuba Hanı, Şamahı Hanı ve Tarkovlu Şamhalı "Karabağ"a doğru hücumla çıkmışlardır. Kür Nehri'ni geçen Tarkovlu Şamhalı Gürcü ordusuyla savaşta yenilmiş ve Şamahı'ya doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁸⁶⁰

1781 yılında Feth Ali Han ve müttefikleri Kuba'da sekiz bin asker toplayarak Karabağ Hanlığı'na saldırıyı planlamıştır. Haberi duyan İbrahim Halil Han Feth Ali Han'ın elçisi Hacı Melik Muhammed'i kaleden azat etse de bu Feth Ali Han'ı durduramamıştır. O, 1781 yılının mart ayında İbrahim Halil Han'ın mülklerine saldırmış ve zarar vererek geri dönmüştür.⁸⁶¹

1782 yılında Feth Ali Han'la Kartli-Kahet Çarı II. İrakli arasındaki ilişkiler iyice bozulmuştur. Kuba Hanı, Kartli-Kahet Çarlığı'na saldırıya hazırlanmıştır. Rusya'nın bu duruma seyirci kalmayacağını anlayan Feth Ali Han Kafkasya'daki Rus ordu komutanına ve Rusya Hükûmeti'ne mektup yazmıştır. O, mektubunda Rus Hükûmeti'ne bildirmiştir ki II. İrakli ve İbrahim Halil Han birlikte Gence Hanlığı'na saldırmış ve orayı işgal etmişlerdir. Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ise onun elçisi Hacı Melik Muhammed'i iki sene kalesinde hapsedmiştir. Feth Ali Han sonunda Rusya Hükûmeti'ni II. İrakli'yi Azerbaycan'ın iç işlerine karışmaması için uyarmasını, II. İrakli'nin hem Gence Hanlığı'ndan hem de Revan Hanlığı'ndan çekilmesini istemiştir.⁸⁶²

⁸⁵⁹ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 73.

⁸⁶⁰ Мачарадзе, "Политические отношения Картли-Кахетинского", 87.

⁸⁶¹ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 74.

⁸⁶² Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 108 -09.

1782 yılında Feth Ali Han'la II. İrakli arasındaki ilişkiler en zor zamanlarını yaşamıştır. Bu ise tahtın varisi VI. Vahtang'ın torunu Aleksandr Bakaroviç'in gözünden kaçmamıştır. O, uzun seneler boyunca İran'da Kerim Han Zend'in yanında kalarak Gürcü Çarlığı'na sahip olmak için yardım istse de bunu başaramamıştır. Kerim Han Zend'in ölümünden sonra İmereti Çarlığı'na sığınmış, Ahalsık'taki Türklerden yardım almak istese de yeniden başarısız olmuştur. Bütün olanlardan sonra o, Dağıstan Şamhallerine başvurmuş; onlar da akabinde onu Feth Ali Han'a yönlendirmişlerdir.⁸⁶³

1782 yılının sonbaharında Aleksandr Bakaroviç ve Aleksandr Amilaxvari, Feth Ali Han'la buluşmuş ve Kartli-Kahet Çarlığı'na saldırı planının detaylarını konuşmuşlardır.⁸⁶⁴

Durumdan haberdar olan II. İrakli, Rusya Hükûmeti'ne Feth Ali Han'ı uyarması için mektup göndermiştir. Olaylara müdahale eden Rus Hükûmeti karşısında Feth Ali Han, çok fazla bir şey yapamayacağını anladığından Aleksandr Bakaroviç ve Aleksandr Amilaxvari'yi II. İrakli'ye karşı gelmemeleri için Kuba'da tutmuştur.⁸⁶⁵

Aynı zamanda II. İrakli Dağıstanlı Omar Han'la birlik olup Feth Ali Han'ın Derbent ve Şamahı yakınlarındaki mülklerine saldırmış ve onu zarara uğratmışlardır. Lakin Feth Ali Han, buna karşılık vermemiş ve hatta Dağıstanlı Uma Han ve Ali Sultan'ın Gürcistan'a saldırısının önünü almıştır.⁸⁶⁶

1782 senesinde Rus Hükûmeti Feth Ali Han Kartli-Kahet Çarlığı'na saldırmasına izin vermemiştir. 1782 yılının sonbaharında Rusya Gürcistan'a Doktor Reynegs'i göndermiştir. Sefere gitmeden önce G. Potomky'in Reynegs'e Gürcüler de isterse Rusya'nın onları himayesine kabul edebileceğini söylemesini istemiştir. Bunun yanı sıra Reynegs'e İmeretya ve Kartli-Kahet çarlıkları arasındaki anlaşmazlıkları da halletmesini tembihlemiştir.⁸⁶⁷ 1782 yılının 21 Aralıkta II. İrakli resmen Rusya'nın himayesine girdiğini ilan etmiştir. İlk başta her iki Gürcü çarlığını himayesine almayı

⁸⁶³ Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кахетинского”, 90.

⁸⁶⁴ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 116.

⁸⁶⁵ Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кахетинского”, 90.

⁸⁶⁶ Гамидова, “Об отношениях Кубинского ханства”, 153.

⁸⁶⁷ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 118.

planlayan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nu rahatsız etmemek için yalnızca Kartli-Kahet Çarlığı'nı himayesine almıştır.⁸⁶⁸

Doktor Reynegs 1782-1784 yıllarında Rus Hükûmeti'nin Gürcistan'daki casusu olmuştur. 1782 yılında o, hatta Revan Hanlığı'nda da casusluk yapmış; Revan Kalesi'nin şemasını çizmiş ve gerekli bilgileri Rusya'ya göndermiştir.⁸⁶⁹

1783 yılının başlarında Kuba Hanı Feth Ali Han'la II. İrakli arasındaki ilişkiler iyice kötüleşmiştir. Rusya'nın himayesine girerek rahatlamış olan Kartli-Kahet Çarlığı'na direk saldıramayan Feth Ali Han, 13 bin kişilik orduyla Karabağ'a (İbrahim Halil Han'a) saldırmıştır. Şuşa Kalesi'ni alamayan Feth Ali Han, kale yakınlarında bulunan köylere saldırarak zarar vermiştir.⁸⁷⁰

II. İrakli 1783 yılında Rusya'nın Kafkasya'daki Ordu Generali P.Potyomkin'e mektup yazarak Feth Ali Han'ın Karabağ'a saldırısını durdurmasını istemiştir. Aksi takdirde II. İrakli anlaşma yaparak Halil İbrahim Han'a yardım etmek zorunda kalacaktır.⁸⁷¹ Bu mektuptan sonra Potyomkin, Feth Ali Han'ı uyarılmış; o da bundan dolayı Şuşa Kalesi'nin yakınındaki köylere zarar vermekle yetinmiştir.

1783 yılının 24 Temmuz'unda Kuzey Kafkasya'da Georgevski'de Rusya ile Doğu Gürcistan arasında dostluk antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Gürcistan, resmen Rusya'nın himayesine geçmiştir. Gürcistan yalnızca Rusya Hükûmeti'nin onayladığı yabancı devletlerle ilişkiler kurabilecektir. Rusya, Gürcistan'ın iç işlerine karışmayacak; II. İrakli'nin mülkünü her koşulda koruyacaktır.⁸⁷²

1783 yılında II. İrakli ile İbrahim Halil Han arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamıştır. 20 seneden uzun devam eden ilişkilerde güven yerini güvensizliğe bırakmıştır. 1783 yılını yazında II. İrakli İbrahim Halil Han'ın Rusya'nın himayesine girmek istediğini belirttiği mektubu da P.Potyomkin'e göndermiştir. Akabinde 10 Nisan'da P.Potyomkin bununla ilgili G.Potyomkin'i bilgilendirmiştir. Sonuçta G. Potyomkin cevap olarak İbrahim Halil Han'ı ortadan kaldırmayı önermiştir. Muhtemel

⁸⁶⁸ Романовский, *Очерки*, 267.

⁸⁶⁹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 57.

⁸⁷⁰ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 576.

⁸⁷¹ Маркова, *Россия*, 178.

⁸⁷² Бердзенишвили vd., *История Грузии I*, 193.

ki Rus Hükûmeti'nin amacı İbrahim Halil Han'ı infaz ettikten sonra Karabağ'da Rusya'nın himayesinde olacak bir "Ermeni Hristiyan Devleti" kurmak olmuştur.⁸⁷³

P.Potyomkin İbrahim Halil Han'ı öldürmekten vazgeçerek gönderdiği mektubun cevabını beklemeye başlamıştır. 3 Mayıs 1783 yılında G. Potyomkin P.Potyomkin'e, İbrahim Halil Han'a karşı nasıl davranacağıyla ilgili mektup yazmıştır. Anlaşılan o ki İbrahim Halil Han'ın Rusya'nın himayesine girmesiyle ilgili mektup P.Patyomkin'i fikrinden vazgeçirmese de farklı davranmak zorunda bırakmıştır.⁸⁷⁴

Karabağ Hanlığı sınırları içerisinde Ermeni Devleti'nin oluşturulması fikri, Rusya Hükûmeti'nin Kafkasya politikasının ana gündeminden düşmemiştir. 19 Mayıs'ta G. Potyomkin, II. Katerina'ya mektubunda: "İlk fırsatta yerli Ermenileri hanlığın başına getirmeli ve onların vasıtasıyla Asya'da Hristiyan bir Ermeni Devleti kurmalıyız." diye yazmıştır. Tabi ki Rusya Hükûmeti'nin İbrahim Halil Han'la ilgili bu fikirleri ondan habersiz olmamıştır. Yazışmaların bir kısmı İbrahim Halil Han'ın eline geçmiştir.⁸⁷⁵ Muhtemel ki II. İrakli ile İbrahim Halil Han'ın arasının açılmasına bu belgeler neden olmuştur.

Georgevski Anlaşması'ndan sonra Derbent'te olan Aleksandr Bakaroviç ve Aleksandr Amilahvari'nin Rus Hükûmeti'ne iade edilmesi sorunu, gündeme gelmiştir. Çünkü bu ikilinin orada olması sadece Kartli-Kahet Çarlığı için değil, Rusya için de sıkıntı yaratmıştır. Bu amaçla Rusya, Feth Ali Han'dan onların Rusya'ya verilmesini talep etmiştir.⁸⁷⁶

Feth Ali Han II. İrakli'ye karşı bu ikilinin yardımlarını kullanmayacağını bildirirse de Kafkasya Cephesi'nin Komutanı P.Potyomkin, Derbent'teki Binbaşı Komarski'ye Aleksandr Bakaroviç ve Aleksandr Amilahvari'nin Rusya'ya getirilmesini emretmiştir. 1783 yılının Kasım ayında Binbaşı Komarski, onları Heşterhan'a götürmüştür.⁸⁷⁷

1784 yılının başlarında Gence Hanlığı'nda II. İrakli ve Halil İbrahim Han'a karşı, yerli halk tarafından ayaklanma başlamıştır. Ayaklanmanın başında Hacı Bey

⁸⁷³ Macharadze, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 94.

⁸⁷⁴ Маркова, *Россия*, 193.

⁸⁷⁵ Macharadze, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 95.

⁸⁷⁶ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 118.

⁸⁷⁷ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 159.

durmuştur ve o, her ikisinin de adamlarını Gence'den kovarak kendisi hanlığın başına geçmiştir.⁸⁷⁸

Bu zaman Kuba Hanı Feth Ali Han, Hacı Bey'i desteklemiş ve onun sayesinde II. İrakli'ye karşı çıkmıştır.⁸⁷⁹ II. İrakli, Rusların yardımıyla Gence Hanlığı'nı İbrahim Halil Han'dan almayı planladığını öğrenen İbrahim Halil Han, Gence ayaklanmasını desteklemiştir. II. İrakli de boş durmamış, Gence Hanlığı'na kendi adamını yerleştirmek için İbrahim Halil Han'ın kalesinde senelerdir hapiste tutulan Gence Hanı Muhammed Han'ı kaçıracak Gence Hanlığı'nın başına geçirmeyi planlamıştır. Bundan haberi olan İbrahim Halil Han, Muhammed Han'ın gözlerini kör etmiş ve öldürtmüştür.⁸⁸⁰

Bu dönemde Kafkasya'da yeni bir güç olarak Şeki Hanlığı ortaya çıkmıştır. Şeki Hanı Muhammed Hüseyin Han, Gence'deki ayaklanmaya yardım ederek onları desteklemiştir. Bildiğimiz üzere ayaklanmaya artık Dağıstanlı Beyler de destek vermiş ve hatta yardım için ordu da göndermiştir. Osmanlı Devleti ayaklanmayı desteklemiş ve Gence Hanlığı'na yardım edilmesini istemiştir.⁸⁸¹ Hoy ve Şamahı hanlıkları da Osmanlı Devleti'nin isteğine cevap olarak II. İrakli'ye karşı çıkmış, sonunda İbrahim Halil Han'ı da kendi saflarına çekebilmişlerdir.

Sonunda II. İrakli, Rusya Hükûmeti'nin İran ve Osmanlı ile ilişkilerini bozulma tehlikesiyle karşı karşıya koyarak Rusya'dan Azerbaycan'ı işgal etmesini istemiştir. Bu amaçla o 1784 yılının yazında S.Burnaşev'le Kafkas ordularının komutanı P.Potyomkin'in Kont G.Potyomkin'e ulaştırması için mektup göndermiştir. Mektupta şöyle yazmıştır: “İbrahim Halil Han, Gence Hanı Muhammed Han'ı hapisten çıkartarak ona tahtını geri vermek istiyor. İbrahim Halil Han ise buna benim da rızamın olup olmadığını sormamıştır. Feth Ali Han ise güya ki İbrahim Halil Han'la buluşmak istiyor ama ben bunu istemiyorum. Dağıstanlı Beyler Feth Ali Han'la iyi ilişkilere sahiptir. Eğer ki direk Dağıstan'a ordu çıkarırsanız o zaman Azerbaycan'ı işgal etmek daha kolay olur. Çünkü Azerbaycan ve Dağıstan birliklerinin ilişkisi kesilmiş olacaktır. İşgalden sonra ise Azerbaycan'ın bir kısmını ben istiyorum. Hem o zaman Ermeni

⁸⁷⁸ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 123.

⁸⁷⁹ Абдуллаев, *Из истории Северо-Восточного Азербайджана*, 113.

⁸⁸⁰ Мачарадзе, “Политические отношения Картли- Кахетинского”, 99.

⁸⁸¹ Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümayun*, H-09-01-1202, 17-765.

konusu da kolaylaşmış olur. Çünkü Azerbaycan'daki Ermeniler, hanları düşman olarak görüyorlar".⁸⁸²

Mektuptan anlaşılan şu ki II. İrakli, Gence Hanlığı'nı kaybetmek istememiştir. Bu konuda o daha da ileri giderek Rusya Hükûmeti'nin Osmanlı ile ilişkilerini bozmak pahasına da olsa Azerbaycan'ı işgal etmeye sevk etmiştir. Mektuptan Azerbaycan'ın hangi kısmını istediği belli olmasa da onun Azerbaycan topraklarını kendi toprakları olarak görmesi ve toprakları geri istemesi konusu çok önemlidir. Diğer bir husus ise Azerbaycan ve Dağıstan ordularının birleşerek Rusya ve Gürcistan'a saldırmasına mani olmayı da Rusya'ya bildirmiştir. Kendi isteğine sahip olduktan sonra Azerbaycan'daki diğer olayları Rus ordusunun isteğine bırakmayı planlamıştır.⁸⁸³

Bu durumda Rusya Georgevski Anlaşmasına göre; II. İrakli'ye yardımda bulunmayı vadetmişse de Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini bozmak istememiştir. Derbent'e orduyla girmek ise Rusya Hükûmeti için Osmanlı'yla olan ilişkilerinin kökten bozulması anlamına gelmiştir.

Feth Ali Han ise Gence Hanlığı'na destek vererek Rusya'ya karşı geldiğini anlamıştır. O, artık Rusya ile ilişkilerinden faydalanamayacağını farkına varmıştır. Lakin fitratı gereğince bir türlü sakin duramayan (Feth Ali Han kaynaklara, çok enerji dolu ve akıllı bir fatih olarak geçmiştir.) Feth Ali Han, 1784 yılının yazında Güney Azerbaycan'daki Erdebil Hanlığı'na saldırmış ve hanlığı çok da çaba sarf etmeden kolaylıkla ele geçirmeyi başarmıştır. İran'ın daha da içerisine doğru girmek istese de Potyomkin buna mani olmuştur.⁸⁸⁴

XVII. yüzyılın sonlarında İran'da tahta iki varis vardı: Ağa Muhammed Han ve Ali Murat Han. Ali Murat Han'ın Rusya ile ilişkisi çok iyiydi ve Feth Ali Han'ın Erdebil'i işgal etmesi, onun için tehlike oluşturmuştur. Salyan'da ordusunu bekleten Feth Ali Han'ın hiçbir şey yapmaması onun Gence'ye saldıracağıyla ilgili yanlış haberler yayılmasına sebep olmuştur. Yeniden II. İrakli'yle savaşacağı düşünülen Feth Ali Han, Rusya Hükûmeti tarafından uyarılmıştır. 1784 senesinde G.Potyomkin, Feth Ali Han'a "Gence Hanlığı İbrahim Halil Han ve II. İraki'nin mülkü olduğundan ve II.

⁸⁸² Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 104.

⁸⁸³ Мачарадзе, "Политические отношения Картли- Кахетинского", 104-105.

⁸⁸⁴ Маркова, *Россия*, 184.

İrakli de Rusya'nın himayesinde bulunduğundan Feth Ali Han'ın saldırması durumunda Rus ordusu onlara yardım edecektir.” şeklinde yazı göndermiştir.⁸⁸⁵

1784 yılının Kasım ayında II. İrakli ve S.Burnaşev orduyla Gence'ye doğru gitmiştir. Gencililerin yardımına gelen Dağıstanlı Beyler geri çekilerek Ahalsih'a doğru gitmek zorunda kalmışlardır. Marneuli'de olan II. İrakli bu haberi aldıktan sonra yolunu değiştirerek ordusuyla Dağıstanlıların yolunu kesmek istese de bunu başaramamıştır. Onlar ustalıklı II. İrakli'den kaçmış, II. İrakli ve Burnaşev hüsrana uğrayarak Ahalsih'da saklanan Dağıstanlılara dokunmadan geri dönmek zorunda kalmıştır. II. İrakli Gence'ye saldırıyı kışa planlamış olsa da sonradan planı iptal ederek yaza ertelemiştir. Bu durumda Şeki Hanı Muhammed Han, II. İrakli'yi eğer ki Gence'ye saldırırsa Dağıstan ve Osmanlı İmparatorluğu'nu ona karşı yönlendireceğiyle tehdit etmiştir.⁸⁸⁶ Bu durumda II. İrakli Gence'ye saldırıya cesaret edememiş, diplomatik yolla durumu çözmeye çalışmıştır.

İbrahim Halil Han ise her koşulda Muhammed Han'ın kurtuluşunun onun için zararlı olacağını bildiğinden konuyu kökünden hallederek Muhammed Han'ı idam ettirmiştir. Ama idam edilen Muhammed Han'ın kardeşi Rahim Bey Şuşa Kalesi'nden kaçarak Gence'ye ulaşmış ve kendini Gence'nin yeni hanı ilan etmiştir.⁸⁸⁷ Lakin siyasi olaylardan ve İbrahim Halil Han'ın baskısından dolayı o, Gence'de hükümdarlık edememiştir. En sonunda Cevat Han hem II. İrakli'ye hem de İbrahim Halil Han'a haraç ödeyerek resmen tahtı satın almıştır.⁸⁸⁸

1786 yılının sonuna doğru II. İrakli, Feth Ali Han'a karşı yürüttüğü politikayı değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu amaçla o, 2 Aralık 1786 yılında P.Potyomkin'e mektup yazarak Feth Ali Han'la arasını düzeltmek için ona yardım etmeyi önermiştir. P.Potyomkin de mektuba cevap olarak Kuba Hanı Feth Ali Han mektup yazmıştır. Mektupta: II. İrakli'nin onların arasını düzeltmesini istediğini ve bu amaçla da kendisinin ona mektup yazdığını söylemiştir. Mektupta II. İrakli'nin Rus Hükûmeti'nin himayesinde olduğu hatırlatılmış ve bu dostluktan her iki tarafın memnun kalacağını vurgulamıştır. Mektuba cevap olarak Feth Ali Han yazmıştır ki o, II. İrakli'nin Rus

⁸⁸⁵ Маркова, *Россия*, 180.

⁸⁸⁶ Мачарадзе, “Политические отношения Картли- Кахетинского”, 110.

⁸⁸⁷ Мачарадзе, “Политические отношения Картли- Кахетинского”, 111.

⁸⁸⁸ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 209.

himayesinde olduğundan haberdardır ve gerekirse onunla dostluk ilişkileri kuracağına yemin etmiştir.⁸⁸⁹ 1787 senesinin sonunda Feth Ali Han ve II. İrakli eski düşmanlıklarını unutarak iki devlet arasında yeni ilişkiler kurmaya başlamışlardır.

1789 yılında Kubalı Feth Ali Han ve Kartli –Kahet çarı II. İrakli Şemkir şehrinde buluşarak İran’da tahta çıkan ve onlar için tehlike oluşturan Ağa Muhammed Han Kacar’la ilgili konuşmalar yapmışlardı. Her iki hükümdar İran tahtında kendileri için tehlike oluşturmayan ve Kafkasya ile ilgili planları olmayan birinin tahta çıkması çok önemliydi.⁸⁹⁰

Buluşma zamanı Gence ve Karabağ Hanlıklarıyla ilgili planlar yapılmıştı. Palana göre 1789 yılının yazında onlar Karabağ Hanlığına birlikte yürüyüş etmekle ilgili anlaşmaya varılmıştı. Ama sonraki olaylar durumu değişmesiyle sonlanmıştı. 1789 yılının Mart ayında Feth Ali Han hastalanmış ve vefat etmişti.⁸⁹¹ Bundan sonra Azerbaycan Hanlıkları yeni bir karmaşık döneme girmiş ve akabinde Rusya tarafından işgal edilmişti.

XVIII yüzyılın sonlarında Azerbaycan için İran tehlikeli bir komşuya dönüşmüştü. Kerim Han Zend’in ölümünden sonra İran’da Zendler ve Kaçarlar arasında taht için kanlı savaşlar başlamıştı. Kaçarların başına Ağa Muhammed Şah Kacar durmuştu. Zalim karaktere sahip Ağa Muhammed Şah kısa sürede bütün İran’ı kendine tabii etmeyi başarmış ve devletin resmen tek hâkimi olmuştu.⁸⁹²

1802 yılının sonunda Ağa Muhammed Şah Kacar’ın tek rakibi Cafer Han Zend ve sonralar ise oğlu Lütf Ali Han olmuştu. Zaten Cafer Han Zend Şaha karşı uzun süre dayanamamış ve komplo sonucunda öldürülmüştü.⁸⁹³

Lütf Ali Han İran’ın Güneyinde Kirman şehrinde saklanarak Ağa Muhammed Şaha karşı savaşmıştı. Ama o da babası gibi çok dayanamamış sonuçta öldürülmüştü. Şah taht için yalnızca Zend sülalesinin üyelerini değil, kendi kardeşlerini de öldürtmüştü. Mevcut bilgilere göre söyleye biliriz ki, Şah bir kardeşinin gözüne mil

⁸⁸⁹ Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кахетинского”, 120 -21.

⁸⁹⁰ Мачарадзе, “Политические отношения Картли-Кахетинского”, 133.

⁸⁹¹ Бутков, *Материалы.*, Ч. 2, 278.

⁸⁹² Михаил Сергеевич Иванов, *История Ирана* (Москва: Издательство МГУ, 1977), 215.

⁸⁹³ Н. В. Пигулевская vd., *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века* (Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1958), 327.

çektirmiş, diğerini ise öldürtmüştü.⁸⁹⁴ Kardeşlerinden yalnızca biri Reşt ve Gilan hâkimi Murtaza Kulu Han Ağa Muhammed Şah Kacar’a karşı koymayı başarmıştı. Murtaza Kulu Han kardeşine karşı savaşta Rusya hükümeti ve Azerbaycan Hanlıklarından yardım almak istemişti. Kendi mülklerinden kardeşi tarafından kovulduktan sonra o, Azerbaycan’a gelmiş ve haklı davasında Kuba, Şeki ve Lenkeran (Talış) Hanlarından yardım ricasında bulunmuştu.⁸⁹⁵

Ağa Muhammed Şahın yönetiminin güçlenmesi Azerbaycan Hanlıklarının da bağımsızlığını tehlikeye sokmuştu. Hanlar iyi biliyordu ki, Ağa Muhammed Şah önceki İran hükümdarları gibi tahtına olan saldırıları def ettikten sonra hemen Kafkasya’ya saldıracaktı. Bu amaçla onlar Murtaza Kulu Hana yardım etmeye karar vermişti. Ona yardım için Kuba Hanlığından 230, Lenkeran (Talış) Hanlığından ise 660 kişilik ordu gönderilmişti. Bundan ziyade Rus hükûmetinin emriyle bu zaman Hazar Denizi’nin Güney kıyısında olan Rus gemisi Yarbay Akleçeyev komutasında ona yardım için hazır beklemişti. Her iki taraftan da destek alan Murtaza Kulu Han 1787 yılındaki savaşta Süleyman Han Kacar ‘ı yenerek Reşt’e girmeyi başarmıştı. Lakin bir sene sonra durum değişmiş ve o Reşt’ten çıkmak zorunda kalmıştı. Yeniden Şemahı’ya dönmüş Murtaza Kulu Azerbaycan Hanlarından yardım istemişti.⁸⁹⁶

1792 yılının sonunda Ağa Muhammed Han nerdeyse bütün Güney Azerbaycan Hanlıklarını işgal etmişti. 1794 senesinde ise o, tamamen Lütf Ali Hanı saf dışı bırakmayı başarmıştı. 1790’lı yıllarda Ağa Muhammed Han İran’ın tamamını ve Güney Azerbaycan Hanlıklarını kendine birleştirmiş, Kafkasya’ya olan iddialarını gerçekleştirmeye başlamıştı.

İran’da yönetimini sağlama aldıktan ve Azerbaycan’ın Güney Hanlıklarını ilhak ettikten sonra Ağa Muhammed Şah, Güney Azerbaycan’daki başarılarının devamı olarak Azerbaycan’ın Kuzey Hanlıklarına saldırımayı ve onları İran Devletinin himayesine almayı planlamıştı. Bu amaçla Azerbaycan Hanlarına tehdit dolu mektuplar göndererek kendi yönetimine tabii olmalarını istemişti. Bir kısım Hanlar Ağa

⁸⁹⁴ Мустафаев, *Северные Ханства*, 37.

⁸⁹⁵ Мустафаев, *Северные Ханства*, 37.

⁸⁹⁶ Мустафаев, *Северные Ханства*, 38.

Muhammed Şahın tehditlerine boyun eğerek mektuba olumlu cevap vermiş, diğerleri ise ona karşı direnmek için bir araya gelmişti ki, bunların arasında Revan Hanı da vardı.⁸⁹⁷

1791 yılında Ağa Muhammed Han ordusuyla Azerbaycan'ın Kuzeyine yürüyüşe başlamıştı. Tebriz yakınlarında duran Ağa Muhammed Şah oradan Hanlara mektuplar göndererek kendisine biat etmelerini istemişti.⁸⁹⁸ Revan Hanı Hüseyin Kulu Hanı yanına çağırırsa da, Han kardeşini hediyelerle Ağa Muhammed Şahın yanına göndermişti.⁸⁹⁹ Lakin durumlar Hanların korktuğu gibi seyir etmemiş, İran'da taht kavgalarının yeniden başladığını duyan Ağa Muhammed Şah geri dönmek zorunda kalmıştı.

Ağa Muhammed Şah geri döndükten sonra, durumu iyi değerlendiren Revan Hanı Muhammed Hasan Han Ağa Muhammed Şahın yeniden Azerbaycan'a saldıracağını düşünerek Revan kalesini savunmaya hazırlamıştı. Ağa Muhammed Şah İran'daki rakiplerini yerle bir ederek, tahtını sağlama aldıktan sonra yeniden Azerbaycan'a saldırmaya başlamıştı. Şah Hanları kendisine biat ettirmek için ordu komutanı Süleyman Hanı Tebriz'e göndermişti. Süleyman Han Revan Hanına mektup göndererek onu Tebriz'e çağırmış gelmeyeceği takdirde Revan'a saldırmakla tehdit etmişti. Süleyman Hanın tehdidinin yanı sıra, Revan Hanlığı II. İrakli'nin de Revan Kalesine saldırmakla tehdidi ile karşı –karşıya kalmıştı.⁹⁰⁰

Tebriz'den Nahçıvan'a gelen Süleyman Şah Revan Hanına elçiler göndererek Ağa Muhammed Şaha vergi ve ordu vermesini talep etmişti.⁹⁰¹ Zor durumda kalan Muhammed Han Şahın taleplerini yerine yetirmek için vergi göndermişti. Hanın ödediği vergilerle tatmin olmayan Ağa Muhammed Şah ordu gönderemediği için Muhammed Hanı cezalandırmak amacıyla 1795 yılında Revan'a ordu göndermişti.⁹⁰²

Ağa Muhammed Şah kardeşleri Ali Kulu ve Cafer Kulu Hanlar orduyla Revan Kalesini kuşatmasını başlatmaya göndermişti. Muhammed Han önceden Kalenin savunmasını hazırlamışsa da, çok fazla İran ordusuna karşı dayanamamış ve en sonunda Ağa Muhammed Şaha vergi ödemeyi, gerektiğinde orduyla destek olmayı, eşi ve oğlunu

⁸⁹⁷ Г.Л. Мамедова, *О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г.* (Баку: Elm, 2003), 7.

⁸⁹⁸ Бутков, *Материалы.*, Ч. 2, 319 -20.

⁸⁹⁹ Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı*, 270.

⁹⁰⁰ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 84.

⁹⁰¹ Берже, *Акты*, Том II, 93.

⁹⁰² Левиатов, *Очерки из истории*, 132.

Şaha esir vereyi kabul etmişti.⁹⁰³ Hatırlatalım ki, Şahın, Revan Hanın eşi ve oğlunu esir alması sonradan Hanın ona karşı gelme cesaretini önlemek niyetiyle atılmış bir adımdı.

Revan Kalesi düştükten sonra Ağa Muhammed Şah Şuşa şehrinin kuşatmasını başlatmıştı. Ablukayı yarıda bırakan Şah buradan Tiflis'e gitmiş, lakin Tiflis'te uzun zaman kalamayan Ağa Muhammed Şah 1795 yılının Eylülünde Muğan düzüne geri dönerek buradan Hanlara mektup vasıtasıyla kendine biat etmelerini talep etmişti. İlk olarak Revan Hanı Muhammed Hanı yanına çağıran Ağa Muhammed Şah ondan alacağı vergini belirlemişti.⁹⁰⁴ Vergi konusunu açıklığa kavuştuktan sonra Ağa Muhammed Şah tarafından Hanın yeniden Hanlığın yönetimine ataması için izin çıkmıştı.

Muhammed Han görünürde Ağa Muhammed Şaha biat etmişse de, aslında ilk fırsatta ona karşı çıkmayı düşünmüştü. Bu amaçla Han hem Osmanlı, hem Kartli – Kahet, hem de Rusya Devletlerinden yardım istemişti. Ağa Muhammed Şahın haberdar olmasından korkan Muhammed Han oldukça titiz davranmış ve mektuplaşmaları gizli saklı yapmıştı. Buna rağmen Ağa Muhammed Şah Hanın yardım alma isteğinden haberdar olmuş ve Revan Hanlığına ordu yöneticilerini göndererek Muhammed Hanı yönetimden uzaklaştırmıştı.⁹⁰⁵

Ağa Muhammed Şah Muhammed Hanı yönetimden uzaklaştırmakla yetinmemiş, onu hapsederek Tahran'a göndermişti. 1797 yılında Ağa Muhammed Şah Şuşa şehrinde suikast sonucu öldürülmüş, tahta varisi Feth Ali Şah çıkmıştı.⁹⁰⁶ Revan Hanı Muhammed Hanı hapisten çıkaran Feth Ali Şah, kendisine sadık kalma şartıyla yeniden Hanlığın başına tayin etmişti.⁹⁰⁷

Lakin Feth Ali Şah Muhammed Hana tam olarak güvenmemiş, kendi adamlarını da Hanı kontrol etmek için onunla birlikte Revan Hanlığına göndermişti.⁹⁰⁸ Sonraki olaylar Şahın Muhammed Hana güvenmemekte haklı olduğu anlaşılmıştı. Muhammed Han kendine müttefikler bularak Feth Ali Şaha boyun eğmekten vaz geçmişti.

⁹⁰³ Берже, *Акты, Том I*, evrak 34, 118.

⁹⁰⁴ Qarayev, *İrevan Xanlığı*, 87.

⁹⁰⁵ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 403-04.

⁹⁰⁶ Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı*, 272 -73.

⁹⁰⁷ Əliyev və Həsənov, *İrevan Xanlığı*, 92.

⁹⁰⁸ Берже, *Акты, Том I*, evrak 34, 119.

Muhammed Şahın müttefikleri Hoy Hanı Cafer Kulu Han ve Ağa Muhammed Şah tarafından gözleri kör edilmiş Nahçıvan Hanı Kelb Ali Han olmuştu.⁹⁰⁹

Feth Ali Şah Hanları cezalandırmak için Hoy ve Revan Hanlığına ordu göndermişti. Ordunun başında şehzade Ababs Mirza ve ordu komutanı Süleyman Han durmuştu. Hoy Hanını yenilgiye uğratan ordu, buradan Revan Hanlığına doğru yol almıştı.⁹¹⁰

Revan Kalesini uzun zaman kuşatma altında saklayan Şehzade Abbas Mirza sonunda Muhammed Hanı konuşmalar yürütmek için ikna edebilmişti. Konuşmalar sonucu Han Şahın yönetimini tanıdığını ve vergi ödemeyi kabul ettiğini söylemek zorunda kalmıştı. Lakin Şah ordusu uzun zaman burada kalmamış, İran'a geri dönmüştü. Şah ordusu Revan Hanlığını terk eder etmez Muhammed Han yeniden yönetimi tamamen ele ala bilmiş, vergi ödemekten vaz geçerek Şaha boyun eğmemişti.⁹¹¹

1801 yılında Kartli-Kahet Çarlığı resmen Rusya'ya birleştirildi.⁹¹² Kafkasya'da nüfuzunu tamamen kaybedeceğinden korkan İran yönetimi iyice rahatsız olmaya başlamış ve Feth Ali Şah Azerbaycan'da kendi yönetimini tanımak istemeyen Hanlara mektup göndererek tehdit etmişti. 1802 yılında Feth Ali Şah ilk olarak Revan Hanlığından oradaki Nahçıvanlıları geri göndermesi talebinde bulunmuş, akabinde ise cevap beklemeden Revan'a saldırmak için ordu hazırlamıştı.⁹¹³

Buna karşılık olarak da Muhammed Han Kalenin savunmasını hazırlamış ve yardım amacıyla da Ruslara başvurmuştu.⁹¹⁴ Ruslar Muhammed Hana olumlu cevap vermeseler de, kendi adlarına İran'dan savunmanın yollarına başvurmuşlardı. İran Şahı Feth Ali Han da Rusların savunmaya hazırlandıklarını duyduğu zaman Kafkasya'ya planlamış olduğu yürüyüşünden vaz geçmişti.

⁹⁰⁹ Дубровин, *История войны, Том III*, 292.

⁹¹⁰ Берже, *Акты, Том I*, evrak 23, 107.

⁹¹¹ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 96.

⁹¹² Н. Ф. Дубровин, *Закавказье от 1803-1806 года* (Санкт-Петербург: Тип. департамента уделов, 1866), 19-27.

⁹¹³ Бутков, *Материалы*, Ч. 2, 513-14.

⁹¹⁴ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 102.

Lakin 1802 yılında yeniden Feth Ali Han ordu yöneticisi Pir Kulu Hanı Nahçıvan Hanlığına göndermişti.⁹¹⁵ Yeniden Rusya'dan yardım isteyen Muhammed Han sonuç elde edemediğinden İran'ın şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştı.

1805 yılında şehzade Abbas Mirza Revan Kalesine saldırarak kaleyi tutmuş ve Feth Ali Şahın emriyle Muhammed Han yönetimden uzaklaştırılarak yerine Mehdi Kulu Han tahta oturtulmuştu.⁹¹⁶ Yönetimde Mehdi Kulu Hanın yanında Nahçıvanlı Kelb Ali Han da vardı.⁹¹⁷ Daha sonra Mehdi Kulu Han yönetiminde başarısızlığı ve Ruslara karşı savaşta yenilgisi sonucunda Feth Ali Han onu yönetimden alarak tahta Marağalı Ahmet Hanı getirmişti.⁹¹⁸

Ağa Muhammed Şahın Azerbaycan'a yürüyüşü zamanı Nahçıvan Hanlığının başında Kelb Ali Han durmuştu. Kelb Ali Han yönetimini sağlama aldıktan sonra, Hanlığı geliştirmek için çaba harcamıştı. Ama diğer Hanlar gibi o da oluşmuş politik durumlardan dolayı Osmanlı, Rusya ve İran Devletleri arasında siyasi manevralar yapmak zorunda kalmıştı.

Ama Ağa Muhammed Şahın tehdit dolu mektubu karşısında zorlukla sahip olduğu tahtını kaybetmek korkusu karşısında Şahın istediklerini vermek zorunda kalmıştı. Eşi, kardeşi ve oğlunu esir olarak Ağa Muhammed Şahın sarayına göndermişti.⁹¹⁹ Kelb Ali Han bu zaman hem Ağa Muhammed Şahın istediği gibi ona biat ettiğini göstermiş, hem de kardeş olarak taht varisi, bir türlü yıldızlarının barışmadığı amcazadesi Abbas Kulu Hanı göndererek onu Hanlıktan uzaklaştırmış, tahtını yeniden sağlama almıştı diye biliriz.

Tabii ki, bu durum Ağa Muhammed Şahın da hoşuna gitmemiş, kardeşini değil de siyasi rakibini gönderdiği için Kelb Ali Hana çok kızmış ve bunun intikamını almak için fırsat kollamıştı.

Şuşa şehrinin ablukasından sonra İran'a dönmek zorunda kalan Ağa Muhammed Şah geri dönüşte Kelb Ali Hanı yanına çağırmıştı. Şahın dostça teklifini kabul edip,

⁹¹⁵ Qarayev, *İrəvan Xanlığı*, 104.

⁹¹⁶ Берже, *Акты, Том I*, evrak 1256, 626 -27.

⁹¹⁷ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 82.

⁹¹⁸ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7747 (3), 289.

⁹¹⁹ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 73.

yanına giden Kelb Ali Hanın Şahın emriyle gözüne mil çekilmiş, akabinde de Tahran'a gönderilerek hapse atılmıştı.⁹²⁰

Lakin Ağa Muhammed Şahın ölümünden sonra Tahran'da bulunan diğer Hanlar gibi Kelb Ali Hanı da Feth Ali Han hapisten çıkarmış, Nahçıvan'a değil de Revan'a göndererek orada yaşamasını emretmişti. Kelb Ali Han Revan'a yerleştikten sonra Nahçıvan'daki yandaşları oraya taşınmış ve onun etrafında toplanarak siyasi nüfuzunu artırmışlardı.⁹²¹

Kelb Ali Han Ağa Muhammed Şahın kendisine yaptığı haksızlık ve Azerbaycan'da yapmış olduğu zulüm sonrası İran'a olan güvenini kaybetmiş ve Rusya'nın verdiği yalan vatlara kanmaya başlamıştı.⁹²² Ordusunu Pir Kulu Hanın yönetiminde Azerbaycan'a gönderen Feth Ali Şah Hanlıkları yeniden kendi yönetimine alarak vergiler toplamaya planlamıştı.⁹²³

1802 yılında Rusya General P.D.Sisiyanov'u Kafkasya ordusunun başına getirmişti.⁹²⁴ P.D.Sisiyanov'un atanmasından sonra Feth Ali Han bir az daha tedirgin ve farklı davranarak, Kelb Ali Hanı tamamen kaybetmemek için onu Nahçıvan Hanı olarak tanımış ve sadece yıllık vergi ödemesini istemişti. Lakin bu bele Hanın ve Nahçıvanlıların İran Şahına karşı olan tavrını değiştirmemişti.⁹²⁵

Bu fırsatı Ruslar değerlendirerek, Kelb Ali Hanı kullanmaya başlamış, karşılığında da Kelb Ali Han da naif bir şekilde Rusların kurtarıcı olduğuna inanmıştı. Lakin İranlı Feth Ali Şahın Revan Kalesini aldıktan sonra Kelb Ali Hanı yönetime getirmesi ise Rusların ona olan güvenini sarstığından ve P.D.Sisiyanov Nahçıvan Hanına karşı açık bir şekilde aşırı kin beslemeye başlamıştı.

Rus –İran savaşı döneminde Feth Ali Han ve Şehzade Abbas Mirza'nın Azerbaycan'da yaptıkları acımasızlıklardan dolayı Kelb Ali Han Ruslara yönelik siyaset yürütmeye başlamıştı. Kelb Ali Han 1806 yılında Feth Ali Şahın Revan Kalesine

⁹²⁰ Əliyev və Əliyev, *Нахçıван Ханлиги*, 74.

⁹²¹ Иванов, *Очерки истории Ирана*, 162.

⁹²² Əliyev və Əliyev, *Нахçıван Ханлиги*, 75.

⁹²³ Бутков, *Материалы*., Ч. 2, 527.

⁹²⁴ Əliyev və Əliyev, *Нахçıван Ханлиги*, 77.

⁹²⁵ Платон Павлович Зубов, *Подвиги русских воинов в странах кавказских с 1800 по 1834 год. Т. 1. Ч. 1.* (Санкт-Петербург: Тип. К. Вингебера, 1835), 72.

gönderdiği orduya karşı savaşa girmişti. Bunun üzerine Şah sinirlenerek Kelb Ali Hanı Tahran'a çağırılmıştı. Şahın davetini kabul etmeyen Kleb Ali Hanı Tahran'a getirmek için Şah ordu göndermişti. Abbas Mirza'nın yönetimindeki ordu Nahçıvan'a girememiş, en sonunda Revan Hanı Hüseyin Kulu Hanı kullanarak onun eliyle Kelb Ali Hanı esir edilerek Tahran'a götürülmüştü. Nahçıvan Hanlığı da bu ihanet sonucunda İran ordusuna yenik düşmüştü. Nahçıvan Hanlığında tahta Kelb Ali Hanın amcazadesi Abbas Kulu Han sahip olmuştu. Babasının ihanet sonucu Tahran'a götürüldüğünü gören Kelb Ali Hanın oğlu Şeyh Ali Han Rusya'ya sığınmış⁹²⁶ ve savaşın zor döneminde Hanın oğlunun Ruslardan yana olması Feth Ali Şahı sinirlendirmiş ve babasından (Kelb Ali Han) oğluna mektup yazarak Tahran'a gelmesini istemişti. Aksi takdirde Şah Kleb Ali Hanı ölümle tehdit etmişti. Babasını kurtarmaya çalışan Şeyh Ali Han Tahran'a gelir gelmez hapse atılmıştı.⁹²⁷

Rus –İran savaşı uzadıkça Abbas Kulu Hanın İran için yararsız olduğu ortaya çıkmıştı. Durum böyleyken Şehzade Abbas Mirza babasından Kelb Ali Han ve oğlunu hapisten çıkarmasını ve Nahçıvan'da yeniden tahta oturtmasını istemişti. 1812 yılında Kleb Ali Han yeniden tahta çıkmıştı. 1813 yılında ise Rus –İran savaşı sonucunda imzalanmış Gülistan anlaşmasına göre Nahçıvan Hanlığı İran'ın bir eyaletine dönüşmüştü.⁹²⁸

Hem gözlerinin çıkarılması hem de Hanlığın ortadan kaldırılması Kelb Ali Hanın İran nefretini körüklemişti. Onu yeniden tahta çıkararak kendine sadık kalacağını düşünen İran Şahı bu defa çok yanılmıştı. Kelb Ali Han Rus tebaası olmaya daha çok meyilli olmaya başlamıştı. Ruslarda defalarla görüşen Kelb Ali Han Rus himayesini kabul etmeğe hazır olduğunu bildirmişti. 1820 yılında Hac ziyaretine giden Kelb Ali Han Tebriz'de vefat etmişti. Tahta kardeşi oğlu Kerim Han Kengerli çıkmıştı.⁹²⁹ Kerim Hanın dönemi II Rus –İran savaşı zamanına denk gelmişti.

Kubalı Feth Ali Han Azerbaycan'ı birleştirmek uğrunda yürütmüş olduğu politika İran Şahı Kerim Han Zendi rahatsız etmeye başlamıştı. Feth Ali Han Güney Azerbaycan Hanlıklarına yürüyüşe başlamasından dolayı Kerim Han Zend artık bu

⁹²⁶ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 87-88.

⁹²⁷ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 93.

⁹²⁸ Bünyadov və Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 604.

⁹²⁹ Əliyev və Əliyev, *Naxçıvan Xanlığı*, 102.

duruma el koymaya çalışmıştı. Bu işte ona akrabası olan Gilan Hanı Hidayet Han yardım etmişti.⁹³⁰

Kerim Han önce hediye ve evlilik politikasıyla Feth Ali Hanı kendi yanına çekmeye çalışmışsa da, bu bir sonuca ulaşamamıştı. Sonuçta tehdit etmek yolunu seçen Kerim Han Zend İran'daki Rus konsolosuna Feth Ali Han ve onun Rusya politikasıyla ilgili yanlış bilgiler aktarmıştı.⁹³¹

Kerim Han Zendin ölümünden sonra taht kavgasında rakiplerini yenen Ağa Muhammed Şah Kacar yukarıda da anlattığımız gibi Güney Azerbaycan Hanlıklarını yönetimi altına aldıktan sonra, Kuzey Azerbaycan Hanlıklarına tehdit dolu mektuplar göndermişti.

Feth Ali Han bu durumda Ağa Muhammed Şahın kardeşi, taht kavgasındaki rakibi Mirza Kulu Hana yardım etmiş ve İran tehlikesini bir nebze de olsa uzaklaştırmayı başarmıştı.⁹³²

Feth Ali Hanın ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Şeyh Ali Han aşırı Rusya karşıtı olduğundan ve yürüttüğü politika da bu yönde olmuştu. O, Ağa Muhammed Şahın yürüttüğü politikayı destekleyen bir kısım Hanların içerisinde yer almıştı.⁹³³ Şeyh Ali Hanın Ağa Muhammed Şaha olan bu rağbetinin sebebini bütün Şirvan eyaletine sahip olmak olduğu düşünülmüştü.⁹³⁴ Lakin diğer bölümde de anlattığımız gibi Şeyh Ali Hanın dedesi zamanında Kacar soyundan olan bir Hanımla evlendiğinden Ağa Muhammed Şah Kacar onu kendi akrabası olarak görmüştü.

Ağa Muhammed Şah Azerbaycan Hanlarına mektup gönderip tehdit ettikten sonra Hanların bir kısmı korkarak ona biat etmiş, bir kısmı ise karşı koymuştu. Şeki Hanı Muhammed Hasan Han, Ağa Muhammed Hana destek vermekle yetinmemiş hatta kendi ordusuyla Ağa Muhammed Şahın seferlerine de katılmıştı.⁹³⁵

Hal böyleyken onun kardeşi Selim Han seferde olmasını kullanarak tahta çıkmış ve kendini Han ilan etmişti. Akabinde halk da Muhammed Hasan Hanın Ağa Muhammed Şaha hizmet etmesinden dolayı ondan yüz çevirerek kardeşini desteklemiştiler. İhanete uğradığını anlayan Muhammed Hasan Han Ağa Muhammed

⁹³⁰ Абдуллаев, *Азербайджан в XVIII веке*, 555.

⁹³¹ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 131.

⁹³² Левиатов, *Очерки из истории*, 129.

⁹³³ Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 168.

⁹³⁴ Левиатов, *Очерки из истории*, 143.

⁹³⁵ Əfəndiyev vd. *„Azərbaycan Tarixi*, 393.

Şahtan yardım istemişse de, artık Han olmadığı için işine yarayamayacağını anlayan Ağa Muhammed Şah onun gözlerine mil çektirerek Tebriz şehrine göndermişti.⁹³⁶

Daha sonralar Rus –İran savaşı esnasında Selim Han Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanla birlikte Rusların tarafına geçmiş, Rus himayesine girdikleri ile ilgili anlaşma imzalanmıştı.⁹³⁷ Lakin Karabağ Hanı İbrahim Halil Hanın ailesiyle birlikte Ruslar tarafından katledilmesinden sonra Selim Han Ruslara yüz çevirmişti.

1812 yılında Selim Hanın oğlu Hüseyin Han İran askerlerinin yardımıyla Şeki'ye saldırmıştı. Onların amacı İran ordusuyla birlikte yolları, değirmenleri, köprüleri yıkarak Rus ordusunun geçeceği yerlere zarar vermek olmuştu.⁹³⁸

Rus –İran savaşları sonucunda imzalanmış Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarına göre Azerbaycan'ın Kuzey Hanlıkları Rusların işgalinde kalmış ve bundan sonra onların İran'la her hangi bir ilişkisi kalmamıştır.

⁹³⁶ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 555.

⁹³⁷ Bünyadov ve Yusifov, *Azərbaycan Tarixi*, 556.

⁹³⁸ İsmayılov vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 29.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HANLIKLARIN RUSYA TARAFINDAN İŞGALİ

XIX. yüzyılın başında Azerbaycan; hanlıklara parçalanmış, ekonomisi az gelişmiş bir tarım ülkesidir. Sürekli yabancı işgalcilerin saldırılarına maruz kalan hanlıklar, gelişmemiş ve Azerbaycan tam bir bütün olarak birleşmemiştir.

Ortaya çıktıkları günden itibaren Şeki Hanı Hacı Çelebi, Kuba Hanı Feth Ali Han ve Karabağ Hanı Halil İbrahim Han Azerbaycan'ı kendi bayrağı altında birleştirmeye çalışsalar da bunu başaramamışlardır. Sonuçta zayıf düşmüş, parçalanmış Azerbaycan İran ve Rusya devletlerinin işgal politikasının merkezine dönüşmüştür. Birleşmeyi düşünmeyen hanlıklar, hatta küçük bir köy için bile birbirlerine saldırmış ve işgalcilere planlarını hayata geçirmek için zemin oluşturmuşlardır.

Bu bölümümüzde bütün Azerbaycan'ın değil de Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan hanlıklarının Rusya tarafından işgali konusu ele alınacaktır. Rusya işgaline kadar Kuba ve Karabağ hanlıkları en güçlü hanlıklar sayılmıştır. Feth Ali Han Azerbaycan'ın kuzeydoğu kısmını birleştirmeyi başarsa da ölümünden sonra bu durum değişmiştir. Buna rağmen hanlık askeri ve ekonomik gücünü kaybetmemiştir.

Kuba hanlığın yöneticisi işgal döneminde Feth Ali Han'ın oğlu Şeyh Ali Han, Şeki Hanlığı'nın yöneticisi Hacı Çelebi Han'ın torununun oğlu Ağa Muhammed Şah

tarafından kör edilmiş Muhammed Hasan Han'dır.⁹³⁹ Revan Hanlığı'nın yöneticisi bu dönem çok adil bir yönetici olan Muhammed Han, Nahçıvan Hanlığı'nın yöneticisi ise gözleri Ağa Muhammed Şah tarafından kör edilmiş Kelb Ali Han Tahran'a sürüldüğünden tahta amcazadesi Abbas Kulu Han olmuştur.⁹⁴⁰

XIX. yüzyılın başlarında Rusya'nın dış politikasında Kafkasya önemli bir yer tutmuştur. Bu yönde büyük hayaller kuran Rusya, işe Gürcistan'ı kendi himayesine alarak başlamıştır.⁹⁴¹ Gürcistan'ı himayesine aldıktan sonra I. Pavel, Kafkasya'daki sivil işlerle ilgili Knorring'i, askeri işlerle ilgili ise General Lazerev'i görevlendirmiştir.⁹⁴²

Azerbaycan'da bu zamanda süren derebeylik düzeni, birleşmiş güçlü bir devletin olmaması Rusya'nın işine yaramıştır. Çarlık, coğrafi mevki ve ekonomik geleceğinden dolayı Azerbaycan'ın işgaline çok önem vermiştir.⁹⁴³ Gürcistan'ı kendi himayesine aldıktan sonra Rusya 1801 yılında çoğunluğu Azerbaycanlılardan oluşan Pembek, Kazak, Borçalı ve Şemşeddil sultanlıklarının da Gürcistan'la birlikte Rusya'ya birleştirildiğini ilan etmiştir.⁹⁴⁴ Bu durum aslında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgalinin başlangıcı sayılabilir. Lakin sultanlıkların Rusya'ya birleştirilmesi ne Revan ve Gence Hanları ne de Borçalı ve Kazak ahalisi tarafından hoş karşılanmamış ve ayaklanmalar başlamıştır.⁹⁴⁵

Revan Hanı durumu düzeltmek için Pembek ahalisinin hanlığa sığınmasına izin vermiştir. Revan Hanı, Rus ordu komutanı General Lazerev'e elçi göndererek Pembek eyaletinin Şah tarafından kendisine verildiğini bildirmiştir. Akabinde de Nahçıvan Hanı ile birlik olup Rus ordusunun Pembek'e girmesinin önünü almaya çalışmıştır.⁹⁴⁶ Duruma açıklık getirmek için Pembek'e gelen General Lazerev Revan Hanı'na mektup yazarak Pembeklilerin geri gönderilmesini talep etmiş, aksi takdirde Han'ın Kraliçenin gazabına uğrayacağını söylemiştir.⁹⁴⁷ Gürcü Şehzadesi David, olayları yatıştırmak

⁹³⁹ Vidadi Umudlu, *Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası Tərəfindən İşğalı və Müstəmləkəçilik əleyhinə Mübarizə: 1801-1828* (Bakı: Elm, 20004), 12.

⁹⁴⁰ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 49.

⁹⁴¹ А.П. Берже, "Присоединение Грузии к России", *Русская старина*, 28 (1880): 1-34.

⁹⁴² Петр Григорьевич Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 3.* (Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869), 455.

⁹⁴³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 16.

⁹⁴⁴ Дубровин, *История*, Том III, 372.

⁹⁴⁵ Берже, *Акты*, Том I, evrak 782, 594.

⁹⁴⁶ Дубровин, *История войны*, Ч. 3., 402 -03.

⁹⁴⁷ Берже, *Акты*, Том I, evrak 800, 598.

amacıyla Pembek'i, Han'a geri verdiğini söylemiştir. Bunun yanı sıra Han'a, Rusya'ya itaat etmemeyi tavsiye etmiş ve Muhammed Han'dan diğer Gürcü şehzadeleri Vahtang, Yulon ve Aleksandr ile birlikte mümkünse Gürcistan'ı, Rusya işgalinden kurtarmak için onlara yardım etmesini istemiştir.⁹⁴⁸ Olaylar sonunda onların istediği gibi sonuçlanmamış, Rusya Pembek ahalisinin neredeyse hepsini geri getirmiştir.⁹⁴⁹

Şemşeddil Sultanlığı'nın da Rusya'ya geçmesini kabullenmeyen Gence Hanı Cevat Han da Knorring'e mektup yazarak bu toprakların ezelden onun atalarının olduğunu ve buraları onlara kimsenin vermediği için de kimsenin alamayacağını bildirmiştir.⁹⁵⁰ Rus Çarı da General Lazerev'e mektupta "Elimizdeki her türlü gücü kullanarak Şemşeddil Sultanlığı'nı Gence Hanlığı'ndan ayırmak zorundayız." diye cevap yazmıştır.⁹⁵¹

Durum böyle devam ettikçe işgale maruz kalan toprakların ahalisi, gizlice diğer yakın hanlıklara sığınmışlardır. Yeni usul idareye göre yönetim, Gürcü Şehzadeleri ve yardımcı Rus memurlarından oluşmuştur.⁹⁵²

Kafkasya'nın tamamen işgali için Çar I. Aleksandr, ordunun başına Müslümanlarla yıldızı bir türlü barışmayan, hatta nefretle bakan P.D.Sisiyanov'u getirmiş ve ona hareket özgürlüğü vermiştir.⁹⁵³

Bu dönem, Rusya'nın Kafkasya'daki işgal politikasına karşı çıkacak bir güç kalmamıştır. İran artık eskisi gibi güçlü değildir ve Rusya, Gürcistan'ı himayesine aldığı zaman hiçbir tepki göstermemiştir. Osmanlı Devleti ise Rusya için tehdit olmaktan çıkmış, tam tersi yeni bir av olarak görülmüştür. Osmanlı'nın zayıfladığını düşünen Rusya, topraklarını işgal ederek kendine birleştirmeyi düşünmüştür.⁹⁵⁴ Ama buna rağmen hem Osmanlı hem de İran, her şekilde Rusya'nın işgalinin önünü almaya çalışmış ve yerel halka yardım ederek desteklemiştir.

⁹⁴⁸ Дубровин, *История войны*, Ч. 3., 404.

⁹⁴⁹ Берже, *Акты*, Том I, evrak 804, 599.

⁹⁵⁰ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 18.

⁹⁵¹ Берже, *Акты*, Том I, evrak 791, 595.

⁹⁵² Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 18.

⁹⁵³ От канцелярия кавказского наместника. *Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Кавказский календарь на 1848 год*, (Тифлис: Канцелярия Кавказского Наместника, 1847), 141.

⁹⁵⁴ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 20.

Rusya, Gence Hanlığı ve Car-Balaken Cemaatliği'ni işgal ettikten sonra ordularını Revan Hanlığı'na doğru yöneltmiştir.⁹⁵⁵ Rusya, Revan Hanlığı'nı işgal etmekle Gürcistan'daki durumu dizginleyeceğini ve Doğu Kafkasya'daki Osmanlı ve İran etkisini de zayıflatacağını düşünmüştür. Bu amaçla da Rus Çarı I. Aleksandr Rusya'nın işgal edeceği bölgeler arasında ilk olarak Revan Hanlığı'nın adını vurgulamıştır. Revan Hanı Muhammed Han'a karşı aşırı kin besleyen Rusya'nın Kafkasya ordu komutanı Sisyanov, 1803 yılında Çar'a gönderdiği raporunda şunları yazmıştır: “Muhammed Han, sizin majesteleriniz Danil'i ‘Ermeni piskoposu’ olarak kabul etmiyor. Bu sebepten de bu topraklarda sizin nüfuzunuza zarar veriyor. Ben Revan Hanı'nı cezalandırmak ve Danil'i piskopos olarak atamak için Revan Hanlığı'na gitmek ve yerinde olaylara müdahale etmek zorundayım”.⁹⁵⁶

Gürcistan işgal olunduktan sonra buradaki Ermeniler, Rus ordusunun Azerbaycan'a gelişini sabırsızlıkla beklemeye başlamıştır. Gürcistan'da olan Rus elçisi Kovalenski, Çar'a mektup göndererek şöyle yazmıştır: “Revan'daki Ermenilerin lideri Melik Avram, Muhammed Han'ın yanında ve Ermenilerin arasında büyük nüfusa sahiptir. Onun sayesinde anladım ki bir tek o değil Ermeniler de Rusları destekliyor”.⁹⁵⁷ Çar da bu mektuba cevap olarak “Her şekilde Ermenileri kendimize bağlamak zorundayız.” diye yazmıştır.⁹⁵⁸

Ruslardan destek alan Ermeniler artık Rusya tarafında olduklarını saklamamış ve Melik Avram'la birlikte Ermeni aileleri, Rusların kontrolünde olan Karakilse topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Bunu, Melik Avram mektup yazarak Sisyanov'a bildirmiştir.⁹⁵⁹

Sisyanov durumun böyle olduğunu gördükten sonra Çar'a mektup yazarak Revan Hanlığı'nın işgalini bitirmek için yeniden ordu ve para gerektiğini yazmıştır. Aslında bu parayla Sisyanov, bir tek Revan Hanlığı'nı değil, Nahçıvan Hanlığı'nı ve Şuşa şehrini, hatta Kür-Aras kıyısını da kapsayacak bir şekilde işgal planını yürüteceğini ve buraları da işgal edeceğini bildirmiştir. Sisyanov'un Revan Hanlığı'nın

⁹⁵⁵ İsmayılov vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 15.

⁹⁵⁶ Берже, *Акты*, Том II, evrak 1207, 605.

⁹⁵⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 27.

⁹⁵⁸ Берже, *Акты*, Том I, evrak 548, 433.

⁹⁵⁹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 27.

işgalini bir an önce bitirmekteki amacı beklenen İran-Rusya savaşının sınırlarını, Gürcistan sınırından uzaklaştırmak olmuştur. Planını başarıyla uygulamak için Sisyanov, Muhammed Han'a mektup yazarak Danil'in piskopos olarak tanınmasını, David'in Tiflis'e geri gönderilmesini istemiştir. Bundan ziyade Muhammed Han Rus ordularını Revan Kalesi'ne yerleştirilmeli, haraç ödemeli ve Rus Çarı'na sadık olacağına yemin etmesi gerektiği söylemiştir.⁹⁶⁰

Hanlar arasında eski nüfuzunu kaybeden İran Şahı Feth Ali Şah da artık hanlığı kendi başına yöneten Muhammed Han'ı yönetimden uzaklaştırmaya çalışmıştır.⁹⁶¹ Revan Hanı Muhammed Han hem Rusya hem İran tehlikesinin yanı sıra Gence Hanlığı'nın⁹⁶² akıbetini de göz önünde bulundurarak sürekli iki devlet arasında kalmıştır.

Rus ordu komutanı General Tuçkov, haziran ayında Revan Hanlığı'nın Şoragil vilayetine saldırmıştır. Muhammed Han ise bu saldırı karşısında diğer hanlıklarla kıyaslandığında daha güzel hazırlanmış ve kalenin savunmasını teşkil etmeyi başarmıştır.

1804 yılında Rus-İran Savaşı başlamıştır. Gümrü ve Eçmedzin'i tutan Rus ordusu temmuz ayında Revan Kalesi'ne yönelmiştir.⁹⁶³ Ablukada olmasına rağmen Revan Kalesi'nin askerleri dışarıya çıkarak Rus ordusuna saldırmıştır.⁹⁶⁴ Muhammed Han, kış yaklaştığından Rusların yiyeceksiz kalacağını bildiği için kalenin düşmeyeceğinden emin olmuştur. Yiyecek sıkıntısını bir türlü gideremeyen Sisyanov, Tiflis'ten gelen yiyecekleri almak için Karakilise'ye adamlar göndermiştir.⁹⁶⁵ Bu zaman Ermeniler onlara yol göstermeyi üstlenmiştir. Bu dönemde Ermeniler her fırsatta Ruslara yardım etmekten çekinmemişlerdi.

⁹⁶⁰ Берже, *Акты, Том II*, evrak 1216; 1224, 610; 613.

⁹⁶¹ Григорьев, *Статистическое описание Нахичеван...*, 50.

⁹⁶² Hatırlatalım ki 1804 yılında Gence Hanı Cevat Han uzun süre Gence Kalesi'ni ablukaya almış Ruslara karşı direnmiştir. Lakin daha üstün olan Rus ordusu Gence Kalesi'ni işgal edebilmiştir. Bu esnada Cevat Han ve oğlu Hüseyin Kulu Han haince öldürülmüştür. Ruslara gereğinden çok sıkıntı çıkarmış Gence Hanlığı'nın adı Çarın eşi Yelizaveta'nın şerefine Yelizavetpol olarak değiştirilmiştir. İsmayılov vd. , *Azərbaycan Tarixi*, 15.

⁹⁶³ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 77.

⁹⁶⁴ Василий Александрович Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ I* (Санкт-Петербург: Издание книжного склда В.А. Березовского, 1887), 368-370.

⁹⁶⁵ Дубровин, *Закавказье*, 339.

Karakilise'ye yiyecek almak için gönderilen kişilerin neredeyse hepsi mahvedilmiştir. Sisyanov çok zor durumda kalmış, bir kısım Ermenileri kaleye elçi olarak göndermiş ve son kez Muhammed Han'ın kaleyi teslim etmesini istemiştir. Artık eskisi gibi Han'ı tehdit etmeyen Sisyanov, kalenin teslim edileceğini düşünmüştür. Ama Muhammed Han teslim olmak niyetinde değildir ve kaleyi de teslim etmemiştir. İlk başta hor gördüğü ve aşırı nefret beslediği bir halkın Hanı General Sisyanov'u zor durumda bırakmıştır. Muhammed Han ise akıllı ve politik manevralarıyla devrin büyük hanlarından biri olduğunu kanıtlamıştır.⁹⁶⁶ Muhammed Han'ın atmış olduğu bu adımlardan sonra General Sisyanov, 1804 yılında askeri toplantı sonucunda Revan Kalesi'nin muhasarasının sonlandırılmasına karar vermiştir.⁹⁶⁷

Aynı zamanda Şeki Hanlığı'ndaki durumlar, taht kavgaları Rusların işine yaramıştır. Taht kavgası Ruslar tarafından da geliştirilmiştir. Şeki Hanı Muhammed Hasan Han'ın kardeşi Selim Han tahta çıkmak için uğraşmış, bu konuda General Sisyanov ve Şirvan Hanı Mustafa Han'dan yardım istemekten çekinmemiştir. Rus ordusuna hareket imkânı vermeyen Şirvan Hanı hemen Şeki'ye dâhil olmuş, Muhammed Hasan Han'ı tutarak Şirvan'a göndermiş, tahta ise Mustafa Han'ın yakınlarından biri oturtulmuştur. Selim Han, ihanete uğradığını anlayarak kaçmış ve Nuha'ya gelerek kendini han ilan etmiştir.⁹⁶⁸ Tahtını koruyabilmek ve Mustafa Han'dan korunmak için Selim Han, General Sisyanov'dan yardım istemiştir.⁹⁶⁹ Bu adımı atmakla o, kardeşi Muhammed Hasan Han'ın yeniden tahta çıkmasının önünün alınmasını sağlamıştır. Halkın fikrini almadan, ne istediğini sormadan atılmış bir adım olduğundan bu, yalnızca Selim Han'ın isteğine hizmet etmiş olmuştur. General Sisyanov, durumu çok iyi kullanmış ve Selim Han'a 1805 yılında Rusya'nın himayesine geçmek için bir sürü şartlardan oluşan talimat göndermiştir. Selim Han da bu şartları kabul etmiş, yalnızca teminat ödeyemeyeceğini bildirmiştir.⁹⁷⁰

Bundan sonra Şirvan Hanı Mustafa Han, Şeki sınırlarında belirmiştir. Bu durumdan General Sisyanov hemen yararlanmış, Selim Han'a yardım için birlik göndermiş; Mustafa Han'a da haber göndererek Selim Han'ın Rusya'nın himayesinde

⁹⁶⁶ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 28.

⁹⁶⁷ Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 77.

⁹⁶⁸ Дубровин, *Закавказье*, 407 -409.

⁹⁶⁹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 31.

⁹⁷⁰ Берже, *Акты, Том II*, evrak 1289; 1290, 642.

olduğunu ve ona karşı olan herhangi bir saldırının Rusya'ya yapılmış olacağını ve hatta kendisinin de Rusya himayesini kabul etmesini söylemiştir.⁹⁷¹

Şeki'deki olaylardan sonra Rusya tarafından işgal edilmiş Karabağ Hanlığına gelen ordu komutanı Lisaneviç, bütün hanları bir araya toplayarak toplantı yapmıştır. Birkaç gün süren toplantı sonucunda hanlar Rusya'nın himayesine geçmeyi reddetmişlerdir. Buna rağmen İbrahim Halil Han, anlaşmayı kabul edeceğini bildirmiştir.⁹⁷² 1805 yılının 14 Mayıs'ında Gence yakınlarındaki Kürekçay'da Sisyanov'la İbrahim Halil Han arasında anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Karabağ Hanlığı yalnız Rusya'yı devlet olarak tanımış ve diğer devletlerle ilişki kurmaktan mahrum bırakılmıştır. Bundan ziyade Karabağ'a Rus birliği yerleştirilmiştir. Bunun yanı sıra haraç olarak para ödenmesi ve Han'ın torununun Tiflis'te kalmak üzere esir verilmesi planlanmıştır. Karşılığında ise Rusya, Han'ın ve neslinin yönetimde kalmasını ve topraklarının bütünlüğünü teminat vermiştir.⁹⁷³

Sisyanov, Şeki Hanı Selim Han'a Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'la anlaşma imzaladıklarını söylemiş ve onu da Kürekçay'a davet etmiştir. Anlaşmanın metnini okuyan Selim Han bu şartları kabul edeceğini bildirmiştir. Bundan önce de o, her fırsatta Rusya himayesini kabul ettiğini söylemiştir. Kürekçay'da 1805 yılının 21 Mayıs'ında Şeki Hanlığı'yla imzalanan anlaşma, Karabağ Hanlığı'yla imzalanan anlaşmanın neredeyse aynısı olmuştur.⁹⁷⁴

Karabağ ve Şeki hanlıklarının işgalinden sonra 1805 yılının haziran ayında Hudaferin Köprüsü yakınlarında Ruslarla İranlılar arasında ilk çarpışma olmuştur.⁹⁷⁵ Bu çarpışmada Ruslar yenilgiye uğramıştır. Bu olaydan sonra Karabağ ahalisinin İranlıların gelişinden sevinç duymaya başlamasından rahatsız olan General Sisyanov, Karabağ Hanı İbrahim Halil Han'ın sadakatine artık inanmadığını dile getirmiş ve bunu Han'a yazmıştır. Ama Han bu güvensizliğin yersiz olduğunu anlatsa da halkın bundan sonra rahat duracağına ve Ruslara sadık kalacağını inanmak artık anlamsız olmuştur.

⁹⁷¹ Берже, *Акты, Том II*, evrak 1292; 1342, 643; 661.

⁹⁷² Дубровин, *Закавказье*, 406.

⁹⁷³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 32.

⁹⁷⁴ Берже, *Акты, Том II*, evrak 1301, 646.

⁹⁷⁵ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 33.

1805 yılından başlayarak Azerbaycan'da ayaklanmalar yayılmaya başlamıştır. General Sisyanov'un yazdığı bir mektupta durumun Ruslar için ne kadar zor olduğu anlaşılmıştır.⁹⁷⁶ Rusların durumu daha da kötüye gitmiş ve 1806 yılının 8 Şubat tarihinde Bakü'de General Sisyanov'un Hüseyin Kulu Han'la görüşmesinde, Han'ın yakın adamları tarafından öldürülmüştür.⁹⁷⁷

Bunu fırsat olarak gören ve değerlendirmeye çalışan Şirvan, Şeki, Karabağ hanları Rusya'dan ayrılmaya ve kendi bağımsızlıklarına erişmeye çalışmışlardır. Bu zamanda Dağıstan'daki Şamhal'dan başka nerdeyse bütün hanlar ayaklanma başlatmıştır.⁹⁷⁸

İran Şahı da 1806 yılında Kafkasya'da başlayan kargaşayı kullanmaya çalışmış ve bu amaçla Azerbaycan'a iki taraftan farklı iki ordu yürütmüştür. Birinci ordu Şuşa şehrine, diğer ordu ise Aksu şehrine yönelmiştir. Şeyh Ali Han ve Hüseyin Kulu Han, İran Şehzadesi Abbas Mirza'nın yanına gitmişlerdir.⁹⁷⁹

1806 yılının 14 Haziran'ında Karabağ'da Rus ordusu gece, İbrahim Halil Han'ın çadırına sokularak hiçbir günahı olmayan eşi Tuba Hatun'u, kızı Saltanat Hatun'u, 12 yaşındaki oğlu Abbas Kulu Ağa'yı ve Han'ın yanındaki 17 kişiyi de katletmişlerdir.⁹⁸⁰ Bu olay bütün Azerbaycan'da şok etkisi yaratmış ve Rusya'nın Azerbaycan'a olan açık nefreti ve kini kendini açığa vurmuştur. Buna müteakiben Karabağ'da yeni bir ayaklanma başlamıştır.

Karabağ ayaklanması tez bir zamanda Şeki Hanlığı'nda devam etmeye başlamıştır. Karabağ'daki olayları duyan Selim Han, Ruslardan yüz çevirmiştir. Bu olaydan sonra Şekililer, Rus askerlerine saldırmış, bir kısmını öldürmüş, diğerlerini ise esir almışlardır. Akabinde Selim Han, Karyagin'e şunları yazmıştır: "Biz İbrahim Halil Han'la sizin yardımınızla rahat yaşamak için aptallık yaparak kendi din kardeşimizden yüz çevirip size doğru yönelmiştik. Siz ise bunun karşılığında yardım etmeyi bırakın, hiç günahsız iken İbrahim Halil Han'ı ve eşini yani benim kız kardeşimi öldürdünüz.

⁹⁷⁶ Козубский, *История города Дербента*, 129.

⁹⁷⁷ Дубровин, *Закавказье*, 477.

⁹⁷⁸ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 220.

⁹⁷⁹ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 221.

⁹⁸⁰ Берже, *Акты, Том II*, evrak 605, 308.

Bundan sonra benim size inancım kalmamıştır ve ordunuzu da Şeki’de barındırmak istemiyorum”.⁹⁸¹ Bu sözlerin ardından Rus ordusu Şeki Hanlığı’ndan çıkmıştır.

Rus ordusunun Şeki Hanlığı’ndan çıkarılması dönem ve Kafkasya için çok önemli bir vaka olmuştur. Selim Han’ın Rus ordusunu Şeki’den çıkarması Rusların Kafkasya’daki nüfuzuna çok büyük bir darbe vurmuştur. Oluşmuş sonuçların ortadan kaldırılması ve Şeki Hanı’nın bu davranışından dolayı cezalandırılması Rusları bir hayli zor duruma sokmuştur.⁹⁸² Kendi başarısının değerini anlayan Selim Han mutlaka Ruslar tarafından saldırıya uğrayacağına anlamış, bu amaçla kendisine ordu toplamış ve savunmaya hazırlanmıştır. Bu olaylardan sonra Kafkasya’ya yeni başkumandan olarak Gudoviç atanmıştır.⁹⁸³

Bundan sonra 1806 yılında Rus ordusu Kuba’ya doğru yönelmiştir. Rus ordusunun geldiğini duyan Kuba halkı dağlara çekilmiş, onların da başında Şeyh Ali Han durmuştur. Rus ordusu, Kuba’ya girerek Şeyh Ali Han’ı ömürlük Kuba Hanı olmaktan men ettiğini, Kuba Hanlığı’nın da ortadan kaldırılarak Rusya’ya birleştirildiğini ilan etmiştir.⁹⁸⁴ Kısa süre sonra Bulgakov, yönetimdeki zorlukları ve ordusunun sürekli saldırıya uğrama ihtimalini de göz önünde bulundurarak yanlış karar verdiğini anlamış; yönetimi Şeyh Ali Han’a bırakarak bunun geçici bir yönetim olduğunu vurgulamıştır.⁹⁸⁵

Azerbaycan’ın büyük kısmının işgalini bitiren Ruslar bu defa ordularını Şeki Hanı Selim Han’a doğru yönlendirmiştir. Komutan Nebolsin kendi ordusuyla Selim Han’a saldırmıştır.⁹⁸⁶ Şeki Hanı yerli ahalinin yardımına güvenerek Rus ordusuna, karşı koymuştur. Ama uzun süren çarpışmadan sonra Şekililer daha fazla dayanamayıp kaleye çekilmek zorunda kalmışlardır. Lakin her ne kadar savunma yapıldıysa da,

⁹⁸¹ Николай Фёдорович Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе, Том V* (Санкт-Петербург: Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887), 59.

⁹⁸² Дубровин, *История, Том V*, 61.

⁹⁸³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 41.

⁹⁸⁴ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 43.

⁹⁸⁵ Берже, *Акты, Том III*, evrak 743, 393.

⁹⁸⁶ Ağa Fateh, *Şeki Xanlarının*, 15.

Ruslar kaleyi işgal etmiştir.⁹⁸⁷ Selim Han ve yandaşları şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Hanlığın yöneticiliği onun kardeşi Feth Ali Han'a verilmiştir.⁹⁸⁸

1806 yılının sonunda Ruslar Azerbaycan'da kendilerine itaat etmeyen neredeyse bütün hanları yönetimden uzaklaştırmıştır. Gudoviç'in emriyle Şeki'nin yöneticisi ilan edilen Feth Ali Han yönetimden uzaklaştırılmış ve yerine Hoy'lu Cafer Kulu Han atanmıştır. Cafer Kulu Han gelir gelmez Kürekçay Anlaşması'nı imzalamıştır. Anlaşmadan sonra oluşacak herhangi bir ayaklanmayı da Şeki Hanı kendisi yatıştırmakla yükümlü olmuştur.⁹⁸⁹

Kuba Hanlığı'ndaki durumlar da aynıdır. Şeyh Ali Han Ruslara boyun eğmek istemediğinden yönetimden alınmıştır. Bulgakov, şehirdeki bey ailelerinin birkaçından esir alarak şehrin yönetimi Rus subayının yetkisinde olacak şekilde oluşturulmuş beyler kuruluna bırakmıştır. Kuba şehrine ise Hacı Bey'i naip ilan etmiştir. Giderken ise Şeyh Ali Han'ı Kuba yönetimine bırakmamayı ve ilk fırsatta onu tutmayı söylemiştir.⁹⁹⁰

Hem Şeki'de hem de Kuba'da yönetimin han soyundan gelmeyen birilerine verilmesi halk arasında şaşkınlığa sebep olmuştur. Bu durumda halk yeni yöneticileri tanımak istemiş ve eski hanların ne zaman geri döneceğini beklemeye başlamışlardır. Yerlerde dayanağı olmayan yeni yöneticiler, çıkan karışıklıklar zamanı sürekli Rus Hükûmetine başvurmuş ve Ruslar da bu durumu kullanarak yeni işgal ettikleri arazileri kolaylıkla idare etmiştir.⁹⁹¹

Kuba Hanı Şeyh Ali Han'ın yönetimden uzaklaştırılması aslında Rusların işine yaramamıştır. Şeyh Ali Han halen Hanlığı yönetmeye devam etmiştir. Şeyh Ali Han vergi toplamış hatta darphane bile çalıştırmıştır. Yeni atanan naip Hacı Bey ise onunla baş etmekte zorluk çekmiştir.⁹⁹² Şeyh Ali Han ise Surhay Han'la birlik olup Rus ordularına saldırmaya devam etmiştir.⁹⁹³ Şirvan Hanı Mustafa Han, Şeyh Ali Han'dan intikam almak amacıyla Rus ordusuyla birlik olup 1806 yılında Kuba eyaletine

⁹⁸⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 44.

⁹⁸⁸ Hacı Seyid Əbdülhəmid, "Şəki xanları və onların nəşilləri" (Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1993), 22.

⁹⁸⁹ Берже, *Акты, Том III*, evrak 389, 272.

⁹⁹⁰ Берже, *Акты, Том III*, evrak 58, 36.

⁹⁹¹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 46.

⁹⁹² Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 47.

⁹⁹³ Дубровин, *История, Том V*, 82.

saldırmıştır. İlk başta yenilgiye uğrayan Şeyh Ali Han geri çekilmek zorunda kalmış, daha sonra ise Dargin eyaletinden kendine ordu toplayarak geri gelmiş ve Kuba eyaletini geri almıştır.⁹⁹⁴ Rusların elinde ise yalnızca Kuba şehri kalmıştır. Şeyh Ali Han, artık İran'dan yardım beklemeye başlamıştır. Bu amaçla Şah'ın en yakın adamı Mirza Şefi'ye, hala Ruslara karşı direnmeye devam ettiğini, Kubalıların da yeniden ona sadık olduklarını, ahalinin artık Ruslardan bıktığını ve eğer ki Şamahı'ya gelirse bu toprakları Ruslardan geri almanın sıkıntı olmayacağını ulaştırmıştır.⁹⁹⁵

1807 yılının Ocak ayında Kuba Hanlığı'nın yönetimini Guriyev'e devreden Gudoviç, Şeyh Ali Han'ı yenmek için hazırlıklara başlamıştır. Bu amaçla o diğer yerli Hanları da Şeyh Ali Han'a karşı olan savaşına dâhil etmiştir. Gudoviç, Şeyh Ali Han'la diğer hanların ilişkilerini bozmaya ve daha sonra onların Ruslara karşı birleşme ihtimalini de hiçe indirmeye çalışmıştır. Ama Gudoviç, Rus ordusu buralardan çekildikten sonra ahalinin Ruslara karşı hiç de iyi niyetli olmayacaklarıyla ilgili bilgi aldığından bu işten vazgeçmiştir.⁹⁹⁶

Selim Han'ın Şeki Hanlığı'nın yönetiminden uzaklaştırılması da Rusları bir hayli zora sokmuştur. Rusların yeni tayin ettiği Cafer Kulu Han, yerli halk içerisinde bir türlü destek bulamamıştır. Hatta tam tersi Ruslar Cafer Kulu Han'ın yerli halk tarafından öldürülmesinden korktuğu için orada Han'ın tehlikesizliğini sağlamak için ordu bulundurmıştır. Akabinde Gudoviç, Rus ordusuna da Cafer Kulu Han'a her türlü yardımda bulunulmasını emretmiştir.⁹⁹⁷

Şeki Hanlığı'nın yönetimi değiştikten sonra halk bu duruma itiraz olarak ayaklanma başlatmıştır. İlk olarak ayaklanma Aşağı ve Yukarı Göynük ve Burjini köylerinde başlamıştır. Diğer köyler de onlara katılmak için isyancıların ilk zaferini beklemiştir. İsyancıların başında ise Yüzbaşı Sultan Murad durmuştur. Bu ayaklanmayı bastıramayacağını anlayan Cafer Kulu Han, Rus ordusundan yardım istemiştir. İsyanı yerinde boğmak ve diğer köylere de gözdağı vermek amacıyla Rus komutan ordusuyla isyancıların üzerine yürümüştür. Bunun yanı sıra İlisu Sultanı da kendi birliğiyle Rus

⁹⁹⁴ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 47.

⁹⁹⁵ Берже, *Акты, Том III*, evrak 740, 389.

⁹⁹⁶ Берже, *Акты, Том III*, evrak 543;656, 299; 353.

⁹⁹⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 48.

ordusuna birleşmiştir.⁹⁹⁸ Tabii ki bu durumda isyancıların bu ordu karşısında durabilmesi için onlara silah ve askerî güç lazım olmuştur. Ama üç köyün ayaklanmış ahalişi bunun karşısında duramamış ve geri dağlara çekilmek zorunda kalmışlardır. Birkaç günden sonra ayaklanma yatıştırılmış ve Yüzbaşı Sultan Murad ele geçirilmiştir. Ayaklanma yatıştırılsa da yerli ahali bir türlü sakinleşmemiş ve sonuçta Gudoviç, Cafer Kuku Han'ı Şeki'den çıkarmak zorundan kalmıştır.⁹⁹⁹

1807 yılında Gudoviç Şeki'deki Rus ordusu komutanı Grekov'a şunları yazmıştır: “Şeki halkı, Selim Han'a mektup yazarak bin İranlı ile Şeki'ye gelmeyi, Rus ordusunu yenmeyi ve tahta oturmayı önermişler.” Bu mektuba cevap olarak da Şeki Hanlığından Rus ordusunun sayı artırılmış, sınır kontrolleri sıkılaştırılmıştı.¹⁰⁰⁰

Gudoviç, Şeki Hanlığı'nda oluşacak yeni bir ayaklanmanın önünü almak ve ahaliyi ayaklanmadan alıkoymak için, herhangi bir ayaklanma durumunda çok sert olacağını ve isyancıları çok sert cezalandıracağını söylemiştir. Bunun yanı sıra Gudoviç, Cafer Kulu Han'la Şamahı Hanı Mustafa Han arasındaki anlaşmazlığın Rusya'nın nüfuzuna zarar vereceğini bildiği için hanların arasını yapmayı başarmıştır.¹⁰⁰¹

Cafer Kulu Han diğer hanların uyarısına aldırmadan sürekli Rusların hizmetini yapmış ve ahaliye, karşı olmuştur. En sonunda isyancıların saklanabilecekleri kaleleri yıktırma emrini vermiştir. Bu kaleler içerisinde Şeki Hanlığı'nın en önemli kalelerinden olan, zamanında Hacı Çelebi Han'ın Nadir Şah'tan korunduğu “Gelirsin Görürsün Kalesi” de vardır.¹⁰⁰² Bu fikri Gudoviç beğenmiş ve bunu yaparak ahalinin ayaklanmasının önünü alabileceğini düşünmüştür.

Lakin bu durum ahaliyi durduramamış tam tersi, 1808 yılında yeniden ayaklanma başlamıştır. Bu ayaklanmada Ağdaş ahalişi daha üstün olmuştur. Ama onların da başında Selim Han'ın Şeki'ye gönderdiği akrabası Mahmut Ağa durmuştur. İsyancılar zafer kazandığı takdirde Selim Han da kendi ordusuyla onları birleşmeyi düşünmüştür.¹⁰⁰³ Lakin ayaklanma istenilen sonucu vermemiştir. Top saldırıları

⁹⁹⁸ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 48.

⁹⁹⁹ Берже, *Акты, Том III*, evrak 501, 279.

¹⁰⁰⁰ Берже, *Акты, Том III*, evrak 504, 280.

¹⁰⁰¹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 49.

¹⁰⁰² Берже, *Акты, Том III*, evrak 511, 286.

¹⁰⁰³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 49.

sonucunda yenilgiye uğrayan isyancıların bir kısmı kaçmak zorunda kalmış, geriye kalan kısmı ise esir alınmıştır.

Gudoviç, Cafer Kulu Han'dan esir alınmışlara kalede herkesin gözü önünde ceza verilmesini istemiştir. Diğer taraftan eğer ki esir alınanların içerisinde han soyuna mensup kişiler varsa da onlar Sibiry'a sürülmek için Tiflis şehrine gönderilmiştir. Akabinde Selim Han'a yardıma gitmek için Kür Nehri'ne yaklaşan herkesin Tiflis şehrine gönderilmesiyle ilgili emir verilmiştir. Bu işte Cafer Kulu Han'a, Rus ordu komutanı Lisaneviç yardım etmiştir.¹⁰⁰⁴

Bu zaman Azerbaycan'ın diğer hanlıklarında da durum neredeyse aynı olmuştur. Rus Hükûmeti ya konuşmalar ya da işgal yoluyla hanlıkların topraklarını ele geçirmiştir. Kuba ve Şeki hanlıklarında olaylar pek istedikleri gibi oluşmasa da Rus Hükûmeti isteğine ulaşmıştır. Artık sıra Rusların çok önem verdiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarına gelmiştir. Rus Hükûmeti ne pahasına olursa olsun bu hanlıkları ilhak etmek niyetinden vazgeçmemiştir.

Revan ve Nahçıvan hanlıklarını barış ve anlaşmalar yoluyla elde edemeyeceğini anlayan Rusya Hükûmeti, en sonunda işgal planına başvurmuştur. 1808 yılında Revan Hanlığı'na yürüyüş planları hazırlanmıştır. Rus Hükûmeti, Revan Hanlığı'ndaki durumları ve Rusya ile ilgili ahali arasındaki fikirleri öğrenmek için Revan'a, Kars'a ve Erzurum'a adamlar göndermiştir. Bütün işleri casusluk yapmak olan bu kişilere Şeki Hanı'nın oğlu Küçük Bey de katılmıştır.¹⁰⁰⁵

1808 yılının Eylül ayında Gudoviç, ordusuyla birlikte Nahçıvan Hanlığı'na doğru yürüyüşe başlamıştır.¹⁰⁰⁶ Nahçıvan şehrinin işgali ise General Nebolsin'e bırakılmıştır. General Nebolsin, ekim ayının başında Karabağ'dan yürüyüşe başlamıştır. Şeki Hanı da ordusuyla Nahçıvan'a gitmiştir ve daha öncesinde bu yürüyüşe katılmayı kendisi istemiştir.¹⁰⁰⁷

Revan Kalesi bu zamanda iyice onarılmış ve savunmaya hazırlanmıştır. Rus Albay Koçnev de Revan Hanı'nın safına geçmiştir. O da savunma işine yardım etmiştir.

¹⁰⁰⁴ Берже, *Акты, Том III*, evrak 515, 265.

¹⁰⁰⁵ Берже, *Акты, Том III*, evrak 519, 267.

¹⁰⁰⁶ Дубровин, *История, Том V*, 209.

¹⁰⁰⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 51.

Rusların saldırı planlarından haberdar olan Revan Hanı Hüseyin Kulu Han, kardeşi Hasan Hanı birliğiyle birlikte kalede bırakmış, kendisi ordusuyla Ruslarla karşılaşmıştır. İlk başta yenilgiye uğrayan Hüseyin Kulu Han geri çekilmiştir. Rus ordusu Eçmiedzin'i tutmuş ve buradaki Ermeni papazlar bu durumdan çok memnun kalmışlardır.¹⁰⁰⁸

1808 yılın Ekim ayında Ruslar Revan Kalesi'ni ablukaya almıştır. Kaledekileri her taraftan kuşatan Gudoviç, Hasan Han'dan kaleyi teslim etmesini istemiştir. Öte yandan da Hüseyin Kulu Han, ablukayı yarmaya ve Rus ordusuna darbeler vurmaya çalışmıştır. Buna karşılık olarak Gudoviç, kalenin ablukasını geçici olarak durdurmuş ve ordunun büyük kısmını Hüseyin Kulu Han'ı takip etmesi için göndermiştir. Han da kendi ordusunu korumak amacıyla İran tarafına geçmiştir. Gudoviç'in defalarca kaleyi teslim etme taleplerine cevap olarak Revanlıların Rus ordusuyla hem kalenin içinde hem de dışında savaşmaya hazır olduklarını ve kaleyi teslim etmeyeceklerini bildirmişlerdir.¹⁰⁰⁹

Revan Kalesi'nin kuşatması devam ederken kasım ayının başında Nahçıvan Hanlığı, Ruslar tarafından işgal edilmiştir.¹⁰¹⁰ Nahçıvan Hanı, halk içerisinde çok sevilen Kelb Ali Han 1808 yılında yönetimden alınarak ailesiyle birlikte İran'a sürüldüğünden, Nahçıvan'ın savunması yapılamamıştır. Oğlu Şih Ali Bey ise kendi adamlarıyla Karabağ'a kaçarak Ruslara birleşmiş ve Rusların Nahçıvan'a geldikleri zaman onların yanında olmuştur.¹⁰¹¹ Sonuçta Nahçıvan Hanlığı işgal olunmuş ve hanlığın topraklarını bırakıp gitmek zorunda kalan bütün ahaliye, geri dönmeleri için beyanda bulunmuştur.

Nahçıvan'ın işgal haberi, akabinde de kaleye giden suyun kesilmesi ne olursa olsun Revan savunmacılarını yıldırmamıştır. Lakin kışın yaklaşması sonucu zor durumda kalan Rus ordusu, kaledekilerden de teslim olmakla ilgili olumlu bir cevap almayınca sonunda saldırmaya başlamıştır.¹⁰¹² Saldırı zamanı Revanlılar, Rusları geri püskürtmeye başlamıştır. Sonuçta çok sayıda kayıp veren Ruslar, saldırıyı durdurmak

¹⁰⁰⁸ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 51.

¹⁰⁰⁹ Берже, *Акты, Том III*, evrak 460, 249.

¹⁰¹⁰ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918 -1921)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001), 3.

¹⁰¹¹ Берже, *Акты, Том III*, evrak 476, 267.

¹⁰¹² Adıgözəl Bəy, "Qarabağnamə", 86.

zorunda kalmıştır.¹⁰¹³ Saldırı sonrası Rus askerleri arasındaki durum o kadar korkunçmuş ki yeniden bir saldırı söz konusu olamazmış.¹⁰¹⁴ Kaleyı teslim etmek taleplerine de olumsuz cevap veren Hasan Han2dan umudunu kesen Gudoviç, çaresiz kalarak Nebolsin'den Rus ordusuyla gitmek isteyen halkı da kendisiyle beraber Karabağ'a götürmesini istemiştir. Kışın gelişıyle yağın güçlü kar sonucu zar zor bir şekilde yarıdan çoğu ölmüş olan Rus ordusu, geri dönmeyi başarmıştır.¹⁰¹⁵

Revan Hanlığı'nda bir başarıya ulaşamayan, bunun aksine askerlerinin hepsinin ölmesinden ramak kala kurtulan Rus ordusu yeniden Kuba Hanlığı ve Şeyh Ali Han'la ilgilenmeye başlamıştır.

Ruslara karşı savaşıan Şeyh Ali Han, Kuba ve Derbent'te onların yerleşmesine bir türlü izin vermemiştir. Sürekli komşu hanlıklar da Ruslara karşı kıskırtmış ve bu amaçla Osmanlı ve İran'dan yardım istemekten çekinmemiştir. Yerli halk tarafından desteklendiği için de her zaman kendisine yandaşlar toplamayı başarmıştır. Gudoviç'in onu yakalamasıyla ilgili planları hüsrana uğramış, Şey Ali Han ise Şamahı Hanı Mustafa Han'la çarpışmada onu yenilgiye uğratmıştır.¹⁰¹⁶ Şeyh Ali Han'ın bu tavırlarından rahatsız olan Rus ordu komutanı, Tihinovski komutasındaki ordunun yanı sıra Şirvan ve Şeki askerlerini de yanına alarak Şeyh Ali Han'a saldırmıştır. Saldırı sonucu yenilgiye uğrayan Şeyh Ali Han ve adamları ormana doğru çekilmişlerdir. Zafer sonucu Kuba şehrine girmeyi başaran Tihinovski Beyler ve ahaliye, Şeyh Ali Handan yüz çevirmeyi ve Rusya himayesine girmeyi önermiştir. Tabii ki Tihinovski umduğu gibi ahali onun dinlememiş ve savunmaya geçmişlerdir. Sonunda Şeyh Ali Han'ın yenilgiye uğramasını fırsat bilen Ruslar, Kuba şehrini yeniden işgal etmiş, yönetimi Bakü valisine vermiştir.¹⁰¹⁷

Dağıstan'a gitmek zorunda kalan Şeyh Ali Han kendisine çok sayıda ordu toplamış ve 1809 yılında yeniden Kuba Hanlığı'na sahip çıkmak için saldırıya geçmiştir.¹⁰¹⁸ Şeyh Ali Han'ın saldırıları karşısında dayanamayan Rus ordu komutanı, acil olarak Bakü'den takviye yardım istemiştir. Bundan haberi olan Şeyh Ali Han

¹⁰¹³ Бутков, *Материалы*, Ч. 3, 390.

¹⁰¹⁴ Дубровин, *История*, Том V, 224.

¹⁰¹⁵ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 52.

¹⁰¹⁶ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 52.

¹⁰¹⁷ Берже, *Акты*, Том III, evrak 753, 398.

¹⁰¹⁸ Берже, *Акты*, Том III, evrak 758, 402.

gelecek olan işgalci ordunun buradaki orduyla birleşmesinin karşısını almak için Şabran yakınlarında Rus ordularına saldırmıştır. Bakü'deki Rus ordu komutanı Guryev, hemen orduyla Kuba Hanlığı'na doğru yola çıkmıştır. Buna cevap olarak Şeyh Ali Han yeniden Tabasaran'a geri çekilmiş, Kuba şehrine giren Rus ordusu komutanı ise yönetimi, hanlıkların işgali zamanı Ruslara yakından hizmet eden II. Mirza Muhammed Han'a vermiştir.¹⁰¹⁹

Bakü'nün yeni atanmış yöneticisi Repin Şeyh Ali Han'ı yakalatmak için para teklif etmiş ve bu amaçla da Dağıstan yöneticilerini görevlendirmiştir. Lakin Şeyh Ali Han, bu durumla ilgili bilgi aldığından bir kez daha onların planlarını boşa çıkarmıştır. O da buna karşılık olarak Surhay Han'la anlaşarak Kuba Hanlığı'nı geri almak için fırsatlar aramaya başlamıştır. Bir türlü işin içinden çıkamayan Repin, Kuba halkının da Şeyh Ali Han'ın yanında olduğunu anladığı zaman hemen Gudoviç'e yeni ordu göndermesi için ricada bulunmuştur.¹⁰²⁰

Şunu söyleyebiliriz ki bu dönem Rusların Kuba Hanlığı'ndaki yönetimi, hiçbir yaptırım gücü olmayan oyuncak bir yönetim olmuştur. Bu durumu şu şekilde açıklayabiliriz hâlâ Şeyh Ali Han'ı destekleyen ve her fırsatta ona yardımcı olan yerel halk, uzun süre Şeyh Ali Han'ın arkasında olmuş ve onu korumuştur. Kuba Hanlığı'nın ahalisi Rusların ne yönetimini tanımış ne de onlara vergi vermiştir.¹⁰²¹

Revan Hanlığı'nın işgalinde başarısızlığa uğrayan Gudoviç, Kuba Hanlığı'nın da işgalinde hiçbir sonuca varamayınca Rus Hükûmeti onu 1809 yılında Tormosov'la değiştirmek zorunda kalmıştır. Komutasında çok sayıda Rus askeri olan Tormosov, yerli hanların da desteğini alarak Kafkasya'ya ilk ayak bastığında Şeyh Ali Han'a karşı planlar kurmaya başlamıştır.¹⁰²²

Ruslar, Şeyh Ali Han'ın yakalanması işini para ve hediye karşılığında yaptırmayı düşünmüşlerdir. Lakin Rus Hükûmeti hiçbir sonuca varamamış ve sonuçta

¹⁰¹⁹ Bakıxanov, *Gülistan-i İrem*, 226.

¹⁰²⁰ Берже, *Акты, Том III*, evrak 758; 760, 402; 403.

¹⁰²¹ Берже, *Акты, Том III*, evrak 760.

¹⁰²² Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 53.

Şeyh Ali Han'a Rus himayesini kabul ettirerek Kuba Hanlığı yönetiminin ona verilmesi planını, uygulamaya sürmüştür.¹⁰²³

1809 yılının Mayıs ayında Şeyh Ali Han Derbent şehrinin yöneticileriyle girdiği çarpışmada onu yenilgiye uğratmıştır. Tormosov bu durumun acil olarak toparlanmasını, her ne pahasına olursa olsun artık Şeyh Ali Han'ın yakalanmasını talep etmiştir. Şeyh Ali Han'ın yaptıklarından nerdeyse bunalıma giren ve elinden fazla bir şey gelmeyen Rus ordu komutanı Repin, Şeyh Ali Han'dan alamadığı hıncını, onun saklandığı ihtimal olunan köye baskın yaparak ahaliden çıkarmıştır. O diğer köyleri de viran etmekle tehdit etmiştir Uygulamaları ve tehditleri ne kadar korkunç olsa da Derbent ve Kuba ahalisinin Rus ordularına saldırmasına mani olamamıştır.¹⁰²⁴

1810 senesinin yazında Kuba'lı Şeyh Ali Han, Tabasaran'da ordu toplamıştır. Kuba Hanlığı'nın önemli beylerinin de onun tarafına geçmesi sonucunda durum iyice değişmiştir. Ahali Rusların Kuba Hanlığı'nı onların himayesini kabul edecek Şeyh Ali Han'a vereceği fikrine binaen, onu Kuba'ya çağırmıştır.¹⁰²⁵ Bu durumu iyice değerlendiren Şeyh Ali Han, Kuba şehri dışında bütün Kuba Hanlığı'nı eline geçirmiştir. Ahali de Şeyh Ali Han'ın tarafına geçmiştir.¹⁰²⁶ Kuba şehrinde bulunan Rus ordusu ise onlara karşı çıkmaya cesaret edememiş, sadece ahaliden silahları toplamakla yetinmiştir. Şeyh Ali Han ise Krız köyünde yeni şehir inşa etmeye başlamıştır.¹⁰²⁷

Olaylar bu şekilde geliştiği için Ruslar da artık Kuba Hanlığı'nın Şeyh Ali Han'a verilmeyeceğini söylemiştir. Buna cevap olarak da Şeyh Ali Han da Rusların kan dökmeden Kuba şehriden çıkmalarını talep etmiştir.¹⁰²⁸ Ruslar, Şeyh Ali Han'ı öldürme işini bu defa da Rus himayesini kabul etmiş Cihangir Han'a vermiştir.¹⁰²⁹

Lakin Rusların şehirden çıkmayacağını anlayan Şeyh Ali Han, şehri ablukaya almıştır. Bakü'den Kuba'ya yardıma gelen Rus ordusunun önünü de Han'ın yandaşları kesmiş ve ordu da geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hatta Bakü'den gelen birliklerin bir

¹⁰²³ Берже, *Акты, Том III*, evrak 988, 578.

¹⁰²⁴ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 54.

¹⁰²⁵ Берже, *Акты, Том III*, evrak 1012, 592.

¹⁰²⁶ Дубровин, *История, Том V*, 371.

¹⁰²⁷ Вакіханов, *Gülistani –İrem*, 207.

¹⁰²⁸ Дубровин, *История, Том V*, 372.

¹⁰²⁹ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том IV* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1870), evrak 1019, 661.

kısmı Şeyh Ali Han'ın tarafına geçmiştir. Durum böyle olunca Derbent'le Bakü'nün ilişkisi kesilmiştir.¹⁰³⁰

Önce Rusların talebine uyarak Şirvan ve Şeki orduları, Şeyh Ali Han'a karşı savaşa da 1810 yılının Eylül ayında onlar da Kuba Hanlığı'na doğru yürümemiştir. Bu zaman Termosov Lisaneviç'ten de yardım almış, onu ordunun başına getirmiştir. Şeyh Ali Han'ın ordusu Rus ordusundan sayca çok olsa da silah sayısı bakımından Rus ordusu çok üstündür. Bu durumda Şeyh Ali Han ordusunu ormana çekerek orda savaşımaya üstünlük vermiştir Şeyh Ali Han'ı bir türlü ele geçiremeyen Ruslar, Kuba'da yakalamış olduğu beyleri çabucak muhakeme ederek hemen Sibiry'a göndermiş, bundan sonra Ruslarla ilgili herhangi bir harekette bulunanları ise derhal şehir meydanında bulunan darağacında astırmıştır. Yönetimi tez bir zamanda Cihangir Han'a vermek isteyen Termosov'u Lisaneviç fikrinden döndürmüş ve yönetim Tixonovski'nin idaresinde üç beyden oluşan kurula verilmiştir.¹⁰³¹

Olaylardan bir sene sonra Şeyh Ali Han, İran'ın yardımıyla 8 binlik ordu toplayarak Gazı Kumuklu Nuh Bey'le birlikte yeniden Kuba'ya saldırmıştır.¹⁰³² Şeyh Ali Han'ı yolda yakalamaya çalışan Rus ordusu 1811 yılının Kasım ayında Şeyh Ali Han'la çarpışmış ve yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰³³ Şeyh Ali Han sonuçta Kuba Hanlığı'nı ele geçirmiştir. Yeni atanmış ordu komutanı Pauliççi, Kuba Hanlığı'na yeniden bir saldırı düzenlenmesi işini komutan Hatunsev'e havale etmiştir. O da ordusuyla Kuba Hanı'nın barındığı Rustov köyüne saldırmıştır. Uzun süren çarpışma sonrasında Şeyh Ali Han, Dağıstan'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Onu takip eden Rus ordusu yol üzerinde bulunan ve Han'a yardım eden köyleri ateşe vermiş, geri döndükten sonra ele geçirdikleri esirleri muhakeme etmek için Bakü'ye göndermiş, Han'a halen yardım eden köylülere ise para cezası kesmiştir.¹⁰³⁴

1810 yılının yazında İran Şahı'nın teklifiyle Rusya ile İran arasında konuşmalar başlamıştır. Konuşmalar zamanı Ruslar, Nahçıvan ve Revan Hanlığı'nı, İran tarafı ise

¹⁰³⁰ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 55.

¹⁰³¹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 55.

¹⁰³² Bakıxanov, *Gülistani –İrem*, 218.

¹⁰³³ Берже, *Акты, Том V*, evrak 237, 170.

¹⁰³⁴ Дубровин, *История, Том V*, 426.

Lenkeran (Talış) Hanlığı'nı kendine istemiştir. Lakin bir türlü anlaşmaya varamayan taraflar sonunda ayrılmıştır.¹⁰³⁵

Revan Hanlığı'nı kendi himayesine almaya çalışan Rusya Hükûmeti, hanlığa arası kesilmeyen yürüyüşler yapmaya başlamıştır. Bu amaçla onlar her türlü zalimliği yapmıştır. Başkumandan, Ordu Kumandanı Lisaneviç'e mektubunda "Revan'lılar bir daha Rusları unutmasınlar diye her türlü zalimliği yapmalarını, onlara korku ve şiddet yaşatmalarını" emretmiştir. Bu mektup sonuçsuz kalmamış, emir gereğinden fazlasıyla hayata geçirilmiştir. Çok sayıda insan öldürülmüş, bir o kadarı da esir alınmıştır.¹⁰³⁶

Yaptıkları zulme rağmen Ruslar, bir türlü Revan Hanlığı'nı işgal edememiştir. Diğer taraftan Ruslar bu yaptıklarıyla İran karşısında boy gösterisi yapmış, onları kendi sınırlarını korumak zorunda bırakmak istemiştir. Rusya işgali zamanı onlara karşı savaşımayan ahali, kendi evlerini, yuvalarını bırakmak ve göç etmek zorunda kalmıştır. Revan Hanlığı'na karşı yapılan yürüyüşten sonra bu durum daha yaygın bir hâl almıştır. Nahçıvan'a yürüyüş zamanı Rus komutan, Nebolisin'e yol göstererek yardım etmiş Şih Ali Bey de sonunda onlardan yüz çevirmiş ve İran'a kaçmıştır.¹⁰³⁷

1813 yılının sonlarında İran Şahı'nın resmî temsilcisi Mirza Safi, Rusya Hükûmeti'ne, konuşmalar için hazır olduklarını bildirmiştir. 27 Eylül'de Karabağ'da Zeyve Nehri'nin kıyısındaki Gülistan köyünde İran'la Rusya arasında konuşmalar başlamıştır. Konuşmalara İran tarafından Mirza Abdul Hasan Han Şirazlı, Rusya tarafından ise başkumandan I. Nikolo Rtişşev katılmıştır. Konuşmalar sonucunda 22 Ekim'de taraflar, 2 maddelik bir anlaşma imzalamışlardır. 2. maddeye göre "taraflar tuttukları toprakları sahiplenmiştir" ve bu da "Rusya'nın Karabağ, Gence, Şeki, Şirvan, Derbent, Kuba, Bakü ve Lenkeran (Talış) hanlıklarının, yanı sıra Dağıstan ve Gürcistan'a sahip da olması" demektir.¹⁰³⁸

İran ve Rusya arasında imzalanan Gülistan Anlaşması, sonunda her iki devlet tarafından kabul edilmiş ve tasdiklenmiştir. Buna rağmen bazı toprakları hâlâ geri alma için umudunu kaybetmeyen İran Şahı, eskiden İngiltere sefiri olan Mirza Abdul Hasan'ı

¹⁰³⁵ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 57.

¹⁰³⁶ Берже, *Акты*, Том IV, evrak 170; 172, 119.

¹⁰³⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 56.

¹⁰³⁸ Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", 62.

Petersburg'a göndermiştir. Lakin hiçbir başarı elde etmeyen sefir geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁰³⁹

Rusların Kafkasya'yı işgal planlarını durmadan hayata geçirmiştir. Nerdeyse Azerbaycan'ın bütün Kuzey Hanlıklarının işgalini bitirmiştir. Ama buna rağmen yerlerdeki isyanlar da bir türlü bitmek bilmemiştir. 1814 yılında Şeki Hanlığı'nda isyan başlamıştır. Şeki Hanı Cafer Kulu Han'ın ölümünden sonra halkla hükûmet arasındaki anlaşmazlık daha da keskin bir hâl almıştır. Eski Han'ın küçük oğlu İsmail Han yeni yönetici olarak atanmıştır. Bir türlü yerel halkla anlaşamayan yeni atanmış Han onlara karşı nefretle ve amansızca davranmıştır. Bu davranışların sonucunda ise Şeki Hanlığı'nda isyan baş vermiştir. İsyancılar, Han'ı ve yönetimi tanımadıklarını bildirerek isyanı sürdürmekte ısrarcı olmuştur.¹⁰⁴⁰

Bunu yaparak onlar kendilerine ne kadar güvendiklerini ve aslında Han'ın Şeki'de hiçbir nüfuza sahip olmadığını, yalnızca güç hesabına yönetimi idare ettiğini göstermişlerdir.¹⁰⁴¹ Durumun farkında olan Rus Hükûmeti kaledeki orduyu savaşa hazır tutarak isyanın önderlerinden birkaçını konuşmak için davet etmiştir. Lakin konuşmalara gelenler hemen hapsedilmiş, isyancılara da direnişi durdurmaları için haber gönderilmiştir. Tabii ki isyancılar direnişi durdurmazlarsa Rus Hükûmeti'nin onlara karşı nasıl davranacağını ve başlarına neler geleceği ile ilgili bilgiye sahip olmuşlardır. Durum böyleyken isyancılar, kale içerisinde direnmenin faydasız olduğunu anlamış ve Şeki şehri dışında toplanmaya karar vermiştir. Rus ordusu buna cevap olarak topla yerli halka saldırmış ve isyanın yayılmaması için Şirvan'daki Rus ordu komutanı General Ahverdov ordusuyla Şeki'ye gitmiştir. Bu baskı sonucunda isyancılar geri çekilmek zorunda kalmış, silahlı isyanı bırakarak Tiflis'e, Han'ı şikâyet etmek için birkaç kişilik heyet göndermiştir.¹⁰⁴²

Çar I. Aleksandr Kafkasya'daki isyanlardan, sonunda sıkılmış ve Sisyanov'dan sonra (Pauliççi, Tormosov, Rtişşev) bir türlü Kafkasya'yı yönetmek amacıyla güvenilir

¹⁰³⁹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 60.

¹⁰⁴⁰ Берже, *Акты, Том V*, evrak 667, 556.

¹⁰⁴¹ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 60.

¹⁰⁴² Берже, *Акты, Том V*, evrak 667, 556.

bir başkumandan bulamadığı için çok üzölmüştür. En son I. Aleksandr Kont Yermalov'u Kafkasya'nın başkumandanı olarak atamıştır.¹⁰⁴³

Bu dönemde Kuba ve Derbent hanlıkları elinden alınan Şeyh Ali Han, Derbent'te kendine çok fazla yandaş toplamış; Akuşa Kadısı, Gazı Kumuk ve Avar hanları ile birlikte hareket etmiştir. Bu birlik sayesinde Ruslar ne Kuba ne Derbent Hanlığı'nda barınabilmiş ne de Dağıstan'ın içerilerine doğru gidebilmiştir. Bunu Kafkasya'nın yeni Başkumandanı Yermalov, Çar'a yazdığı mektubunda da "Şeyh Ali Han yüzünden Kafkasya'nın Derbent'le olan ilişkisi kesilmiş ve ticaret yürütölememiştir." diye iletmiştir.¹⁰⁴⁴

1819 yılında Şeyh Ali Han'ın Kuba'ya saldıracağı haberi yayılmaya başlamıştır. Bu haberi duyan yerli halk ve Han'ı sevenler olayları takip etmiştir. Ruslar ise saldırının önünü almak için Tabasaran'a ordu çıkarmış, Han'ın yandaşı olan beyleri kaleye hapsederek yönetimindeki köyleri de ellerinden almıştır. Bütün bu tedbirlere rağmen Kuba Hanlığı'nda Şeyh Ali Han'a karşı koyacak kimseler olmamıştı. Rus Hükûmeti burada ordusundaki askerlerin sayısını artırmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁴⁵

1819 yılının yazında Rus ordusu, komutan Pestel'in kumandasında Şeyh Ali Han'ın olduğı Akuşa'ya gitmiş ve Başlı köyüne saldırmıştır. Burada Şeyh Ali Han'ın çok sayılı ordusuyla karşılaşmış Rus ordusu tamamen yenilgiye uğramıştır. Şeyh Ali Han'ın zaferini bütün Dağıstan halkı kutlamıştır.¹⁰⁴⁶ Rus ordusu ise Derbent şehrine geri çekilmek zorunda kalmıştır.

1819 yılında Rus ordusu bu defa da komutan Medetov ve Pestel'in ortak komutasında Şeyh Ali Han ve yandaşlarına karşı saldırıya başlamıştır. Şeyh Ali Han'ın yandaşları Avar Hanı, Mehtuli Hasan, Karakaytak Usmisi olmuştur.¹⁰⁴⁷ Şeyh Ali Han yandaşları, Rusya'nın himayesinde olan Tarkovlu vilayetine baskın yaparak oradan Kuba Hanlığı'na doğru yürüyüş etmeyi planlamıştır. Düşükleri durumun ciddiyetinin farkına varan komutan Yermalov hemen Akuşa'ya saldırmıştır. Bu saldırı zamanı Şeyh

¹⁰⁴³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 62.

¹⁰⁴⁴ Козубский, *История города Дербента*, 156.

¹⁰⁴⁵ А.П. Берже, *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VI, II.* (Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1875), evrak 241, 105.

¹⁰⁴⁶ Козубский, *История города Дербента*, 157.

¹⁰⁴⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 66.

Ali Han ve yandaşları baskıya dayanamamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu yenilgiden sonra dağlara çekilen Şeyh Ali Han, 25 Mayıs 1822 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁴⁸

Uzun zamandır Şeki Hanlığı yönetiminde olan İsmail Han'ın, yönetime uygun olmaması belli olduğundan onun faaliyetleri kısıtlanmaya başlamıştır. En sonunda 1818 yılında Rus ordusu hanlığı tamamen ele geçirmek ve İsmail Han'ın Şeki sınırları dışına çıkmasını engellemek için emir almıştır.¹⁰⁴⁹ Han'ı ortadan kaldırırken onu Rusya'ya sadakatsizlikle veya İran'la işbirliği yapmak gibi bahanelerle suçlayamayacağını anlayan Ruslar, çözüm yolunu Han'ın hareketlerini kısıtlayarak onu aşağılamakta görmüştür. Artık İsmail Han'ın bu durumun ne zaman sonlanacağını beklemekten başka çaresi kalmamıştır. İsmail Han'ın bekleyişi uzun sürmemiş, 1819 yılında komutan Medetov, İsmail Han'a ordusuyla birlikte Dağıstan seferine katılmasını istemiştir. Kısa bir süre içerisinde İsmail Han aniden hastalanarak Nic köyünde vefat etmiştir.¹⁰⁵⁰ Herkesin dilinde Han'ın Ruslar tarafından zehirlenerek öldürüldüğüne dair söylentiler dolaşmaya başlamıştır ki duruma Şirvan beyleri açıklık getirmiş ve olayı doğrulamıştır.¹⁰⁵¹ İran yönetimi bile bu durumla ilgili düşüncelerini paylaşmaktan kaçınmamış “İsmail Han, yanındaki Rus memurlar tarafından zehirlenmiştir.” diye bir beyanname de yaymışlardır.¹⁰⁵²

Olayların bu şekilde patlak vermesinden rahatsız olan Rus Hükûmeti sonuçta oluşabilecek herhangi bir sıkıntının önünü almak için hemen orduyla Şeki Hanlığı'na girmiş ve Hanlığın varlığına son vermiştir. Böylece 100 yıllık bir tarihe sahip olan Şeki Hanlığı ortadan kaldırılmış, yerine “Komendantlık Usul İdaresi” oluşturulmuştur.¹⁰⁵³ Şeki Hanlığı Azerbaycan tarihinde çok önemli rol oynamıştır. Hanlığın kurucusu Hacı Çelebi, dönemin en güçlü hanlarından biri olmuş, bütün Azerbaycan'ı kendi bayrağı altında birleştirme siyaseti yürütmüştür.

Şeki Hanlığı'nın varlığına son verildikten sonra Han'ın akrabaları, yakın adamları ve hizmetçileri de Şeki'den çıkarılarak Hoy şehrine gönderilmiştir. Rus

¹⁰⁴⁸ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 67.

¹⁰⁴⁹ Берже, *Акты, Том VI, I*, evrak 1090, 733.

¹⁰⁵⁰ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 67.

¹⁰⁵¹ Берже, *Акты, Том VI, I*, evrak 1113, 749.

¹⁰⁵² Михаил Николаевич Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии* (Москва: Красная новь, 1923), 186.

¹⁰⁵³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 67.

ordusu, Han'ın Ermeni asıllı hizmetçilerine dokunmamış, onların Şeki'de kalmasına müsaade etmiştir. Göç zamanı gidenlerin mal varlıkları ellerinden alınmış, Han'ın ailesinin mal varlığı ise Rus askerleri tarafından talan edilmiştir.¹⁰⁵⁴

Hanlık yönetimi ortadan kaldırılarak yerine Komendantlık sistemi getirilmiştir. Ama bu sistemin askeri yönetimden hiçbir farkı olmamıştır. 1826 yılında Azerbaycan'da Rus Hükûmeti esaslı yeni yönetim olan Komendantlığa karşı arası kesilmeyen isyanlar oluşmuştur. Azerbaycan hanlıklarının neredeyse hepsini işgal eden Ruslar, artık İran'la yakınlaşmaya başlamıştır. Hatta Rusya bazen İran'a karşı çok hoşgörülü davranmıştır ki bunda esas sebebi Revan ve Nahçıvan hanlıklarını işgaline hazırlık içerisinde olmasından ileri gelmiştir.¹⁰⁵⁵

Bu dönemde Azerbaycan'da Rus Hükûmeti'ne karşı yeniden isyan başlamıştır. İsyandan önce Azerbaycan'da Rusların 35 bin kişilik ordusu ve 90 top alayı vardır.¹⁰⁵⁶ Buna rağmen Başkumandan Yermalov, isyanı yatıştırmak ve İran'la olacak savaşa katılmak için Rusya'dan yeni ordu talebinde bulunmuştur. Yukarıda da söylediğimiz gibi Rusya ile savaş hazırlığı içerisinde olan İran ordusuyla ilgili Ruslarda tam bilgi olmadığından, onlar ordu sayısını bilerek çok fazla göstermiş ve savaş sırasındaki başarısızlıklarını İran ordusunun sayı üstünlüğüne bağlamışlardır. Ama İran bu zaman 19 bin 500 kişilik orduya sahiptir.¹⁰⁵⁷ Bu ordunun da büyük bir kısmı Rus işgalinden sonra Azerbaycan'ı bırakıp gitmek zorunda kalan kişilerden oluşmuştur. Azerbaycan'a saldıran Abbas Mirza, aslında Rus zulmünden bıkmış Dağıstan ve Azerbaycanlılardan çok sayıda davet almış ve saldırı zamanı onların elçileriyle de buluşmuştur.

Abbas Mirza'nın gelişiyile isyan daha da canlanmıştır. Ama unutmamak lazım ki isyanın başlaması, yalnızca İran ordusunun Azerbaycan'a gelişiyile ilgili olarak başlamamıştır. Aslında isyan daha önceden "Rus ordularının yerli Müslümanlara karşı yaptıkları zulmün ve amansızca davranmanın sonucunda" başlamıştır.¹⁰⁵⁸ İsyân zamanı eski hanların rolü çok önemli olmuştur. Onlar yerlerdeki kendi adamlarıyla ilişkilerini

¹⁰⁵⁴ Покровский, *Дипломатия*, 186.

¹⁰⁵⁵ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 78.

¹⁰⁵⁶ Василий Александрович Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ II* (Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1887), 691.

¹⁰⁵⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 79.

¹⁰⁵⁸ С. К. Бушуев, *Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России* (Москва: Московский университет, 1955), 175.

kesmemiş, olup bitenleri onlardan öğrenmiş ve onlar sayesinde halka emirler göndermiştir. Halk da hanların onlara ilettikleri emirlerini severek yapmıştır. Hatta ilk kez hanların sayesinde bütün Azerbaycan Müslüman ahalisi, Rusya'ya karşı çıkmıştır.¹⁰⁵⁹

Azerbaycan'da Haziran ayında başlayan isyan kısa sürede Şirvan, Şeki, Gence hanlıklarında yayılmıştır. Mustafa Han Şirvan'a, Selim Han'ın oğlu Hüseyin Han Şeki'ye, Uğurlu Han Gence'ye, Hüseyin Kulu Han Bakı'ya, Şeyh Ali Han'ın oğlu Şah Ali Han Kuba'ya dâhil olmuştur.¹⁰⁶⁰ Ruslar böylesine bir mukavemetle karşılaşacaklarını hiç beklememiştir.

Şeki'de isyan başladığında buradaki Rus ordusu hiçbir mukavemet göstermeden Tiflis'e doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır. Hüseyin Han adamlarıyla birlikte Şeki'ye girerek tahta oturmuştur. Hüseyin Han'ın tahta çıkması İlus Sultanlığı'nda da ayaklanmaya sebep olmuş; Rusların adamı olan Ahmet Han, Bala Ağa Han'la değiştirilmiştir.¹⁰⁶¹

Kuba Hanlığı'nda ise babasını hiç aratmayan Şah Ali Han'ın ordusunun gücüne dayanamayan Rus ordu komutanı Krabba, Kuba şehrine sıkıştırılmıştır. Rus orduları Şah Ali Han'ın ordusu tarafından ablukaya alınmıştır. Bu sayede Dağıstan da Rus ordularından temizlenmiştir.¹⁰⁶²

Lakin isyan çok uzun sürmemiştir. Rusya ordusu 1826 yılının sonuna yakın Azerbaycan'ın Kuzey Hanlıkları'nı tamamen işgal etmeyi başarmıştır. Bu zaman onlar, hiçbir sahtekârlıktan ve zulümden kaçınmamıştır. İsyân bastırıldıktan sonra Hanların mülkleri müsadere edilmiş, kendilerinin ise bir kısmı idam edilmiş diğer kısmı ise sürgün edilmiştir.

Rus Hükûmeti Kafkasya'nın işgalini sonlandırmak için yalnızca Revan ve Nahçıvan hanlıklarını işgal etmeyi beklemiştir. Revan Hanlığı'nın işgali, Rusların

¹⁰⁵⁹ Николай Фёдорович Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе, Том VI* (Санкт-Петербург: Издание книжного склада В.А. Березовского, 1888), 626.

¹⁰⁶⁰ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 79.

¹⁰⁶¹ Илья Павлович Петрушевский, *Джаро-белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия : внутренний строй и борьба с российским колониальным наступлением* (Тифлис : Заря Востока, 1934), 97.

¹⁰⁶² Дубровин, *История, Том VI*, 659.

Kafkasya'yı işgale başladıkları ilk günden en önemli konulardan biri olarak kalmıştır. Revan Hanlığı'na işgal amaçlı saldırılar ya sonuçsuz kalmış ya da ertelenmiştir. I. Nikola sürekli Başkumandan Yermalov'a bu durumu hatırlatmış, Revan Hanlığı da boş durmadan kaybetmiş olduğu topraklarını geri almak ve hatta Tiflis'e bile saldırı planlamayı düşünmüştür. Anlaşılan oydu ki her iki taraf da bu savaşa iyice hazırlanmıştır.¹⁰⁶³

Ruslar, Revan Hanlığı'nı kıskırtmak amacıyla hanlığın doğusundaki toprakların (Gelli, Zod ve Göyçe) kendi toprakları olduğunu iddia ederek oraya bir takım çalışmalar için mühendisler göndermiştir. Ama Revan Hanı onlara gerektiği cevabı vererek hadlerini bildirmiştir.¹⁰⁶⁴ En sonunda 1826 yılında Revan Hanlığı'na saldırı düzenlenmiştir.

Revan Hanı Hüseyin Kulu Han da artık savaşın kaçınılmaz olduğunu ve başladığını anlayarak ordularını sınıra toplamıştır. Kardeşi Hasan Han'ı da Şoragil'e göndermiştir. Rus ordusu, Revan ordusu karşısında tutunamayıp geri çekilmek zorunda kalmıştır. Revan Hanı Muhammed Han ve kardeşi Hasan Han, Abadan Kalesi'ni Ruslardan kurtarmış; oradan kaçıp Karakilise'ye sığınmış Rus ordusunu kılıçtan geçirmiştir.¹⁰⁶⁵

Hüseyin Kulu Han ve Ruslar arasında geden çatışmalar sonucu Pembek ve Şoragil'i Ruslardan kurtaran Han, kendi topraklarını geri almayı başarmıştır.¹⁰⁶⁶ Eski mevkilerini kaybeden Yermalov bu duruma bir türlü razı gelememiş, yeniden Revan Hanlığı'na ordu göndermiştir. Lakin bu defa da Rus ordusu aşırı kayıplar vererek yenilgiye uğramış ve ordudan geri sağ kalanlar ise kaçıp kurtulmuştur.¹⁰⁶⁷

Revan Hanlığı'na saldırının başarısız olmasından habersiz olan Çar I. Nikola, Yermalov'a mektup yazarak "Kısa sürede Revan Hanı Hüseyin Kulu Han'ın yenilgiye uğratılıp hanlığının da işgali ile ilgili bilginin bana ulaşmasını istiyorum." yazmıştır. Ama I. Nikola'nın bu isteğini hayata geçirmek hemen mümkün olmamıştır. Ruslar önce

¹⁰⁶³ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 90.

¹⁰⁶⁴ Берже, *Акты*, Том VI, I, evrak 1370, 891.

¹⁰⁶⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri, *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dâir*, I, 110 -111.

¹⁰⁶⁶ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 90.

¹⁰⁶⁷ Василий Александрович Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ III* (Санкт-Петербург: Колокольная, 1888), 50.

ellerinden çıkan Gence ve Şemkir'i geri almış daha sonra ise Revan'a doğru yürümüştür. Gence ve Şemkir'in işgal olunması Revan Hanlığı'nda da ordunun geri çekilmesine sebep olmuştur. Revan ahalisi geri alınan Pembek ve Şoragil'i yeniden boşaltılmak zorunda kalmıştır. Ama Yermalov ordu komutanı Davudov'a Revan Hanlığı'na az sayılı orduyla saldırmanın manasız olduğunu anlatmıştır. Durumu değerlendiren Yermalov, Hüseyin Kulu Han'ın ani saldırısıyla karşılaşma ihtimallerinin büyük olduğunu ve zafer kazanmak yerine bu defa da Gürcistan'la olan ilişkilerini kaybetme tehlikesi ile yüz yüze kalacaklarını anlamıştır.¹⁰⁶⁸

Bundan sonra Yermalov yeni plan bir oluşturmuştur. Plana uygun olarak o, komutasındaki orduyla Revan Hanlığı'na saldırmayı, kaleyi ele geçirdikten sonra ise buradaki Ermenileri kullanarak asayişin berkemal etmeyi düşünmüştür.¹⁰⁶⁹ Çar I. Nikola da bu planı tasdiklemiş ve yürüyüş başlamıştır.

Ordunun komutası bu defa Benkendorf'a havale edilmiştir. O da Ermeni piskopos, Nerses Aşterekats'inin de yardımıyla Eçmiedzin'i tutmuş, buradan da Serdarabad'a doğru ilerlemiştir.¹⁰⁷⁰ Hanlığın savunmanın başında Han'ın kardeşi Hasan Han vardır ve kale alınamamış, sonuçta ordu Eçmiedzin'e geri dönmüştür. Lakin geri dönen ordu bu defa geri çekilmek niyetinde değildir ve Hasan Han'dan kaleyi teslim etmesini istemiştir. Eskiden de olduğu gibi Hasan Han, kaleyi teslim etmeyeceğini bildirmiştir.

Bu zaman komutan Paskeviç ise Ermeni ve Gürcülerin de olduğu bir orduyla Revan'a doğru gitmiş ve Han'la görüşme talep etmiştir. Han ise "Eğer kalenin teslim olmasıyla ilgili konuşulacaksa boşuna buraya gelmesin. Ben kaleyi hiçbir zaman teslim etmeyeceğim." diye cevap vermiştir.¹⁰⁷¹

Bundan sonra Paskeviç, ordusuyla birlikte Nahçıvan'a saldırmayı planlamıştır. Bu amaçla o, orduyu Geringçay'da toplamıştır. Nahçıvan Hanlığı'nda, Han'ın Ruslara karşı savaşması ile ilgili bir bilgi olmadığından, Kerim Han'ın Ruslarla baş edemeyeceğini düşünerek hanlığı terk etmiş; Rus ordusu da kolaylıkla Nahçıvan

¹⁰⁶⁸ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 91.

¹⁰⁶⁹ Дубровин, *История*, Том VI, 184.

¹⁰⁷⁰ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 92.

¹⁰⁷¹ Александр Петрович Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Том II* (Санкт-Петербург: Тип. Р Голике, 1890), 265.

Hanlığı'nı işgal edebilmiştir. Ruslar, Nahçıvan Hanlığı'nı işgal etmiştir. İşgalden sonra Nahçıvan'da “Komendantlık” tesis edilmiş ve “Baron Saken” Nahçıvan'ın reisi olmuştur.¹⁰⁷²

Uşağa yakınlarındaki çarpışmada Han ordusu ve Abbas Mirza'nın ordusu birleşerek Rus ordusuna darbe indirmiş, Rus ordusu çok sayıda kayıplar vererek Eçmiedzin'e çekilmek zorunda kalmıştır. Buradan onlar bu defa da Serdarabad'ı hedeflemiş, kaleyi ablukaya almıştır. Lakin Han'ın kardeşi Hasan Han, kaleye girmeyi başarmıştır. Hasan Han'ın askerî becerisi sayesinde Ruslar, kaleyi terk etmeye mecbur bırakılmış ama giderken mühimmatın bir kısmını kendileriyle götürebilmiştir. Buna rağmen kale dışında Serdarabad, Rusların eline geçmiştir.¹⁰⁷³

Ruslar Serdarabad'dan topladıkları yiyecek sayesinde daha uzun süre Revan Hanlığı'nı abluka altında saklamışlardır. Serdarabad işgal olunduktan sonra İran Şahı Abbas Mirza'ya Ruslarla barış imzalamasını söylemişse de o bunu yapmamıştır. Sonuçta Hasan Han da Sardarabad Kalesi'ni terk ederek Rusların saldırısına rağmen hâlâ direnen Revan Kalesi'nin savunmasına yardıma gitmiştir.¹⁰⁷⁴

Üç gün boyunca Revan Kalesi top ateşine tutulmuştur. Topların susmasını fırsat bilen kaledekiler, Ruslara gereken cevabı verseler de bu, Rusların ilerlemesinin önünü alamamıştır. Rusların top ateşleri ve içeriden Ermenilerin kaleyi teslim etme talepleri savunmanın doğru bir şekilde yürütülmesini etkilemiştir. En sonunda kale kapıları kırılmış, Rus ordusu içeriye girmiştir. Olayın şahitlerinden biri bu durumla ilgili “Zannımca Rus top alayının dört gün içerisinde yaptığı dağınılıkları, dört yüz yıl boyunca yapmak mümkün olmayacaktır.” diye bildirmiştir.¹⁰⁷⁵

Paskeviç kaleyi aldıktan sonra bu haberi derhal I. Nikola'ya bildirmiştir.¹⁰⁷⁶ Hasan Han ve ordusu Ruslara esir düşmüştür. Revan'ı işgal ettikten sonra Paskeviç burada Krassovski'nin rehberliğinde geçici hükûmet tesis etmiştir. Bu hükûmetteki

¹⁰⁷² Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 93.

¹⁰⁷³ Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич*, 255.

¹⁰⁷⁴ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 93.

¹⁰⁷⁵ Василий Александрович Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ III* (Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1888), 516.

¹⁰⁷⁶ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) II (1575-1918)* (Ankara, 1993), 208 - 211.

üyelerden biri de sürekli Ruslara yardım eden Ermeni Nerses olmuştur. Bundan sonra Krassovski ve Nerses hep beraber yönetimde olmuştur.¹⁰⁷⁷

1828 yılının 10 Şubat'ında Türkmençay köyünde Rusya ile İran arasında 16 maddelik barış anlaşması imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; Nahçıvan ve Revan hanlıklarının Rusya'ya verilmesi, devletlerarasındaki sınır hatları, Hazar Denizi'nde yalnızca Rus askerî gemilerinin yüzmesine izin verildiği belirlenmiştir.¹⁰⁷⁸ Rus Çarı I. Nikola Türkmençay Antlaşması'nı tasdik ettikten sonra, Erivan (Revan), Nahçıvan ve Ordubad'ı içinde barındıran bölgede "Ermeni Vilayeti" ni oluşturmuştur.¹⁰⁷⁹

1813 yılında Gülistan Antlaşması ve sonunda 1828 yılındaki Türkmençay Antlaşmaları ile Azerbaycan hanlıklarının İran ve Rusya tarafından işgali resmileştirilmiş ve toprakların bölünmesi kararlaştırılmıştır. İki devlet arasında Aras Nehri, sınır belirlemiş oldu.¹⁰⁸⁰ Artık haritada Azerbaycan, Aras Irmağı boyunca ikiye bölünmüş şekilde varlığını sürdürecektir.

¹⁰⁷⁷ Umudlu, *Şimali Azərbaycanın*, 94.

¹⁰⁷⁸ Çelik, "XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan", 63.

¹⁰⁷⁹ Aslan, "Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı'na", 1020.

¹⁰⁸⁰ Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (184-1913)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 15.

SONUÇ

Safevi Devleti iki yüzyıllık yönetimin ardından Afganlıların İsfahan'a saldırmaları sonucu çöküş sürecine girmiştir. Şah, Afganlara yenik düşerek teslim olmuş, devletin topraklarının bir kısmı Osmanlılara, diğer kısmı ise Rusların ve Afganlıların eline geçmiştir.

Tam da bu zamanda Türkmen tayfa birliklerinin Afşar boyundan olan Nadir Han, tarih sahnesine çıkmış ve Azerbaycan topraklarını da etkileyecek bir şekilde tarihte yerini almıştır. Nadir Han, öncelikle işgal edilen topraklarda tekrar hâkimiyeti tesis etmiş ardından ise Azerbaycan'daki Muğan Ovası'nda kendini şah ilan ederek Safevi Devleti'nin varlığına son vermiştir. Tahta çıktıktan sonra hâlâ eski hanedan üyelerini destekleyen Azerbaycan'da, kendisine karşı oluşabilecek herhangi bir ayaklanma veya isyanın önceden bastırılması amacıyla Azerbaycan'ı merkezi "Tebriz" olan tek bir beylerbeylik yapmış, yönetime de kendi adamını yerleştirmiştir.

Azerbaycan'da yaşayan halk, vergiler sebebiyle zaten zor durumdadır. Üstelik sürekli savaşlar sebebiyle de toprakları, savaş alanı haline dönüşmüştür. Bunun üzerine Nadir Şah'ın ağır vergi reformlarıyla daha da zor duruma düşmüşlerdir. Bu kadar baskıya dayanamayan ahali sonunda Azerbaycan topraklarında isyan çıkarmışlardır. İsyanlar, Azerbaycan'ın bütün arazisinde aynı anda başladığından Nadir Şah yönetimi için sıkıntı çıkarsa da birlik ve beraberliğin, ortak amacın olmadığı bu ayaklanmalar, Şah'ın da olaylara müdahil olmasıyla bastırılmıştır.

Nadir Şah'ın suikast sonucu öldürülmesinden sonra Azerbaycan topraklarında yeni küçük devletlerin (hanlıkların) oluşmasına zemin hazırlanmış ve Azerbaycan topraklarında, yirmiye yakın hanlık kurulmuştur. Bu hanlıklar, Azerbaycan topraklarında vuku bulan politik olayların makbul sonucudur. Lakin olayların sonraki

gidişatı, bu hanlıkların birleşmesine bir türlü imkân vermemiş ve güçlü bir devlet kurulamamıştır.

Devrin önemli hanlıklarından olan Şeki ve Kuba hanlıklarının kurucuları Hacı Çelebi Han ve Kubalı Feth Ali Han yönetimindeki ordu ve hanlıkların ekonomik gücüne dayanarak Azerbaycan topraklarını bayrakları altında birleştirmeye çalışmışlardır. Ama bir taraftan Rusya, bir taraftan Gürcistan, diğer taraftan da İran'ın hain planları ve bazen de hanlıkların birbirine karşı düşmanca tavırları bu birleşmeyi her hâlükârda engellemiştir.

Hüseyin Ali Han tarafından kurulmuş olan Kuba Hanlığı, Feth Ali Han döneminde altın çağını yaşamıştır. Feth Ali Han; Derbent ve Salyan hanlıklarını bayrağı altında birleştirmiş, Şamahı Hanlığı'nın topraklarını ise ilk başta Şeki Hanlığı'yla paylaştırsa da sonradan bütün hanlığı kendi yönetimi altına almıştır. Bakü Hanı Melik Muhammed'le kız kardeşi Hatice Bike'yi evlendirdikten sonra ise resmen hanlığın yönetimine el koymuştur. Gavduşan Savaşı'ndan sonra ise Feth Ali Han ve Kuba Hanlığı iyice zayıflamaya başlamıştır. Hanlığın ahalisi genellikle Azerbaycan Türklerinden oluşmuş, onların yanı sıra hanlıkta Yahudiler ve Ermeniler de yaşamışlardır. Tarım, hanlığın hayatında en önemli yerlerden birini almıştır. Hanlıkta armut, elma, şeftali, kırmızı erik, incir, dut, ayva, nar ve ceviz yetiştirilmiştir. Köylüler kendi buğdaylarını üretmişlerdir. Han sınırsız yetkiye ve yönetimde tek söz hakkına sahibi olmuştur. Kuba Han Sarayı, mimarî yapının en güzel örneklerindendir.

Hacı Çelebi Han, Şeki Hanlığı'nı kurduğu günden beri topraklarını genişletmeyi ve diğer hanlıkları da kendi bayrağı altında birleştirmeyi planlamıştır. Bu amaçla o, gerek Kartli-Kahet Çarı II. İrakli ile gerekse de diğer hanlarla mücadele etmiştir. Bu ara savaşlar, hanlığın gelişimini kötü şekilde etkilemiştir. Şeki Hanlığı, Hacı Çelebi döneminde Azerbaycan'da kurulmuş hanlıkların en güçlüsü olmuştur. Ahalisi çoğunlukla Azerbaycan Türklerinden oluşmuş ve savaş zamanı 10 bin kişilik ordu toplayarak tehlikelere karşı koymayı başarmışlardır. Han sınırsız yetkiye sahip, hanlığın tek yöneticisi olmuştur. Toprakların verimli olması ve ılımlı iklim kuşağı sayesinde hanlıkta tarım ve ziraat çok önemli yerlerden birini sahip olmuştur. Şeki Han Sarayı ve Şekihanovların Evi, hanlıkta mimarî yapının da geliştiğini gösteriyor. Hacı Çelebi Han'ın ölümünden sonra hanlık zayıflamış ve eski ihtişamını kaybetmiştir.

Revan Hanlığı'nı Mir Mehdi Han, Çukur Sed Beylerbeyliği'nin sınırları içerisinde kurmuştur. Mir Mehdi Han, yönetiminin ilk günlerinden başlayarak hanlığı geliştirmeye ve nüfuzunu diğer hanlıkların topraklarına yaymaya çalışmıştır. Revan Hanlığı, Hüseyin Ali Han'ın yönetimi yıllarında daha da gelişmiş ve Muhammed Han döneminde ise Kartli-Kahet Çarlığı, İran ve Rusya arasında yaşam mücadelesi vermiştir. Ağa Muhammed Şah Kacar döneminde Muhammed Han hapsedilerek Tahran'a gönderilmiştir. Hanlık, Kartli-Kahet Çarlığı'yla savaşmış ve bazen ona vergi ödemek zorunda kalmıştır. Revan Hanlığı'nın ahalisi Müslüman Türk ve gayrimüslümlerden oluşmuştur. Hanlık Rusya tarafından işgal olunduktan sonra buraya Ermenilerin göçü başlamıştır. Büyük kısmı dağlık arazilerden oluşan Revan Hanlığı, ovalıklardan da yoksun değildi ve ahali genellikle ziraatla uğraşmıştır. Kendi buğdayını üreten Revanlılar yazlık ve kışlık olarak yetiştirilen buğdayı sonbahar ve yaz aylarında yetiştirmişlerdir. Hanlığın mimari yapısına Serdar Sarayı ve Serdarabad Kalesi'ni örnek gösterebiliriz. Maalesef bu yapıtlar günümüze kadar ulaşmamıştır.

Nahçıvan Hanlığı dönemin hanlıkları içerisinde pek de gelişmemiş, askeri güç ve ekonomisine göre yeterince güçlü olmamıştır. Sürekli İran'ın saldırıları hedefi olmuştur. Bu amaçla hanlığın kurucusu Kengerli taifesinden olan Haydar Kulu Han, daha güçlü hanlıklarla ittifak kurmaya çalışmıştır. Haydar Kulu Han döneminde hanlık gelişmeye, ekonomik açıdan iyiye gitmeye başlasa da Han'ın vefatından sonra Nahçıvan Hanlığı zayıflamaya başlamıştır. Karabağ ve Revan Hanlığı'nın yanı sıra Kartli-Kahet Çarlığı'nın da karışmış olduğu taht kavgaları sonucu hanlık iyice güçten düşmüştür. Sonunda tahta çıkmayı başaran Kleb Ali Han, hanlığın gelişmesi için elinden geldiği kadar çaba harcamıştır. Kacar saldırısı zamanı halkını korumaya çalışan Kelb Ali Han, Ağa Muhammed Şah'ın gazabına uğramıştır. Ağa Muhammed Şah tarafından gözlerine mil çekilen Kleb Ali Han Tahran'a sürülmüştür. Şah'ın ölümünden sonra geri dönen Kleb Ali Han hayatının sonuna kadar Nahçıvan Hanlığı'nı yönetmiştir. Nahçıvan Hanlığı'nın ahalisi genellikle Azerbaycan Türklerinden oluşmuştur. Rusya tarafından işgal olunduktan sonra Revan Hanlığı'nda olduğu gibi buraya da Ermeniler göç ettirilmiştir. Hanlığın toprakları ziraat için pek de elverişli değildir. Buna rağmen ahali buğdaycılık, hayvancılık, ipekçilik ve bağcılıkla uğraşmıştır. Hanlıkta yetiştirilen en önemli bitkilerden biri de çeltik olmuştur. Nahçıvan Han Sarayı'nı mimarî yapıya örnek olarak gösterebiliriz.

Azerbaycan Hanlıkları, birbirleriyle hem komşuluk ilişkileri kurmuş hem de savaş ve hüsümet halinde olmuşlardır. Daha güçlü olan Kuba ve Şeki hanlıkları ilk başda Azerbaycan'ın bütün topraklarını kendi bayrakları altında birleştirmeyi amaçlamışlardır. Lakin hem Ferth Ali Han'ın hem de Hacı Çelebi Han'ın ölümü bu planları yarım bırakmıştır. Onlardan sonra gelen halefleri ise yeterince güce ve isteğe sahip olmamışlardır. Daha az gelişmiş Revan ve Nahçıvan hanlıkları ise sürekli diğer hanlara karşı kendilerini savunmuş, bu yetmiyormuş gibi Kartli-Kahet, Rusya ve İran saldırılarından da korunmak zorunda kalmışlardır.

Hanlıklar kuruldukları günden itibaren Osmanlı Devleti'yle yakın ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Şeki, Kuba, Revan ve Nahçıvan hanlıkları sürekli Sultan'la mektuplaşmış; Şeki ve Revan hanları, Kafkaslar'daki durumlarla ilgili Osmanlı Sarayı'nı bilgilendirmiş ve Sultanla iyi ilişkiler kurmuşlardır. Sultan, hanlarla direkt irtibata geçmese de paşalar vasıtasıyla sürekli onlara mektuplar göndermiştir. Rus-Türk Savaşları döneminde Kafkasya'nın Müslüman ahalisini kendi tarafına çekmeye çalışan Sultan, hanlara mektuplar yazmıştır. Kafkaslarda nüfuzunu tamamen kaybetmekten korkan Osmanlı Devleti, her fırsatta hanlıkları bir araya gelmeye ve birlik olmaya teşvik etmiştir. Sultanlar mektupta hanlara, aralarındaki hüsümete son vermeyi ve Rus-Gürcü işgalci politikasına karşı birlikte savaşmayı önermiştir. Rus-Türk Savaşları sonrası zayıf düşen ve açık şekilde Azerbaycan hanlıklarına yardımda bulunamayan Osmanlı Devleti mektup ve hediyeler vasıtasıyla hanlıklara destek olmaya çalışmıştır. Yeri geldiğinde ise olaylara direkt müdahale etmiş, Rusya ve Kartli-Kahet Çarlığı'na bildiriler göndererek hanlıklara arka çıkmıştır.

Rusya ile Azerbaycan hanlıklarının ilişkileri, daha Safevi Devleti zamanında kurulmuştur. Henüz I. Petro zamanında Rusya casusları vasıtasıyla Azerbaycan topraklarıyla ilgili bilgiler toplamış ve işgal planlarını hazırlamıştır. Zamanla Rusya ile olan ilişkilerini devam ettiren hanlıklar, naif bir şekilde Rusya'ya güvenerek Ağa Muhammed Şah Kacar tehlikesi karşısında ona sığınmışlardır. Hanlar, Rusya'nın hanlıkları himayesine alarak güya İran saldırısından koruduğunu, aslında ise ufaktan ufaktan onlara karşı işgal planları uyguladığını çok geç anlamışlardır. Azerbaycan topraklarında işgal planları uygulayan Ruslara, her daim Kafkaslar'daki maşaları olan Ermeniler destek vermiştir. Kuba Hanlığı, Rusya ile sınırda yerleştiğinden daha ilk

günlerden Feth Ali Han, Rusya ile ilişkiler kurmuştur. Rus-Türk Savaşı esnasında Rusya tehlikesinden çekinerek Osmanlı'ya yeterince destek verememiş ama yardımını da esirgememiştir. Kartli-Kahet Çarlığı, Rusya'nın himayesine girdikten sonra, hanlar art arda Rusya ile ilişkiler kurmuş ve onun himayesine girmişlerdir.

Sürekli hanlıkların iç işlerine karışan II. İrakli ve babası Teymuraz, hanlıkların topraklarını işgal etmekten çekinmemiş hatta bu amaçla defalarla Azerbaycan'a saldırmışlardır. Şeki Hanlığı'nın güçlenmesini istemeyen diğer hanlar da II. İrakli ile ittifak kurmuşlardır. Lakin hanlara güvenmeyen II. İrakli müttefiklerini hapsedmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Hacı Çelebi Han, II. İrakli'ye saldırmış ve hanlar serbest bırakılmıştır. Daha sonra Gence Hanlığı'nın yönetimini ele geçirmeye çalışan II. İrakli, bu amaçla eski müttefiki Karabağ Hanı Penah Ali Han'ın oğlu Halil İbrahim Han'la birlik olmuştur. Bununla yetinmeyen II. İrakli sürekli Revan Hanlığı'na saldırmış ve yıllık vergi almıştır. Uzun zaman sonra Revan Hanlığı vergi vermekten vazgeçmiş ve diğer hanlıklardan destek almıştır. Kartli-Kahet Çarı II. İrakli, Georgevski Antlaşması sonucu Rusya'nın himayesine girmiş olsa da Ruslar sayesinde Azerbaycan'ın bir kısım topraklarına sahip çıkma fikrinden hiç vazgeçmemiştir.

Nadir Şah'ın ölümünden sonra İran'da yeni bir sülale olan Kacarlar tahta çıkmıştır. Ağa Muhammed Şah, Kacar rakiplerini yenerek tahtını sağlama aldıktan sonra Kafkasya'ya, Azerbaycan topraklarına işgalci seferler etmeye başlamıştır. Sürekli hüsümet içerisinde olan hanlar; Ağa Muhammed Şah ve Kacar tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardır. Bir kısım hanlar ki bunların içerisinde Kubalı Şeyh Ali Han da vardır, Ağa Muhammed Şah'tan yana olmuşlarsa da başta Karabağlı Halil İbrahim Han olmakla birlikte çoğu han, Şah'a karşı çıkmıştır. Hanların çoğu bu tehlike karşısında birlik olsalar da Ağa Muhammed Şah'a karşı gelememiştir. Bir kısmının gözlerine mil çekilmiş, bir kısmı da tutuklanarak Tahran'a sürgün edilmiştir. Ağa Muhammed Şah'ın ölümü sonucu İran'la ilişkiler normalleşse de birkaç yıl sonra hanlar yeniden İran tehlikesiyle karşılaşmış ve kendilerini Rus-İran Savaşı'nın ortasında bulmuşlardır.

Bütün bunlar yetmiyormuş gibi hanlıklar da kendi aralarında bir türlü anlaşamamış; bir bayrak altında birleşmek, bütün olmak yerine bazen küçük bir köy uğrunda bile savaşmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Rus-Türk Savaşı sonrası zayıf düşmesi, Kafkaslar'da eskisi gibi yeterince nüfusa sahip olmaması Rusya'nın Azerbaycan topraklarını işgal etmesindeki engelin önünden çekilmiş olmasını sağlamıştır. Artık Rusya kolaylıkla Kafkaslar'da söz hakkına sahip olmuştur. Artık işgal planının önünde yalnız İran duruyordur. Rusya, Azerbaycan topraklarının işgalini başlatmak için önündeki tek engel olan İran'a, savaş açmıştır. İlk olarak Rus-İran Savaşı sonucunda Azerbaycan'ın büyük kısmını işgal eden Rusya, İran'la Gülistan Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu duruma razı olmayan Rusya, Kafkas politikasında önemli yerlerden birini tutan Nahçıvan ve Revan hanlıklarının işgalini sona erdirmek için kaçınılmaz olan II. Rus-İran Savaşı'na katılmıştır. Türkmençay Antlaşması'yla biten bu savaş sonucu Rusya isteğine ulaşmış ve Osmanlı Devleti'yle olan sınırlarında bir Ermenistan devleti kurmayı amaçlamıştır. Bu amaçla Nahçıvan ve Revan hanlıklarında kurulan "Ermeni vilayeti"ne Osmanlı ve İran'dan, Ermenilerin göçü başlatılmıştır. Göçten sonra buradaki ahalinin sayısı Ermenilerden yana değişmiştir.

II. Rus-İran Savaşı sonucunda Azerbaycan topraklarının bir kısmı Gülistan, diğer kısmı ise Türkmençay Barış Antlaşması vasıtasıyla iki devlet arasında paylaştırılmıştır.

"Hanlıklar Tarihi" bir süreç sonucunda oluşmuş ve yüz yıla yakın bir süreç içerisinde varlıklarını korumayı başarmıştır. Bu süreç içerisinde Azerbaycan toprakları, kısmen de olsa gelişmiş ve belirli zamanlarda savaşlardan sakınabilmiştir. Lakin hanlıkların birlik olmaması, sürekli hüsumet içerisinde olmaları komşu devletlerin ekmeğine yağ sürmüştür ve onları kolaylıkla işgal politikasının hedefi haline getirmiştir. Azerbaycan toprakları, hanlıkların bu tutumu sonucunda bazen de büyük devletlerin savaş alanı haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbaslı Mirza, “Safevilerin Kökenine Dair”, *TTK Belleten*. XL/158 (1976): 287-329.
- Adıgözəl, Bəy Mirzə, “Qarabağnamə”. İçinde *Qarabağnamələr*, Editör Nazim Axundov, 7-117. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- Aras, Kemal. “XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2010.
- Aslan Yavuz, “Rus İstilasından Sovyet Ermenistanı’na Erivan (Revan) Vilayeti’nin Demografik Yapısı (1827-1922)”. *Yeni Türkiye*. VII/38 (2001): 1018-1026.
- Aşurbeyli, Sara. *Bakı Şəhərinin Tarixi*, Çeviren Azər Bağirov, Bakı: Avrasiya press, 2006.
- Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918 -1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001.
- Azer, Sanan. *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1942.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7415(1), 15; 20; 220; 243; 284 -85.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7415(6), 964.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7415(4), 771.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. *Qüdsi Məhəmməd Müslüm. İrəvanlı Hüseynəli xanın məktubları, 1789-1791*. İş 7415. 68-69.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 3612, 31;32; 33; 38.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1795 (3), 357; 536.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1795 (1), 17 (284); 536.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 1796, evrak 158, 216-17.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu Elmi Arxivi. İş 7747 (3), 289.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu. *Azərbaycan tarixi atlası*. Bakı: Bakı Kartoqrafiya Fsbriki, 2007.
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, “Azərbaycan Tarixi – 8”, Erişim Tarihi 10.07.2021, https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=388#books/388/units/unit-1/page86.xhtml
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, “Azərbaycan tarixi – 8”, Erişim Tarihi 10.07.2021, https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=388#books/388/units/unit-1/page112.xhtml
- Babacan Hasan, “1590 Tarihinde Revan’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı”. *Yeni Türkiye*. 21/78(2015): 662-679.
- Babinger, Franz. “Safiy-ed-Din”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10: 64-65. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.

- Bakıxanov Abbasqulu Ağa, *Gülistani-İrem*, Çeviren M. Əsgərli, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1951.
- Bayramova, Nailə. *Şamaxı Xanlığı*, Bakı: Təhsil, 2009.
- Beydilli, Kemal, “1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşı’nda Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermenilər”, *Belgeler*. XIII/17 (1988): 365-469.
- Bilgili, Ali Sinan, “Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermenilər”. *Ermeni Araştırmaları*. 53 (2016): 99-140.
- Bournoutian, George A. *The Khanate of Erevan under Qajar Rule, 1795–1828*. Costa Mesa, California and New York: Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, 1992.
- Budaqova, Sahibə, *Naxçıvan Diyarının Tarixi Coğrafiyası (XVIII. əsrin II. yarısı—XIX. əsrin I qərinəsi)*, Bakı: Elm, 1995.
- Bünyadov Ziya və Yusif Yusifov, *Azərbaycan Tarixi (Ən qədim zamanlardan XX. əsrdə)*, Bakı: Çıraq nəşriyyatı, 2007.
- Bünyadov Ziya, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225-ci illər)*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Bünyadov, Teymur vd., *Azərbaycan Etnoqrafiyası. Üç cildə. I. Cild*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan VII–IX. əsrlərdə*, (Çeviren Cababr Cabbarov), Həsən Əlizadə, Bakı: Şərq -Qərb, 2007.
- Cabbarov, Arif və Uyanık Necmi, “XVIII. yüzylın sonları, XIX. yüzylın başlarında Osmanlı Devleti, Şeki Hanlığı ilişkileri”. *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19 (2018) 461 -479.
- Cavanşir, Əhməd bəy, “Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair”, İçində *Qarabağnamələr*, editör Nazim Axundov, 7-117. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- Chick, Herbert. *A Chronicle of the Carmelites in Persia: The Safavids and the Papal Mission of the 17th and 18th Centuries*. London: Eyre and Spottiswoode, 1939. (İran’daki Karmelit’lerin kroniği. XVII ve XVIII yy. Safevi ve Papa missiyonu).
- Çakmak, Mehmet Ali. “Hanlıklar döneminde Azerbaycan-Türkiye münasebetleri (1732 -1829)”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 1996.
- Çelbi, Evliya, *Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr)*, Çeviren Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1997.
- Çelik, Dursun, “XIX ve XX. Yüzyıllarda Azerbaycan. Birinci Bölüm”. *Bilgi*. Sayı 3. 1996. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234754>
- Dadaşova Rəhimə, *Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)*. Bakı: Nurlan, 2003.
- Dəlili, Hüseyn, *Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında*. Bakı: Elm, 1979.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*, H-05-08-1199, 4 – 110.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-09-01-1202, 17 – 765.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-16-10-1198, 16 – 720.

- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-16-10-1198, 16 – 720.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-15-10-1183, 275 – 28.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-29-12-1189, 4 – 94.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-27-10-1194, 6 – 203.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-29-12-1202, 11 – 377.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-03-04-1201, 17 – 739.
- Devlet Arşivleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı hümayun*. H-29-12-1160, 5-156.
- Doğan, Şahin. “Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı’nın Rusya’ya Bağlanması Ve Ermeni Eyaleti’nin Kurulması”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2012.
- Düma, Aleksandr. *Qafqaz səfəri, Azərbaycın dilinə tərcümə*. Bakı: Yazıçı, 1985.
- Əbdülhəmid, Hacı Seyid, “*Şəki xanları və onların nəşilləri*”. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993.
- Əbdülhəmid, Hacı Seyid, *Şəki xanları və onların nəşilləri*. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1993.
- Əfəndiyev Oqtay vd. , *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əşrlər)*. Bakı: Elm, 2007.
- Əfəndiyev, Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər dövləti*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Əliyarlı, Süleyman, *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870 –ci ilə qədər*. Bakı: Çırağ nəşriyyatı, 2009
- Əliyev Fuad və Mirabdulla Əliyev. *Naxçıvan Xanlığı*. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- Əliyev Fuad və Urfan Həsənov. *İrəvan xanlığı*. Bakı: “Şərq- Qərb”, 2007.
- Fateh, Kərim Ağa. *Şəki Xanlarının Müxtəsər Tarixi*. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1993.
- Gökçe Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti*. İstanbul: Şamil Eğt. ve Kültür Vakfı, 1979.
- Gökçe Cemal, “1787-1806 yılları arasında Kafkasyada cereyan eden siyasi olaylar”. *Tarih dergisi*, XXVI/2011: 1-66.
- Gronke, Monika, *Geschichte İrans. Von der İslamisierung bis zur Gegenwart. München: C.H.Beck*, 2014. (İran’ın tarihi. İslamlaşmadan günümüze kadar).
- Gündüz Tufan, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safeviler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- Gündüz Tufan, *Kızılbaşlar Tarihi, Tarih-i Kızılbaşan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Gündüz Tufan, *Son Kızılbaş Şah Şah İsmail*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Hacınski, İskəndər Bəy, *Qubalı Fətəli Xanın Həyatı*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959.
- Hacieveva Saide, “İrəvan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri”. İçinde *Türkler. VII Cilt*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 64-72. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- Hinz, Walter, *İran Politik und Kultur von Kyros bis Reza Schah*. Leipzig: Bibliographisches Institut AG., 1938. (İran'ın politikası ve kültürü Kyros'dan Rıza Şaha kadar).
- Hinz, Walther, *İrans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert*. Berlin und Leipzig: De Gruyter, 1936. (XV. yüzyılda İran'ın milli devlete yükselişi. Berlin ve Laypsig 1936)
- İbadov Refik Hüseynoğlu, "Şeki Hanlığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri". *İçinde Türkler. VII Cilt*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 73 -81. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İbişov, Salman, *Quba xanlığı: əhali tarixi və azadlıq mücadiləsi*. Bakı: "Azərbaycan Universiteti"nin mətbəəsi, 2012
- İsfahani Sadık. *The geographical Works*, Çeviren J.C., London: Valpy. Red Lion Court, Fleet Street, 1832. (Coğrafi işler).
- İskenderova Merziye, "Baku Hanlığı". *İçinde Türkler. VII Cilt*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 43-65. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- İsmayıl Mahmud ve Maya Bağirova. *Şəki xanlığı*. Bakı: Azər nəşr, 1997.
- İsmayıl, Mahmud. *Azərbaycan tarixi*. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1997.
- İsmayılov Mahmud vd. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr)*. Bakı: Elm, 2007.
- Johnes, William. "Tarikhi Nadir" in "The history of the life of Nader Shah, King of Persia". London: Cadell in the Strand, 1773. (İran Şahı Nadir'in hayat tarihi "Tarihi Naidr" de).
- Kalankatuklu Moisey, *Albaniya tarixi*, Çeviren Ziya Bünyadov, Bakı: Avrasiya press, 2006.
- Kərim Kərimov, İrəvan sərdarlarının sarayı. "Yeni fikir" qəzeti, 18 oktyabr 1995-ci il, № 5].
- Kırzioğlu M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.
- Koca, Salim, *Türkiye Selçukluları tarihi*. Ankara: Berikan, 2016.
- Krusinski, Tadeusz Jan, *The History of the Late Revolutions of Persia VI: Taken from the Memoirs of Father Krusinski, Procurator of the Jesuits at Ispahan, vol I*. London: Golden -Buck, 1733. (İran'ın son isyanının tarihi VI: İsfahan'li Cesuitlerin vekili Krusinski pederin hatıralarından alıntı cilt I).
- Kürkçüoğlu Erol, "Revan'dan Erivan'a Bir Şehrin Kimliği". *Yeni Türkiye*. 60 (2014): 1-13.
- Kütükoğlu Bekir. *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri: 1578-1612*, İstanbul: İstanbul Fethi Cemiyeti Yayınları, 1993.
- Lockhart, Laurence. *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources*. London: Luzac and Co, 1938. (Nadir Şah. Çağdaş kaynaklar üzerine eleştirel çalışma).
- Lockhart, Laurence. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. London: Cambridge University Press, 1958. (Safevi sülalesinin sonu ve İra'nın Afgan istilası).

- Mahmudov Yaqub vd. *İrevan Xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycanı köçürülməsi*. Bakı: Azərbaycan, 2010.
- Malcolm, John. *The history of Persia from the most early period to the present time. vol. I*. London: Paternoster –Row, 1815. (Erken devirlerden günümüze kadar İran tarihi I cilt).
- Malcolm, John. *The history of Persia from the most early period to the present time. vol. II*. London: Paternoster –Row, 1815. (Erken devirlerden günümüze kadar İran tarihi II cilt).
- Memmedova İradə. “Kafkasya’nın Türk Halkları ve Vilayetleri K.German’ın tasvirinde (1770 – 1773’lü yıllar)”. *Yeni Türkiye*, Cilt:73, Kafkaslar özel sayısı – III (2015): 99-108.
- Memmedova İradə. “Talış (Lenkeran (Talış)) Hanlığı”. *İçinde Türkler. VII Cilt*. Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 134 -153. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman –Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Minorsky, Vladimir. *Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration (Gibb Memorial Trust Arabic Studies)*. London: Luzac and Co, 1943. (Tadhkirat al-Muluk: Safevi yönetiminin el kitabı).
- Mustafazadə Tofiq. *Ümumi tarix, III cilt*. Bakı: Elm, 1997.
- Mustafazadə, Tofiq. *Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi*. Bakı: Victori, 2010.
- Mustafazadə, Tofiq. *Quba xanlığı*. Bakı: Elm, 2005.
- Mustafazadə, Tofiq. *XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri*. Bakı: Elm, 2002.
- Mustafazadə, Tofiq. *XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri*. Bakı: Elm, 2002.
- Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftəri. 9 Məhərrəm 1140*, Çeviren Ziya Bünyadov və Hüsəməddin Məmmədov, Bakı: Elm, 2001.
- Nəcəf, Əkbər. *Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər)*. Bakı: Qanun, 2010.
- Nəcəfli, Güntəkin. *Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı)*. Bakı: Nurlan, 2002.
- Nəcəfli, Tofiq. *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında*. Bakı: Çaşıoğlu, 2000.
- Oktay, Hasan. “Revan Hanlığı ve Hanları”. *Ermeni Kurultayı, Birlikte yaşam Kültürü*. IV Cilt. http://dunyasavasi.ttk.gov.tr/upload/files/Ermeni_Kulliyat/4-Cilt/6-HasanOKTAY.pdf
- Online library of Liberty. “The Principles of Sociology, in Three Volumes (Sosyolojinin ilkeleri) (New York: D. Appleton and Company, 1898). Vol. 1”. 05.05.2021, https://oll.libertyfund.org/title/spencer-the-principles-of-sociology-vol-1-1898#lf1650-01_label_326
- Özdemir Abdulkadir. “Şekihanovlar evinin duvar resimlerinin restorasyon ve konservasyon aşamaları”. *Journal of Arts*. 2/4 (2019): 199 -208.
- Qarabaği, Mirzə Camal Cavanşir. *Qarabağ Tarixi*, Çeviren F.Babayev, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959.

- Qarabaği, Mirzə Yusif. “Tarixi-Şərif”. İçinde *Qarabağnamələr, II kitab*, editör Nazim Axundov, 7-107. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
- Qarayev, Elçin. *İrəvan xanlığı (1747-1828)*. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2010.
- Quliyev, Musa. *Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri*. Naxçıvan: Əcəmi, 2013.
- Rəcəbli, Qəzənfər. *Azərbaycan tarixi: oçerklər*. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
- Roemer, Hans Robert. *Persien auf dem Weg in die Neuzeit. İranische Geschichte von 1350-1750*. Beirut: Ergon Verlag, 2003. (İranlılar yeni Çağ yolunda. 1350-1750 yıllarında İran tarixi).
- Sarıkcıoğlu, Melike. *Osmanlı –İran hudut sorunları (1847 -1913)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları: siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri, 1220-1350*, Çeviren Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Süleymanov, Mehman. *Nadir Şah*. Tehran: 2010.
- Sümer Faruk. “Azerbaycan’ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış”. *Belleten*. 21/83 (1957): 429-447
- Sümer, Faruk. *Safevi Devletinin kuruluşu ve gelişiminde Anadolu Türklerinin rolü*. Ankara: Güven matbaası, 1976.
- Seyidbəyli E.M., *Naxçıvan torpaq mulkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeografik sənədləri*. Bakı: Elm, 2000.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) I (1578-1914)*. Ankara, 1992.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. *Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki münâsebetlere dâir Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) II (1575-1918)*. Ankara, 1993.
- Tanrıverdi, Mustafa. “Rusya İmparatorluğu’nun Kafkasya’da Ermenileri İskân politikası ve Türklerin göçü”. *Yeni Türkiye*. 61 (2014): 939-945.
- Togan, Zeki Velidi. “Azerbaycan”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2: 91-118. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Turan, Osman. *Selçuklu tarihi ve Türk İslam medeniyeti*. İstanbul: Ötüken neşriyat, 2017.
- Umudlu, Vidadi. *Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə: 1801-1828*. Bakı: Elm, 20004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi. V cilt. Karlofça anlaşmasından XVIII. Yüzyılın sonuna kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 1988.
- Vəlixanlı Nailə vd. *Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü)*. Bakı: Elm, 2007.
- Vəlixanlı, Nailə, *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1993.

- Yıldız Hakkı Dursun vd. *Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi. Yedinci cilt*. İstanbul: Çağ yayınları, 1989.
- Абасов, Фахри. *Гарабагское Ханство*. Баку: Тахсил, 2007. (Fahri Abbasov. Karabağ Hanlığı).
- Абдуллаев, Гаси. *Азербайджан в XVIII веке и его взаимоотношения с Россией*. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965. (Gasi Abdullayev Azerbaycan XVIII yy. ve onun Rusya ile ilişkileri).
- Арунова, М.Р.ve Ашрафян К.З. *Государство Надир-Шаха Афшара: очерки общественных отношений в Иране 30-40-х годов XVIII века*. Москва: Изд-во восточной лит-ры, 1958.(M. Arunova, K.Aşrafyan. Nadir Şahın devleti: XVIII yy. 30 -40'lı yıllarında İran'ın halkla ilişkiler üzerine denemeler).
- Архив Государственного совета. *Том первый. Совет в царствование императрицы Екатерины II. 1768-1796 гг.* Санкт-Петербург: Тип. второго отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1869. (Devlet) (Danıştay Arşivi. I cilt. 1768 -1796 yılları II Katerina dönemi konseyi).
- Бабаев, Эльгюн. *Из Истории Гянджинского Ханства*. Баку: Nurlan, 2003. (Elgün Babayev Gence Hanlığının tarihinden).
- Багратиони, Вахушти. *История Царства Грузинского*, Çeviren Н. Т. Накашидзе, Тбилиси: «Мецниереба», 1976. (Vahtuşi Bagrationi. Gürcü Çarlığı tarihi).
- Бартольд, Василий Владимирович. *Историко-географический обзор Ирана*. Санкт-Петербург: тип. В. Киришбаума, 1903. (Vasiliy Bartold. İran'ın tarihi – coğrafi özeti).
- Бартольд, Василий Владимирович. *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира*. Баку: Б. и.,1924. (Vasiliy Bartold. İslam âleminde Hazar kıyası devletlerinin rolü)
- Бартольд, Василий Владимирович. *Сочинения. Том 2. Часть 1*. Москва: Издательство восточной литературы, 1963.(Vasiliy Bartold. Yazılar. II Cilt. I Hisse).
- Бердзенишвили, Н. А. vd. *История Грузии I. С древнейших времен до 60-х годов XIX века*. Тбилиси: Издательство Учебно-Педагогической Литературы, 1962. (N. Berdzenişvili. Gürcüstanın tarihi. Erken devirlerden XIX yy 60'li yıllarına kadar).
- Березин, Илья Николаевич. *Путешествие по Дагестану и Закавказью*. Казань: Унив. тип., 1849. (İlya Berezin. Dağıstan ve Transkafkasya'ya seyahat).
- Берже А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том IV*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1870. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. IV cilt).
- Берже А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том I*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. I cilt).
- Берже, А.П. “Присоединение Грузии к России”. *Русская старина*. 28 (1880): 1-34. (A.Berje. Gürcüstan'ın Rusya'ya birleştirilmesi).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том III*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1869. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. III cilt).

- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VII*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1878. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. VII cilt).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VI, I*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1874. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. VI cilt, I hisse).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том V*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1873. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. V cilt).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том II*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. II cilt).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VIII*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1881. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. VIII cilt).
- Берже, А.П. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том VI, II*. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1875. (A.Berje. Kafkasya Arkeografik Kurumunun topladığı belgeler. VI cilt, II hisse).
- Библиотека "Вехи". Русской Религиозно-Философской и Художественной Литературы. "А.Р.Иониисян, Иосиф Эмин. Глава вторая. Первое путешествие в Армению", (Rus dini, felsefi ve bedii edebiyatı Vehi kütüphanesi. A.İoniisyan. İosif Emin. II hisse. Ermenistan'a ilk seyahat). Erişim tarihi 10.05.2021, <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/emin/02.html>
- Библиотека древних рукописей. "Дубровин Н. Ф. Поход графа В. А. Зубова в Персию в 1796 году". (eski elyazmaları kütüphanesi. N. Dubrovin. Kont Zubov'un 1796 yılında İran'a seferi) Erişim Tarihi 13.05.2021, http://drevlit.ru/docs/kavkaz/XIX/1800-1820/Dubrovin_N_F/Pochod_Zubov/text2.php
- Бобровский, П. О. *История 13-го лейб-гренадерского Эриванского Его Величества полка за 250 лет. Том III*. Санкт-Петербург: Тип. В.С. Балашева, 1893. (Bobrovskiy O. P. Majestelerinin 13. Atıcı Revan alayının 250 yıllık tarhi. III cilt.)
- Босворт Клиффорд Эдмунд. *Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии*, Çeviren Грязневич Петр Афанасьевич, Москва: Наука, 1971. (Bosvort Edmund. Müselman hanedanları. Kronoloji ve şecerel el kitabı).
- Броневский, Семён Михайлович. *Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. 2 ч.* Москва: Тип. С. Селивановского, 1823. (Semyon Bronevski. Kafkaya ile ilgili son coğrafi ve tarihi bilgiler. 2 hisse).
- Броневский, Семён Михайлович. *Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч.I*. Москва: Тип. С. Селивановского, 1823. (Semyon Bronevski. Kafkaya ile ilgili son coğrafi ve tarihi bilgiler. I hisse).
- Бурнашев, С. *Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния*. Курск: в типографии Курского приказа общественного призрения, 1793. (S. Burnaşev. İran'daki Azerbaycan vilayetlerinin tanımı ve siyasi durumu).

- Бутков Петр Григорьевич. “Выдержки Из „Проекта Отчета О Персидской Экспедиции В Виде Писем“ ”. İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, 200-208, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958. (Pyotr Butkov. “‘İran seferiyle ilgili raporun mektub şekli’nden parçalar” içinde XVIII –XIX yy.Dağıstan’ın tarihi, coğrafyası ve etnografisi. Arşiv belgeleri).
- Бутков Петр Григорьевич. *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 2.* Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869. (Pyotr Butkov. 1722 yılından 1803 yılına kadar Kafkasya’nın yeni tarihi için bilgiler 2. hisse).
- Бутков, Петр Григорьевич. *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 3.* Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869. (Pyotr Butkov. 1722 yılından 1803 yılına kadar Kafkasya’nın yeni tarihi için bilgiler 3. hisse).
- Бутков, Петр Григорьевич. *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803. Ч. 1.* Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. Наук, 1869. (Pyotr Butkov. 1722 yılından 1803 yılına kadar Kafkasya’nın yeni tarihi için bilgiler 1. hisse).
- Бушуев, С. К. *Из истории внешнеполитических отношений в период присоединения Кавказа к России.* Москва: Московский университет, 1955. (S.Buşuyev. Kafkasya’nın Rusya’ya ilhakı döneminde dış politika ilişkileri tarihinden).
- Владыкин, Михаил Николаевич. *Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу.* Москва: тип. И. Родзевича и В. Исленьева, 1874. (Vladikin Mihail. Kafkasya gezsinde rehber ve muhatap).
- Восточная литература. “Материалы для новой истории Кавказа С 1722 по 1803 год П. Г. Буткова”. (Doğu edebiyatı. 1722 yılından 1803 yılına kadar Kafkasya tarihi için bilgiler). Erişim Tarihi 12.05.2021, http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Butkov_P_G_Ipred.htm. (Basılmamış elyazmalar).
- Высочайша Соизволения. *Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях Том IV.* Санкт-Петербург: Тип. Департамента внеш.торговли, 1836. (En yüksek onay. Rusya’nın Kafkasya’daki mülklerine istatistik, etnografik, topografik ve mali bakış).
- Высочайша Соизволения. *Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях Том III.* Санкт-Петербург: Тип. Департамента внеш.торговли, 1836. (En yüksek onay. Rusya’nın Kafkasya’daki mülklerine istatistik, etnografik, topografik ve mali bakış).
- Гамидова, Ш.П. “Об отношениях Кубинского ханства и Картли-Кахетинского царства (1770-1780 г г .)”. *Известия АН Азерб.ССР .* № 3-4 (1970). 150. (Ş. Hamidova. Kuba Hanlığının kartli –Kahet çarlığıyla olan ilişkileri ile ilgili (1770 - 1780 yıllar)).
- Гасанов, Алкадари. *Асари Дагестан (Исторические сведения о Дагестане).* Махачкала: Кала, 1929. (Alkadari Hasanov. Asari Dagistan (Dağıstanla ilgili tarihi bilgiler)).
- Гербер И.Г. “Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря”. İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв.*

Архивные Материалы, editör М. О. Косвен, 60-119, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958. (İ.Gerber. “Hazar Denizinin batı kıyısındaki ülke ve halkların tanıtımı” içinde XVIII –XIX уу.Dağıstan’ın tarihi, coğrafyası ve etnografisi. Arşiv belgeleri).

Глинка, Сергей Николаевич. *Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении*. Баку: Элм, 1990. (Sergey Glinka. Ermenistan’ın tarihi olaylarının kısa tanıtımı ve Azerbaycan Ermenilerinin Rusya içerilerine yerleştirilmesi).

Гмелин, С. *Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе*. ч. 3. Санкт-Петербург: Ижд. Имп. Акад. Наук, 1785. (S.Gmelin. Üç Çarlığın doğasının keşfi için Rusya’ya seyahat 3 hisse).

Григорьев, Василий Никифорович. *Статистическое описание Нахичеванской провинции*. Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1833. (Gregoriy Nikiforoviç. Nahçıvan vilayətinin istatistik təsviri).

Дренякин И.Т. “Описание Ширвана”. İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, 157 - 173. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958. (M. Deryakin. Şirvan’ın təsviri. İçinde XVIII –XIX уу.Dağıstan’ın tarihi, coğrafyası ve etnografisi. Arşiv belgeleri)

Дубровин, Н. Ф. *Закавказье от 1803-1806 года*. Санкт-Петербург: Тип. департамента уделов, 1866. (N.Dubrovin. Transkafkasya 1803 yılından 1806 yılına kadar).

Дубровин, Николай Фёдорович. *История войны и владычества русских на Кавказе, Том I, книга II*. Санкт-Петербург: Типография П. Н. Скороходова (Надеждинекая. д. 39), 1871. (N.Dubrovin. (Rusların Kafkasya’da savaşı ve sahipliği I cilt).

Дубровин, Николай Фёдорович. *История войны и владычества русских на Кавказе, Том III*. Санкт-Петербург: Тип. Департамента уделов, 1886. (N.Dubrovin. Rusların Kafkasya’da savaşı ve sahipliği III cilt).

Дубровин, Николай Фёдорович. *История войны и владычества русских на Кавказе, Том V*. Санкт-Петербург: Издание книжного склада В.А. Березовского, 1887. (N.Dubrovin. Rusların Kafkasya’da savaşı ve sahipliği V cilt).

Дубровин, Николай Фёдорович. *История войны и владычества русских на Кавказе, Том VI*. Санкт-Петербург: Издание книжного склада В.А. Березовского, 1888. (N.Dubrovin. Rusların Kafkasya’da savaşı ve sahipliği VI cilt).

Зубов, Платон Павлович. *Подвиги русских воинов в странах кавказских с 1800 по 1834 год. Т. I. Ч. I*. Санкт-Петербург: Тип. К. Вингебера, 1835. (Platon Zubov. 1800 yılından 1834 yılına kadar Kafkasya’da Rus askerlerinin kahramanlıkları).

Иванов, Михаил Сергеевич. *История Ирана*. Москва: Издательство МГУ, 1977. (Mihail İvanov. İran tarihi).

- Иванов, Михаил Сергеевич. *Очерки истории Ирана*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1952. (Mihail İvanov. İran tarihi denemeleri).
- История Грузии (с древнейших времен до наших дней)". (Gürcistan'ın tarihi (eskilerden günümüze kadar)). Erişim tarihi 14.05.2021, <https://avidreaders.ru/read-book/istoriya-gruzii-s-drevneyshih-vremen-do.html>
- Козубский, Е. И. *История города Дербента*. Темирхан-Шура: "Русская тип." В. М. Сорокина, 1906 (E. Kozubskiy. Derbent şehrinin tarihi).
- Левиатов, В.Н. *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР, 1948. (V. Leviatov. XVIII yy.Azerbyas tarihi denemeleri).
- Летифова, Эльвира. *Илисуйское султанство*. Баку: Издательский дом "Şərq-Qərb", 2010. (elvira Letifova. İlisu sultanlığı).
- Мамедова, Г.Л. *О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 г.* Баку: Elm, 2003. (G.Memmedova. 1796 yılında Zubov'un Kafkasya'ya seferi).
- Маркова, Ольга Петровна. *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке*. Москва: Наука, Гл. ред. вост. лит-ры, 1966. (Olga Markova. Rusya, Transkafkasya ve XVIII yy. uluslararası ilişkiler).
- Мачарадзе, Георгий Вмерйанович, Политические отношения Картли-Кахетинского Царства с Азербайджанскими Ханствами во второй половине XVIII века. Yayınlanmamış Doktora Tezi, АН Грузинской ССР, 1984. (Georgiy Maçaradze. XVIII yy II yarısında Kartli –Kahet Çarlığının Azerbaycan Hanlıklarıyla ilişkileri).
- Миллер Б.В. "О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа". *Записки Института Востоковедения АН СССР*. № I (1952): 269 -290. (B. Miller. Kafkasya'nın dağ Yahudilerinin Tat konuşmasının Kuba lehcesi).
- Мустафаев, Джамал. *Северные Ханства Азербайджана И Россия (конец XVIII—начало XIX в.)*, Баку: Елм, 1989. (Camal Mustafayev. XVIII yy sonu XIX yy başlarında Azerbaycan'ın Kuzey Hanlıklarının Rusya ile ilişkileri).
- Нагдалиев, Фархад. *Ханы Нахичеванские в Российской Империи*. Москва: Новый Аргумент, 2006. (Ferhat Nagdeliyev. Nahçıvan Hanları ve Rusya İmparatorluğu).
- Нерсисян, М. Г. *Из истории русско-армянских отношений. Книга первая*. Ереван: АН АрмССР, 1956. (M.Nersisyan. Rus –Ermeni ilişkilerinin tarihinden. Birinci kitap).
- От канцелярия кавказского наместника. *Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Кавказский календарь на 1846 год*. Тифлис: Канцелярия Кавказского Наместника, 1846. (Kafkasya Valisinin ofisinden. Transkafkasya şehirlerinin kısa tarihi denemeleri. 1846 yılı için Kafkasya takvimi).
- От канцелярия кавказского наместника. *Краткий исторический очерк городов Закавказского края. Кавказский календарь на 1848 год*. Тифлис: Канцелярия Кавказского Наместника, 1847. (Kafkasya Valisinin ofisinden. Transkafkasya şehirlerinin kısa tarihi denemeleri. 1848 yılı için Kafkasya takvimi).
- Петрушевский Илья Павлович. *Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Часть I (Феодальные отношения колониальный режим. 1827-1843 гг.)*. Москва- Ленинград: Издательство АН

- СССР., 1936. (İlya Petruşevski. XIX yy 20 -60'lı yıllarında Rus Çarizminin Azərbaycan'daki sömürge politikası. I hisse. Feodal ilişkileri sömürge rejimi).
- Петрушевский, Илья Павлович. *Джаро-белаканские вольные общества в первой трети XIX столетия : внутренний строй и борьба с российским колониальным наступлением*. Тифлис : Заря Востока, 1934. (İlya Petruşevski. XIX yy otuzlu yıllarında Car – Balaken ayaklanması: iç düzen ve Rus sömürge saldırısına karşı mücadele).
- Петрушевский, Илья Павлович. *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв.* Ленинград: Издательство ленинградского государственного Ордена Ленина университета имени а. А. Жданова, 1949.(İlya Petruşevski. Azərbaycan ve Ermenistan'da derebeylik ilişkisine dair denemeler).
- Пигулевская, Н. В. vd. *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1958. (N. Pigulevskaya. İran tarihi eski zamanlardan XVIII yy kadar).
- Покровский, Михаил Николаевич. *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии*. Москва: Красная новь, 1923.(Mihail Pokrovskiy. XIX yy Rus Çarlığının diplomasi ve savaşları).
- Потто, Василий Александрович. *Исторический очерк Кавказских войн от их начала до присоединения Грузии : к столетию занятия Тифлиса русскими войсками 26-го ноября 1799 года*. Тифлис: Тип. Канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1899. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşlarının tarihi denemeleri Gürcistan'ın ilhakına kadar: 1799 yılı 26 Kasım Rusların Gürcistan'ı ilhakının 100 yılına).
- Потто, Василий Александрович. *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ I*. Санкт-Петербург: Издание книжного склда В.А. Березовскаго, 1887. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşı ayrı –ayrı denemelerde, bölüm, efsane ve biyografilerde. I cilt).
- Потто, Василий Александрович. *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ II*. Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1887. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşı ayrı –ayrı denemelerde, bölüm, efsane ve biyografilerde. II cilt).
- Потто, Василий Александрович. *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Томъ III*. Санкт-Петербург: Тип. Е. Евдокимова, 1888. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşı ayrı –ayrı denemelerde, bölüm, efsane ve biyografilerde. III cilt).
- Потто, Василий Александрович. *Кавказский сборникъ. Томъ XX*. Тифлисъ: Типография окружного штаба Кавказского военного округа, 1899. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşı ayrı –ayrı denemelerde, bölüm, efsane ve biyografilerde. XX cilt).
- Потто, Василий Александрович. *Кавказский сборникъ. Томъ XXII*. Тифлисъ: Типография окружного штаба Кавказского военного округа, 1901. (Vasiliy Potto. Kafkasya savaşı ayrı –ayrı denemelerde, bölüm, efsane ve biyografilerde. XXII cilt).
- Романовский, В. *Очерки из Истории Грузии*. Тифлис: Типография Козловскаго, 1902. (V. Romanovskiy. Gürcistan tarihinden denemeler).

- Русское Историческое Общество. *Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Том 16*. Санкт-Петербург: Тип. Майкова, 1875. (Rus tarih Kurumu. İmparator Rus Traih Kurumu toplusu. 16. cilt).
- Русское Историческое Общество. *Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Том 145*. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1914. (Rus tarih Kurumu. İmparator Rus Traih Kurumu toplusu. 145. cilt).
- Серебров А. Г. “Историко-этнографическое описание Дагестана”. İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, 173 -197, Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958. (A.Serebrov. “Dağıstan’ın tarihi etnografik tasviri” İçinde XVIII –XIX yy.Dağıstan’ın tarihi, coğrafyası ve etnografisi. Arşiv belgeleri).
- Симонович Ф.Ф. “Описание Южного Дагестана 1796 год”. İçinde *История, География И Этнография Дагестана XVIII —XIX вв. Архивные Материалы*, editör М. О. Косвен, 138-157. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1958. (F.Simonoviç. 1796 yılında Dağıstan’ın tasviri İçinde XVIII –XIX yy.Dağıstan’ın tarihi, coğrafyası ve etnografisi. Arşiv belgeleri).
- Солодухо Ю. А.”Движение Маздака и восстание еврейского населения Ирака”. *Вестник древней истории*. № 3-4(1940): 131-145. (Y.Soloduhu. Mazdak herakatı ve Irak’ın Yahudi ahjalisinin ayaklanması).
- Сотавов, Надырпаша. *Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях XVIII века*. Москва: Наука, 1991. (Nadırpaşa Sotavov. XVIII yy Ru s-İran ve Rus –Türk ilişkilerinde Kuzey Kafkasya).
- Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Том I*. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1881. (Kafkasya Eğitim Bölе Müdürlüğü. Kafkasya’nın ve yerli ahalinin tasviri için bilgi toplusu, I cilt).
- Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Том IV*. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1884. (Kafkasya Eğitim Bölе Müdürlüğü. Kafkasya’nın ve yerli ahalinin tasviri için bilgi toplusu, IV cilt).
- Управления Кавказского учебного округа. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Том II*. Тифлис: Типография Главного управления Наместника Кавказского. 1882. (Kafkasya Eğitim Bölе Müdürlüğü. Kafkasya’nın ve yerli ahalinin tasviri için bilgi toplusu, II cilt).
- Хапизов, Ш.М. *Ума-нуцал (Умахан) Великий (очерк истории Аварского нуцальства второй половины XVIII в.)*. Махачкала: «Медиа-Полис» , 2013. (Ş.Hapizov. Büyük Uma –nusal (Umahan) (XVIII yy ikinci yarısında Avar Nusallığının tarihi derlemeleri)).
- Хроника войн Джара в XVIII столетии [Текст]*, Çeviren П.К. Жузе, Баку : АзГНИИ, 1931. (XVIII yüzyıl Car savaşlarının kronolojisi. Çeviren P. Juze)
- Цагарели А. А. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Томъ II*. 2. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1902. (A.Çagrelі. Gürcistan’la ilgili XVIII yy ait diplomlalar ve diğer tarihi belgeler II cilt).
- Цагарели, А. А. *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии. Томъ I*. Санкт-Петербург: тип. В. Киршбаума, 1891.

(A.Çagrelı. Gürcistan’la ilgili XVIII yy ait diplomalar ve diğeri tarihi belgeler I cilt).

Шопен, Иван Иванович. *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи*. Санкт-Петербург: тип. Имп. акад. наук, 1852. (İvan Şopen. Rusya İmparatorluğuna ilhakı zamanı Ermenistan vilayetlerinin tarihi).

Щербатов, Александр Петрович. *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность. Том II*. Санкт-Петербург: Тип. Р Голике, 1890. (A. Şerbatov. Marşal General Kont Paskeviç. Hayatı ve işleri).

Абдуллаев, Гаси. *Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80-х гг. XVIII в.* Баку: Изд-во Академии наук Азербайджанской ССР, 1958. (Gasi Abdullayev. XVII yy. 60 -80’li yıllarında kuzey doğu Azerbaycan’ın tarihinden)

Türkiye Diyanet Vakfı. ”Şeki”. Erişim tarihi 08.05.2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seki>.

İrəvan	Xanlıqı.	Erişim	Tarihi	21.06.2021.
https://www.azerbaijans.com/content_382_az.html				

Naхçıvan	Xanlıqı.	Erişim	Tarihi	21.06.2021.
https://www.azerbaijans.com/content_386_tr.html				

Quba	Xanlıqı.	Erişim	Tarihi	21.06.2021.
https://www.azerbaijans.com/content_388_az.html				

Şeki	Xanlıqı.	Erişim	Tarihi	21.06.2021.
https://www.azerbaijans.com/content_392_az.html				

EKLER

Harita 1. 1: Azərbaycan Safevi Devleti (Şah Abbas ve Selefləri Dönemi, 1587-1736).

Kaynak: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Tarix İnstitutu, *Azərbaycan Tarixi Atlası*, (Bakı: Bakı Kartoqrafiya Fabriki, 2007), 30.

Harita 1.2: Nadir Şah Afşar'ın İmparatorluğu (1736-1747 yılları).

Kaynak: AMEA, Tİ. *Azərbaycan Tarixi Atlası*, 31.

Harita 1. 3: Azərbaycan Hanlıkları (XVIII. yy. ın II. yarısında).

Kaynak: AMEA, Tİ. *Azərbaycan Tarixi Atlası*, 32.

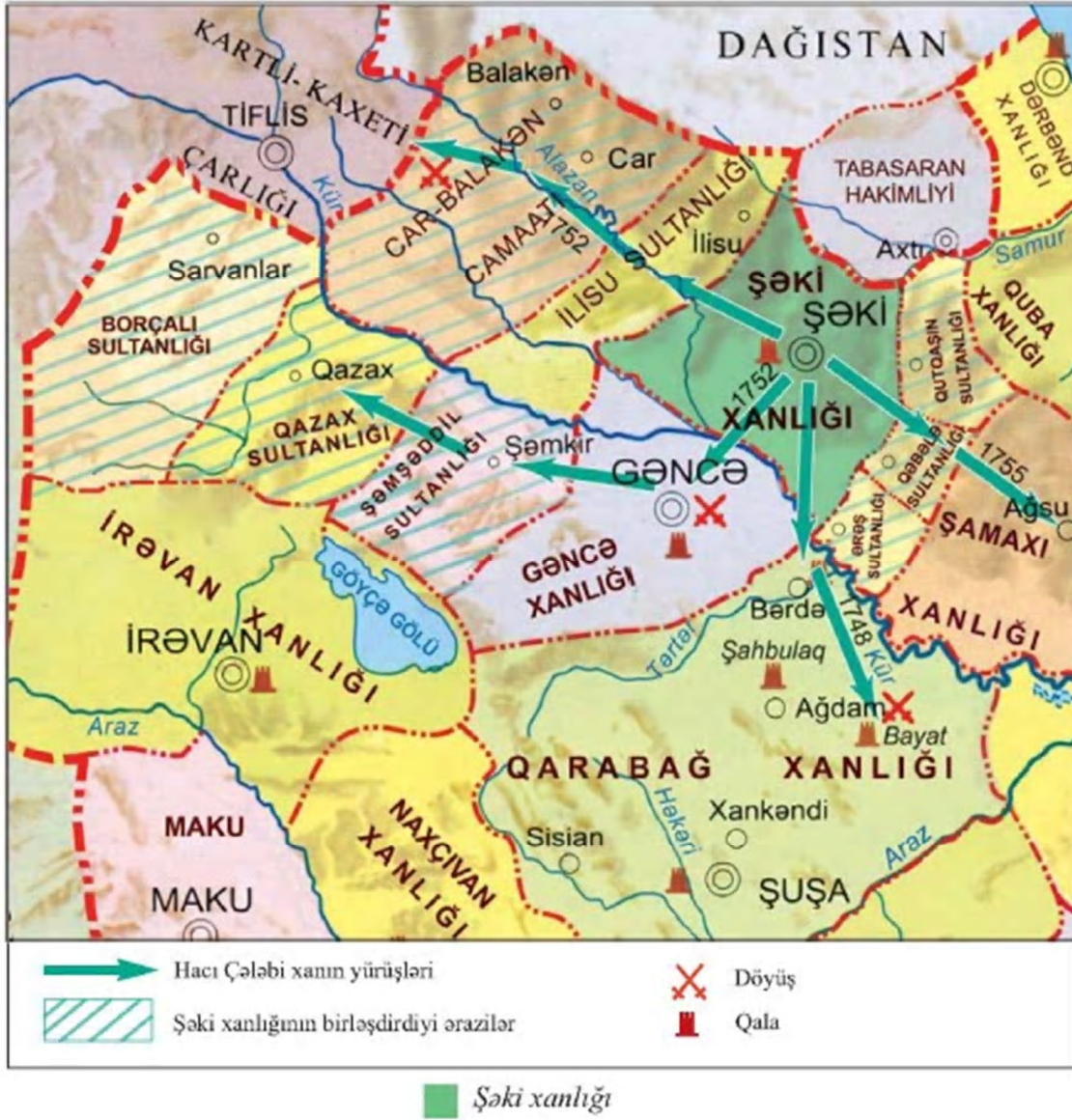
Harita 2.1. Kuba Hanlığı (1747-1837).

QUBA XANLIĞI

Kaynak: Mustafazadə, *Quba Xanlığı*, 475.

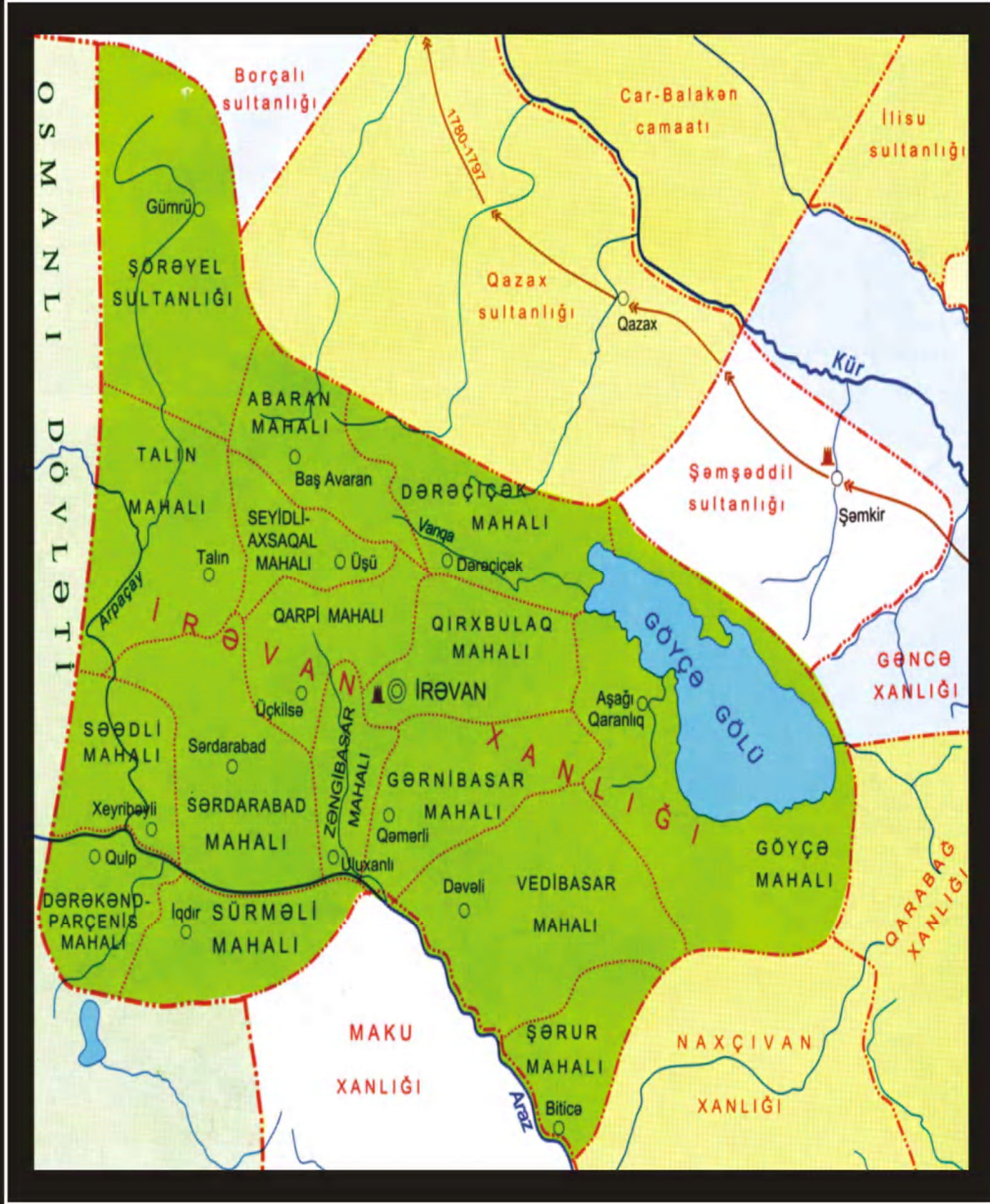
Harita 2.2. Şeki Hanlığı (1743-1826).

Kaynak: <https://www.e->

[derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=388#books/388/units/unit-1/page86.xhtml](https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=388#books/388/units/unit-1/page86.xhtml)

Harita 3.1. Revan Hanlığı (1747-1828).

Kaynak: Mahmudov vd. , *İrevan Xanlığı*, 596.

Harita 3.2. Naxçıvan Hanlığı (1747-1828).

 Naxçıvan xanlığı

Kaynak: https://www.e-derslik.edu.az/player/index3.php?book_id=388#books/388/units/unit-1/page112.xhtml

Harita 4.1: Azərbaycan topraklarının Rusya tərəfindən işğalının başlaması.

Kaynak: AMEA, Tİ. *Azərbaycan Tarixi Atlası*, 37.

Harita 4.2: Azərbaycan topraklarının Rusya tərəfindən işğalının bitməsi.

Kaynak: AMEA, Tİ. *Azərbaycan Tarixi Atlası*, 38.